

lucida intervalla
53 (2024)

lucida intervalla – Časopis za klasične nauke / A Journal of Classical Studies
Periodično izdanje Filozofskog fakulteta u Beogradu
ISSN 1450-6645
Izlazi jednom godišnje

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-Chief:

Orsat Ligorio, Odeljenje za klasične nauke, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Tehnički urednik / Executive Editor:

Boris Pendelj, Odeljenje za klasične nauke, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Sekretar uredništva / Secretary of the Editorial Board:

Jelena Vukojević, Odeljenje za klasične nauke, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Uredništvo / Editorial Board:

Il Akkad, Odeljenje za klasične nauke, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Marina Andrijašević, Odeljenje za klasične nauke, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Łukasz Berger, Instytut Filologii Klasycznej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań

Šime Demo, Odsjek za hrvatski latinitet, Fakultet hrvatskih studija, Sveučilište u Zagrebu

Nikola Golubović, Department of Classics, College of Arts and Sciences, The University of Tennessee, Knoxville, TN

Sabira Hajdarević, Odjel za klasičnu filologiju, Sveučilište u Zadru

Mathias Hanses, Department of Classics and Ancient Mediterranean Studies, Pennsylvania State University, State College, PA

Aleksandar Loma, Odeljenje za klasične nauke, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Marek Majer, Katedra Filologii Słowiańskiej, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Łódzki, Łódź

Daniel Marković, Department of Classics, University of Cincinnati, OH

David Movrin, Oddelek za klasično filologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Dragana Nikolić, Balkanološki institut, Srpska akademija nauka i umetnosti

Aaron Pelttari, School of History, Classics and Archaeology, University of Edinburgh

Dimitrija Rašljić, Odeljenje za klasične nauke, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Nenad Ristović, Odeljenje za klasične nauke, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Lav Šubarić, Institut für Klassische Philologie und Neulateinische Studien, Universität Innsbruck

Daniela Urbanová, Ústav klasických studií – Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Brno

Goran Vidović, Odeljenje za klasične nauke, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Stephanie West, Hertford College, Oxford University

Lektura i redaktura / Serbian language editing: Boris Pendelj

Redaktura radova na engleskom jeziku / English language editing: Goran Vidović

Priprema za štampu / Typesetting and design: Dimitrija Rašljić

Adresa: Čika-Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija
telefon: +38112639628

e-mail: lucida.intervalla@f.bg.ac.rs

<https://www.klasicenauke.rs/lucida-intervalla/>

<https://www.f.bg.ac.rs/lucidaintervalla/>

Žiro-račun: 840-1614666-19, s pozivom na broj 0302

Štampanje ove sveske pomoglo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Na osnovu mišljenja Ministarstva nauke (413-00-1080/2002-01) ova publikacija oslobođena je plaćanja opšteg poreza na promet shodno čl. 11 st. 7 Zakona o porezu na promet.

lucida intervalla

ČASOPIS ZA KLASIČNE NAUKE
A JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES

53 (2024)

FILOZOFSKI FAKULTET
BEOGRAD

Од нової Уредника

У протеклој деценији (2013–23) часописом су, посліје Марјанце Пакиж, уредниковала три наслідника-настављача: Војин Недељковић, од св. 42 (2013) до 46 (2017), Борис Пендељ, од св. 47 (2018) до 48 (2019), и Сандра Шћепановић, од св. 49 (2020) до 52/2 (2023).

За то вријеме, објављено је 110 научних радова и 17 прилога (приказа и саопштења) сабраних у 12 свески, од којих је св. 43 посвећена Љиљани Црепајац, св. 44 Марјанци Пакиж, а св. 47, нажалост, сјенима Љиљане Црепајац и Александра Поповића.

2022. основана су »Посебна издања«, у којим су досад објављене три монографије: *Књи́а Поси́ања йо Седмдесетйорици* Војина Недељковића те *Праи-стйорија грчкој језика I* и *Пре́лед индоевройских језика* аутора ових редова. На штампу чекају још три.

Часопис од св. 51 излази у новом руху, трудом и умијећем Димитрије Рашљића; од св. 52/1 налази се на новој веб-адреси (в. у импресуму); а од децембра 2024. похрањен је, од св. 42 надаље, на CEEOL-у (*Central and Eastern European Online Library*, Frankfurt).

У наредном периоду, часопис ће, надам се, наставити да ређа успјехе, као што је то чинио и под бившим уредницима. Као приоритет током свог мандата ја сам зацртао пријаву за индексирање у хуманистичким базама података као што је нпр. ERIH PLUS.

Београд, децембра 2024.

Орсат Лигорио

Civil war pollution in the *Epodes* and the *Odes* of Horace*

Abstract: This paper will examine the use of the vocabulary of religious pollution in Horace's *Epodes* and *Odes* and its connection to the causes of the civil war and the potential role of Augustus as expiator. First, I will discuss the Roman notions of pollution, especially as they relate to bloodshed. I will then provide a sequential overview vocabulary used in the *Epodes* (7 and 16) and the *Odes* (1.2, 35; 2.1; 3.1–6, 24), which demonstrate a gradual movement from pessimism to guarded optimism. The main trends that can be observed are the shifting of the blame for the cause of the civil war from the ancestral guilt originating with Romulus' murder of Remus to the overall degradation of morals, and fashioning Augustus as the potential, and eventually real, expiator of the civil war pollution and restorer of order. I will conclude with a reading of *Odes* 4.5 and 15, which depict the age of Augustus as purified.

Keywords: Horace, Latin poetry, civil war, pollution, purification, Augustus.

In Latin literature, the language of pollution is often summoned up in times of crisis, especially an internal crisis that shakes the foundations of the Roman state. It permeates Cicero's Catilinarian orations and *post reditum* speeches, where Cicero relies on the lived religious experience of his audience and lingers for a long time in the literary realm, as can be seen from the discourse about pollution prominent in the poetry written during and after the civil war. Horace discusses the civil war more than any other Augustan poet, especially in the *Epodes* and the *Odes*. The continuity in his treatment of this topic has been noticed by scholars but has not been fully explored.¹ Attitude towards civil unrest in Horace's works can be divided into three phases: the *Epodes*, which still carry republican sentiments and are largely pessimistic about the possibility of an end to the violence; *Odes* 1–3, which are mediating between the republican and the imperial, looking cautiously at an uncertain future; and *Odes* 4, which have internalized Augustan ideology.² In this paper, I will argue that the vocabulary of pollution and purification in the

* I thank the editors and the anonymous reviewers of *Lucida intervalla* for their excellent work. John F. Miller read an earlier version of this paper and offered critiques that substantially improved this piece. All remaining errors and infelicities are my own.

¹ VIZZOTTI 2012, NASTA 2001, WALLACE-HADRILL 1982, 25–26, GRIMAL 1975.

² MUTSCHLER 1989.

Horatian corpus can be used to trace the evolution of attitudes towards the cause of the civil war and the possibility of its return.

Before turning to Horace, however, I will briefly outline Roman notions of pollution. A polluting act is one that transgresses boundaries and threatens the *pax deorum*, the delicate balance that preserves the good will of the gods towards the Roman state.³ Pollution involved the mixing of sacred and profane, as well as the transgression of bodily integrity, the most extreme of which was violent murder. On the other hand, purification is an act that attempts to mend the *pax deorum* and restore social order. It should be noted that this also makes pollution a social and political category in Rome, which will be important for the way Horace handles this concept. Unlike the Greeks, who had specific terms for pollution (μίασμα and ἄγος), Romans preferred no particular term and used more concrete words for physical staining and touching, such as *tangere*, *inquinare*, *polluere* and their derivatives.⁴ Accordingly, purification is denoted by the vocabulary of physical cleansing, typically by means of water (*abluerē*, *purgare*).⁵ Much of this vocabulary is not inherently religious, although it can have religious connotations depending on context. Some words, however, enter the territory of more metaphorical concepts of pollution and purification, and the most important for this study are *scelus* and *expiare*. I will discuss other words as they appear during the analysis of particular texts. *Scelus* does not refer to any kind of physical pollution and usually means crime or wickedness.⁶ In a religious sense, actions categorized under this word greatly offended the gods and required purification. In the vocabulary of purification, the verb *expiare* similarly has little to do with physical cleansing but is often associated with the removal of a stain or punishment.⁷ Furthermore, in Cicero sometimes *scelus* and *expiare* are found together when expiation of serious crimes is discussed.⁸ The coupling of these two words will also be present in Horace's poetry about the civil war, which was seen as the ultimate *scelus*, and the possibility of its expiation is brought into question in the *Epodes*, to which I will move next.

Epodes 7 and 16, probably written in the early 30s after the escalation of tensions between Octavian and Antony, exemplify the use of some key vocabulary of pollu-

³ LENNON 2014, 53.

⁴ The classic study of pollution in the Greek world is PARKER 1983. More recent studies include VIDOVIĆ 2021, PETROVIC / PETROVIC 2016 and BENDLIN 2007. The main book-length study of pollution in the Roman world is LENNON 2014, as well as a lexical study by THOME 1992. There is also some minor treatment of the topic in earlier works on Roman religion, such as LATTE 1960, 47–50; WISSOWA 1912, 416 and WARDE-FOWLER 1911, 68–69. Lennon and Parker both owe a great deal to the work of DOUGLAS 1966.

⁵ FANTHAM 2012.

⁶ Etymologically *scelus* means “bent” or “crooked” and is related to the Greek σκέλος and σκολιός. See discussions in LENNON 2014, 39–41; THOME 1992, 77–78 and DE VAAN 2008 s.v. *scelus*.

⁷ LENNON 2014, 35–36.

⁸ Cic. *Rab. Perd.* 4.11, *Phil.* 1.30, *Pis.* 85.

tion in a civil war context.⁹ In *Epodes* 7, the speaker addresses the *scelesti*, wicked Romans engaging in internecine warfare, deploring the fact that Roman blood is not being spilled in order to conquer enemies, but to destroy the city itself. The reason for this madness is found in an ancestral curse and the guilt for the civil war is framed in religious terminology (Hor. *Epod.* 7.1–4, 13–20):

Quo, quo scelesti ruitis? aut cur dexteris
aptantur enses conditi?
parumne campis atque Neptuno super
fusus est Latini sanguinis

...

furorne caecus an rapit vis acrior
an culpa? responsum date.
tacent et albus ora pallor inficit
mentesque percussae stupent.
sic est: acerba fata Romanos agunt
scelusque fraternae necis,
ut inmerentis fluxit in terram Remi
sacer nepotibus cruor.

Where, oh where do you rush, you wicked men? Why are you drawing swords already sheathed? Has not enough Latin blood been shed on land and sea...? Is it blind madness, a very violent force or guilt? Give an answer! They are quiet and a ghastly paleness colors their faces while their minds are shocked and stunned. So it is: a cruel fate and the crime of a brother's murder are driving the Romans ever since innocent Remus' blood, bringing a curse upon his descendents, spilled on the ground.¹⁰

Words of interest here are *scelesti*, *scelus* and *sacer*. *Scelesti* and *scelus* belong to the same family and their varied repetition in the beginning and the end creates a ring composition which reinforces the pessimistic atmosphere of the inescapability of the crime of the civil war. In Horace's construction of Roman history, he avoids discussing socio-political causes of events as a historiographer would, choosing to rely on aetiology. In the case of this poem, the cause of the civil war is to be found in Rome's mythic past with Romulus' murder of Remus.¹¹

The poem ends with the image of *sacer nepotibus cruor*, Remus' spilled blood that started the ancestral curse that continuously haunts Rome. The adjective *sacer* itself is ambiguous, as it can mean both "consecrated" and "accursed". The person qualified by this adjective is considered to be off-limits to humans, consecrated to

⁹ I follow Watson's dating of *Epodes* 7 and 16 around 39–38 BCE (WATSON 2003, 487–488).

¹⁰ The text of Horace is from SHACKLETON BAILEY 2008. All translations are my own.

¹¹ NASTA 2001, 71–72.

the gods for good or bad reasons.¹² In this *Epode*, Horace combines individual guilt, exemplified through the notion of having a guilty conscience that was emerging in the Late Republic, and collective guilt that comes from ancestral curses in Greek tragedy.¹³ He thus explains the cause of the civil wars through a combination of Roman religious experience and motifs from Greek tragedy, tracing the origin of the conflict down to Romulus. Just like in the house of Tantalus, once blood has been spilled and hubris has been committed, the following generations are compelled to keep perpetuating the curse. Blood spilled in murder is also the greatest source of pollution in Greek and Roman religion, and this fact was an important topic in literature from the *Oresteia* onward.

In *Epodes* 16, towards the end of the collection, Horace returns to the topic of the civil war, but this time offering a possible way out through an escapist fantasy. The poem starts with a lament of the state of Rome, which sees another generation lost to civil war, and a prediction that Romans will bring ruin upon themselves, not some foreign enemy (Hor. *Epod.* 16.1–2, 9–10):

Altera iam teritur bellis civilibus aetas,
suis et ipsa Roma viribus ruit...
impia perdemus devoti sanguinis aetas
ferisque rursus occupabitur solum.

Another generation is being wasted through civil wars and Rome is rushing into ruin by its own power... We will destroy Rome, an immoral generation bearing a curse in our blood; the land will once again be occupied by beasts.

The mention of cursed blood evokes the closing image of *Epodes* 7, where the murder of Remus is considered to be the main source of pollution.¹⁴ The blood of this generation is qualified with the adjective *devotus* used in the particular meaning “made over to the *di inferi*”, and is used again by Horace in this meaning to describe the tree that almost fell on him.¹⁵ Horace then proposes that the few good people still left in Rome should flee and start a new life in the far West, on the co-called Isles of the Blessed. The only conditions under which they should return are a list of adynata ending with paradoxical animal couplings.¹⁶ These

¹² LENNON 2014, 43–44; AGAMBEN 1998: 75–80; BENVENISTE 1969, 187–192.

¹³ THOME 1992: 89–90. For ancestral fault in Greek literature see GAGNÉ 2013.

¹⁴ For structural and thematic parallels between *Epodes* 7 and 16 see CARRUBBA 1969: 38–40.

¹⁵ Hor. *Carm.* 3.4.27: *devota...arbor*. In this particular instance, *devotus* preserves the original force of the downward trajectory of the preposition *de* (NISBET / RUDD 2004, 65; BOWDITCH 2001, 87–89).

¹⁶ Horace's image of cattle having no fear of lions (*Epod.* 16.33 *credula nec rivos timeant armenta leones*) is reminiscent of the description of the same image in Vergil (*Ecl.* 4.22 *nec magnos metuent*

islands are described using imagery that is reminiscent of the Golden Age, with the earth producing crops of its own accord and humans and animals being safe from predators, severe weather and disease. It is notable that in the statement that “no diseases will harm the cattle” (61 *nulla nocent pecori contagia*) Horace chooses the word *contagium* since words that denote touching often also carry the connotation of infecting with pollution through a physical touch.¹⁷ This suggests that the cattle would not only be safe from disease, but also that they are located far away from any kind of pollution. The islands are also untouched by any previous explorers or wanderers, such as Odysseus or the Argonauts. This piece of land is said to have been preserved in time and set aside by Jupiter for a dutiful nation “when he debased the golden age with bronze” (64 *ut inquinavit aere tempus aureum*). The verb *inquinare* is very commonly used for pollution, which might imply that the overall degradation of humanity with each passing age also gave humans a propensity towards wicked deeds that harm their relationship with the gods. Nevertheless, the speculation about a mythical land free from any kind of pollution suggests the existence of a faint optimism about a better future, even if it can only be found outside of Italy.

The *Epodes* establish a bleak image of the future of Rome, and in spite of the Augustan settlement and the establishment of peace, anxiety over the consequences of the civil war persists in the first three books of the *Odes*. They were published in 23 BCE, a decade scarred with internal instability since Augustus was in poor health and the question of who was going to inherit the throne was still not entirely solved. This crisis of the Principate can be felt in Horace’s hesitation to fully embrace the idea that this new era is a blissful golden age.¹⁸ One we do find in the *Odes*, however, is the idea of Augustus as a potential purifier of civil war pollution. This is initiated at the very outset in *Odes* 1.2, which begins with a description of a cataclysmic flooding of the Tiber. In the second half of the poem, the narrative switches to discussing this event as a prodigy, a sign that the *pax deorum* has been compromised and must be restored through proper religious rites.¹⁹ When this kind of disturbance happens, the gods would send portents which would be brought to the attention of the Senate, and proper expiation rites would be performed to appease the gods. The practice of expiation, however, fell out of practice in the Late Republic and in

armenta leones). These two poems are considered to be roughly contemporary, and the contrast between Horace’s pessimistic outlook and escapist tendencies and Vergil’s optimism has sparked much scholarly debate on the relative chronology of these poems (for a discussion of the relative chronology see WATSON 2003, 489, who ultimately leans towards Vergilian primacy). The debate over chronology is, however, not relevant to my discussion since it would not contribute much to the topic of the overall development of the description of the civil wars.

¹⁷ LENNON 2014, 31.

¹⁸ For the use of Horace’s poetry as a historical document see KIENAST 1971.

¹⁹ WALLACE-HADRILL 1982, 24.

the Early Principate became uncommon and mostly connected with the Imperial family.²⁰ As we can see in Horace, however, the religious discourse about expiation was still being used to articulate a major breach of the contract with the divine.²¹ This breach was caused by a major *scelus*, namely the civil war, and the question is raised about the possibility of expiation (Hor. *Carm.* 1.2.21–30):

audiet civis acuisse ferrum,
quo graves Persae melius perirent,
audiet pugnas vitio parentum
rara iuventus.

quem vocet divum populus ruentis
imperi rebus? prece qua fatigent
virgines sanctae minus audientem
carmina Vestam?

cui dabit partis scelus expiandi
Iuppiter?

The citizen will hear about iron being sharpened, which should have rather been used to kill Persians; the youth, decimated by their parents' crimes, will hear about battles. Which god will the people call for the sake of their crumbling power? With what prayer will the holy virgins vex Vesta who no longer listens? To whom will Jupiter give the role of expiating the crime?

The narrator seems to express concern that the future generations of Romans will repeat the crimes of their parents, which is evocative of the sentiment in the *Epodes*. The Roman state is still seen as rushing into disaster, and the use of *ruentis* specifically evokes the beginnings of *Epod.* 7 and 16. The question of expiation is followed by a list of possible deities; Apollo, Venus and Mars are dismissed, and the narrator finally urges Mercury to come down and take on the form of Caesar's avenger. The idea of a god performing expiation is curious, but the figure of Augustus identified with a divinity is not without precedent in Hellenistic ruler cults and contemporary developments in the eastern parts of the empire.²² With Augustus as the divine expiator, Rome can begin its return to order after a period of crisis in which all boundaries were transgressed. The great transgression of the civil war is the direction of Roman violence towards its own people, which should be redirected towards external enemies. The boundaries of Rome are redrawn and in the very last two verses of the poem (51–52 *neu sinas Medos equitare inultos | te duce, Caesar*)

²⁰ For prodigies in Roman religion see RASMUSSEN 2003, ROSENBERGER 1998 and LIEBESCHUETZ 1979, 7–29. For a reassessment of prodigies in the Early Principate see SANTANGELO 2019.

²¹ BOWDITCH 2001, 68.

²² For a more extensive discussion see SLOAN 2019 and NISBET / HUBBARD 1970, 34–36.

Augustus is juxtaposed to the Parthians, an external enemy pushed to the margins of both the text and the Roman *imperium*.²³ In the final two stanzas, Augustus is asked not to abandon his earthly rule any time soon, but to stay and enjoy triumphs, which signify the defeat over external enemies, and titles such as *pater* and *princeps*, which signify that he saved the country.²⁴ The title of *pater patriae* was also closely associated with Augustus' self-fashioning as a new Romulus, and this should not surprise us, since this can be seen even in the case of Cicero identifying himself with Romulus during the Catilinarian conspiracy.²⁵

The fact that Augustus identified himself with Romulus must inevitably come to odds with Horace's statement from the *Epodes* that the pollution Romulus incurred after killing his brother has been spread over the Roman people like an ancestral curse. Because of this apparent contradiction, in the *Odes* there is a movement towards a new understanding of the causes of the civil war, while the character of Romulus is realigned with Augustus.²⁶ Already in *Carm.* 1.2 Augustus is shown as potentially fleeing earth in disgust over the vices of the Romans (47 *vitiis iniquum*), and it is this general moral decay that will become the focus of Horace's civil war poems. Already in the next poem, which is dedicated to Vergil, the verb *ruere*, markedly connected to the Romans in the civil war, comes to signify a universal tendency: "daring enough to endure anything, humanity rushes into ruin through forbidden wickedness" (1.3.25–26 *audax omnia perpeti | gens humana ruit per vetitum nefas*). This tendency is most prominent in *Carm.* 1.35, a hymn to Fortuna. The final three stanzas present a prayer for the goddess to be favorable to Augustus in his expeditions in the farthest regions of the West and East. The mention of war, however, immediately reminds Horace of the civil war and an unexpected addition in the form of a lament is found in the conclusion of the poem (Hor. *Carm.* 1.35:33–40):

heu heu, cicatricum et sceleris pudet
fratrumque. quid nos dura refugimus
aetas? quid intactum nefasti
liquimus? unde manum iuventus
metu deorum continuit? quibus
pepercit aris? o utinam nova
incude diffingas retusum in
Massagetis Arabasque ferrum.

²³ OLIENSIS 1998, 105–106.

²⁴ Even though Augustus was officially awarded the title of *pater patriae* in 2 BCE, the idea was present beforehand (NISBET / HUBBARD 1970, 38–39).

²⁵ Cf. Cic. *Cat.* 3.2. For Augustus' identification with Romulus see ZANKER 1988, 192–215; GAGÉ 1930 and SCOTT 1925.

²⁶ BARCARO 2007, 39–40; NASTA 2001, 73–79.

Ah, the scars and crimes of brothers are shameful! What acts have we, such a harsh generation, shied away from? What have we left untouched in our wickedness? From what has the youth restrained its hand out of fear of the gods? What altars have they spared? O may you reforge the blunted weapons on a new anvil to use against the Massagetae and the Arabs!

Lament was not a common part of ancient prayers, and this Horatian innovation seems to mimic an emotional outburst.²⁷ The verse composition imitates the disorder of civil war, since the clauses are crossing the boundaries of the lines, until they are subdued by the mention of external enemies in the final verse, marking the boundary of the poem.²⁸ In this account, the personal guilt of those who took part in the war is what is being emphasized. We may see vocabulary reminiscent of the *scelus fraternae necis* and the ancestral curse that it implies, but the overall atmosphere of the passage draws us more to the immediate events of the war and instances of actual fratricide that occurred in it.²⁹ Besides *scelus*, the vocabulary of pollution as disease is present again through *intactum*, and this time the polluted touching is committed directly by the sinful generation of the Late Republic.

Before moving to the Roman Odes, it is necessary to mention *Carm.* 2.1, since this poem establishes a generic paradigm that explains the religious discourse used in the Roman Odes.³⁰ As we have seen in the *Epodes*, Horace establishes a tragic pattern in the form of a family curse which is the main cause of the civil war. In the *Odes*, the tragic foundations on which Horace builds the story of the civil war are more profound. He creates an amalgam between Roman religious experience and Greek literary tradition by fashioning himself as a *sacerdos*, an official state priest, and by rewriting Roman history as a tragedy. As a priest, he then dedicates his poetry as a propitiatory offering meant to expiate the Roman audience. It is no coincidence, then, that the addressee of 2.1 is Asinius Pollio, celebrated both as a historiographer who wrote about the civil war and as a tragedian. In the beginning, Pollio is characterized as a historiographer writing about the civil wars and one part of his subject matter are “the bloody arms that have not yet been expiated” (4–5 *arma | nondum expiatis uncta cruoribus*). After listing Pollio’s virtues, Horace moves on to praising the vividness and content of his historical writings, with special emphasis on the character of Cato.³¹ There is much Roman blood towards the end of this poem (*Latino sanguine, Dauniae...caedes, cruore nostro*), which frames

²⁷ For a discussion of parallels with examples from Judaism and Christianity see PÖSCHL 1991, 62–63.

²⁸ OLIENSIS 1998, 112.

²⁹ Some examples of poems about fratricide are attested in the *Latin Anthology* (*Anth. Lat.* 642, 643).

³⁰ BOWDITCH 2001, 65–72.

³¹ VIZZOTTI 2012 studies the reception of Cato’s character in Lucan and argues that Lucan uses Horatian language to fashion Cato into the figure of an expiator.

the poem in vocabulary of pollution. This makes it similar to the end of 1.35, but Horace finds himself a way out of this bleak scenario by urging his Muse to move away from dirges to poetry on a lighter note.

The Roman Odes provide the most extensive treatment of the causes of the civil war and, many themes from 1.35 and 2.1 are expanded here.³² In *Odes* 3.1, the first stanza is significant because Horace refers to himself as a priest (*sacerdos*), which gives him an official state function and a public voice (Hor. *Carm.* 3.1.1–4):

Odi profanum vulgus et arceo;
favete linguis: carmina non prius
audita Musarum sacerdos
virginibus puerisque canto.

I despise the uninitiated crowd and keep away from it. Be silent! As priest of the muses, I sing the songs no one listened to before to girls and boys.

If we assume that this stanza serves as an introduction to the entirety of the Roman Odes, the youths he is singing to might be the new generation of Romans, unspoiled by the pollution of the civil war, which must be properly educated to avoid the fate of their predecessors, the *profanum vulgus*. The boys and girls would then be the same as the *rara iuventus* in *Carm.* 1.2.24, although there was anxiety that this youth would repeat the mistakes of their parents. The *carmina non prius audita*, besides being a statement on poetic originality, could be read as “poems no one paid attention to before”, referring to similar messages about the civil war found in the *Epodes*.³³ If Horace is a priest, then his poetry must serve as an offering meant to expiate the pollution brought on by the civil war. He “purifies” his audience by telling them about the causes of the civil war using moralizing and religious language which claims that the war was caused by vices and moral decay.

In *Carm.* 3.2, we see a further development of the military theme from previously discussed poems. Just like Roman weapons are meant to be reforged on a new anvil and directed towards enemies, so will a new hardened Roman soldier strike fear in the hearts of the Parthians. This new soldier is not tarnished by greed, a vice responsible for plunging the republic into civil strife but has instead learned to suffer through hardship and poverty, thus continuing the theme of rejecting wealth from the end of the previous poem. What must be strived for is true virtue, which is described in a Lucretian manner as something that lies beyond the Sisyphean

³² GRIMAL 1975 argues that expounding the causes of the civil war is the unifying theme of the Roman Odes, along with Epicureanism.

³³ SILK 1973, 132–138; GRIMAL 1975, 140; WOODMAN 2021, 80.

labors of the competition for political office, “shining in untainted honors” (18 *intaminatis fulget honoribus*).³⁴ The use of the adjective *intaminatus*, opposite of *contaminatus*, makes us think of the discourse of purity and pollution again, this time in a moralizing context. The true *honores* are not political office, but the attainment of *virtus*, a proper way of life that is free from all polluting factors that would be considered detrimental to the Roman state. *Ode* 3.5 has further comments on the importance of moral purity of soldiers. The Roman soldiers captured after Crassus’ catastrophic defeat at Carrhae now live far away from their homes with foreign wives, which the narrator sees as a disgraceful abandonment of Roman values.³⁵ These marriages are comparable to Antony’s relationship with Cleopatra, which Horace represented in *Epod.* 9 and *Carm.* 1.37 as shameful servitude of a Roman soldier to Eastern degeneracy. What follows is a speech by Regulus, a Roman general from the First Punic war, in which he argues against ransoming imprisoned Roman soldiers from Carthage, claims in an ironic statement that a soldier bought back by ransom would not be as eager to fight. We can interpret these lines as an extreme application of the idea that gold corrupts, since these soldiers would have technically been bought back and therefore had some kind of contact with gold. Furthermore, just like Crassus’ soldiers, the Roman soldiers captured by Carthaginians are now *de facto* corrupted, since they are technically foreign slaves deprived of *virtus*, which they will never be able to take back. This permanent stain is compared to wool never going back to its original color once it has been stained with dye (28 *lana...medicata fuco*). Although *medicari* has no attested use as a verb of pollution, the staining metaphor within a moralizing context may evoke the idea that gold is a polluting substance analogous to dye. The new generation of soldiers, however, appears to be free from the polluting stain of the civil war and not as likely to be corrupted by gold.

Carm. 3.3 and 3.4 are more concerned with the causes of the civil war than with its consequences. *Carm.* 3.3 begins with a statement that the man who is just and steadfast should not be moved by any disturbances in the human and natural world and should face destructive blows without fear (7–8 *impavidum ferient ruinae*). The use of *ruinae* can be read as a continuous reference to the language used to describe the civil war since the beginning of *Epodes* 7. The ode proceeds with a catalog of brave heroes and gods which ends with the entrance of Quirinus, the divinized Romulus, and the anticipation of Augustus joining their ranks. As mentioned earlier, due to Augustus fashioning himself as a new Romulus, the image of Romulus as a polluted killer had to be changed to be more in line with the image of Augustus, so Horace chose to anticipate Augustus’ divinization through the apotheosis of

³⁴ Cf. *Lucr.* 3.995–1002.

³⁵ *OLIENSIS* 1998, 125.

Romulus. Before Romulus is divinized, however, Juno, a traditional enemy of Troy and Rome, holds a speech in which she first lays out the causes of Troy's destruction (Hor. *Carm.* 3.3.18–22):

...Ilion, Ilion
 fatalis incestusque iudex
 et mulier peregrina vertit
in pulverem, ex quo destituit deos
mercede pacta Laomedon...

Troy, Troy was turned to dust by the deadly unchaste judge and the foreign woman, after Laomedon cheated the gods even though the pay was settled...

The *iudex* is Paris and the modifier *incestus* suggests that his act of adultery is polluting, especially since it involves Helen, a foreign woman. The connection between corruption of morals and foreign women is also present in 3.5 with the wives of captive Roman soldiers. Paris and Helen can also be compared to Anthony and Cleopatra, which is part of a larger parallel between the Trojan war and the civil war.³⁶ Laomedon's refusal to give Apollo and Poseidon proper compensation for building the walls of Troy is claimed to be the cause of divine anger.³⁷ If we compare this with Horace's construction of Rome's history, it becomes evident that Rome's misfortune is also caused by disrespect of a contract with the gods. Juno allows the apotheosis of Romulus-Quirinus and the territorial expansion of Rome, but warns against the allure of gold which, as we have seen from previous poems, has the ability to generate avarice and corrupt Roman soldiers. This blessed future will, however, be possible under one condition: Romans are never to rebuild Troy. As Juno puts it, the future generations of Rome might be tempted to do this in an act of excessive *pietas*, a problem completely opposite to that of the impious generation of the civil wars. In the final stanza, like in 2.1, Horace addresses his Muse and asks her to change the tune away from such serious topics to a lighter note. *Odes* 3.4 is an overall praise of good judgement and prudence, and in the second half the civil wars may be seen in the description of the Gigantomachy. These mythological exempla of wild hubristic Giants attacking the Olympian gods can be read as Octavian's enemies in the civil war and as vices attacking the foundation of the Roman state.³⁸ The cause of the civil war may be laid out in one line: "power without prudence crumbles under its own weight" (65 *vis consili expers mole ruit sua*). The Giants are doomed to fail in their advances upon the order of Jupiter since they are tinged by *nefas* and have no reason or moral boundaries which could make them pure.

³⁶ NASTA 2001, 77–78.

³⁷ Cf. Verg. *G.* 1.150–151; *Aen.* 1.292.

³⁸ GRIMAL 1975, 150–152.

The Roman Odes end on a pessimistic note that continues the sentiment from the *Epodes*.

Carm. 3.6 offers the same anxious atmosphere as 2.1, but there is no resolution in the end in the form of a intrusion of Horace's more private poetic persona. Schenker argues that in the Roman Odes we can see the interplay between Horace's public and private voice, except in 3.6, which is completely immersed in the public.³⁹ This poem looks to the future and contains more vocabulary of pollution than any other Roman Ode. Its addressee is an unnamed Roman (Hor. *Carm.* 3.6.1–4):

Delicta maiorum inmeritus lues,
Romane, donec templa refeceris
aedisque labentis deorum et
foeda nigro simulacra fumo.

You will pay for the crimes of your ancestors, Roman, although blameless, until you rebuild the temples, the crumbling homes of the gods and the statues stained with black smoke.

The identity of this Roman is disputed, although I agree with the proposition that it is Augustus.⁴⁰ In that case, Augustus now holds no personal blame (*inmeritus*) for the civil war since he has been disassociated from the polluted image of Romulus and realigned with the divinized Quirinus. The choice of the verb *luere* implies religious purification through washing used to absolve religious offences and restore order.⁴¹ This verb is perfectly appropriate, given that in the rest of the stanza the addressee will have to repair temples and statues which have been made abhorrent to look at (*foeda*).⁴² The adjective *foedus* and related words are also a part of polluting vocabulary and create a pair with *luere*. As the narrative progresses to the causes of this polluted state, the first element said to be affected was the family: “generations abounding in vice first defiled marriage, family and the home” (17–18 *fecunda culpa saecula nuptias | primum inquinavere et genus et domos*). We have already seen the verb *inquinare* in *Epod.* 16 to describe the debasement of humanity in the Bronze Age, and the meaning here is more explicitly connected to the degradation of Roman morality. The pollution comes from an immoral woman who was taught to corrupt Roman men from an early age by Greek arts, which is similar

³⁹ SCHENKER 1993, 163–166. Unlike in 2.1 or 3.3, the response to the pessimistic end of the Roman Odes may be found in the next group of poems in Book 3 (7–15), which are of a more private character.

⁴⁰ WOODMAN 2021, 161–163.

⁴¹ LENNON 2014, 35.

⁴² For historical sources on Augustus' rebuilding projects see NISBET / RUDD 2004, 97.

to the stereotypes against foreign women as corrupting in previous odes.⁴³ This woman is opposed to the strict Sabine mother, a relic from an idealized rustic era, untouched by corruption attained through territorial expansion. The poem ends with a pessimistic outlook on future generational decline (Hor. *Carm.* 3.6.45–48):

damnosa quid non inminuit dies?
aetas parentum peior avis tulit
nos nequiores, mox daturos
progeniem vitiosiore.

What does the destructive passage of time not diminish? The generation of our parents, worse than our grandparents, has brought forth us wretches, who will soon give an even more despicable progeny.

If we consider the proposition that this is the earliest Roman Ode, written after Actium, the anxiety and pessimism could be easily explained.⁴⁴ We can see that as Horace moves chronologically, major changes are visible in comparison to the *Epodes*. The use of tragedy as a model for Roman history remains, but the pattern of a family curse originating from Romulus has been replaced with a more general divine punishment for hubristic behavior. The new role of Romulus is as a model for Augustus, a divinized ruler and father of the fatherland. This switch meant that the cause of the civil war now rests solely on moral degradation which causes pollution.⁴⁵ Thus, the task falls upon Augustus to act as expiator of the civil war pollution and restorer of old Roman morality, two roles Horace conflates into one.⁴⁶

In 3.24, Horace mentions more explicitly the involvement of Augustus himself as an expiator. Since the theme is a diatribe, the poem is sometimes considered to be an early composition, but it nevertheless contains important themes that were developed in the Roman Odes.⁴⁷ It begins as a diatribe against wealth, looking favorably at the simplicity of life and moral superiority of the Scythians and Getae, who serve as a negative foil for Rome's moral degradation. Augustus is introduced indirectly as someone who should want to "do away with the wretched slaughter and civil madness" (25–26 *impias | caedis et rabiem tollere civicam*). This figure will also be awarded the title *pater*, which is a clear reference to Augustus, as

⁴³ For a study of Horace's use of gender binaries through the lens of nationalist ideology see SHUMATE 2005.

⁴⁴ FRAENKEL 1957, 285; GRIMAL 1975, 154.

⁴⁵ GRIMAL 1975, 154–155.

⁴⁶ LIEBESCHUETZ 1979, 56.

⁴⁷ FRAENKEL 1957, 240–242.

was seen already in *Carm.* 1.2.⁴⁸ The remarkable element, however, is the direct connection between removing the stain of the civil war with moral reforms.⁴⁹ The murder of Remus is no longer considered as a cause of the civil war; instead, moral degradation is the only factor that must be treated in earnest in order to purify the Roman state. Legal reforms are not enough, unless they are supported by a change in the mindset of the Romans, who have, according to the narrator, learned to despise virtue, presumably during the civil war. Proposed ways for Romans to rid themselves of corrupting treasure are either depositing it in the temple of Jupiter Capitolinus or disposing it in the Tyrrhenian Sea (*Hor. Carm.* 3.24.45–50):

vel nos in Capitolium,
quo clamor vocat et turba faventium,
vel nos in mare proximum
gemmas et lapides aurum et inutile,
summi materiem mali,
mittamus, scelorum si bene paenitet.

If we truly regret our crimes, let us send our jewels, precious stones and woeful gold, the cause of our greatest trouble, to the Capitol, to which the shouts of approving citizens summon us, or throw them into the nearest sea.

The *scelera* that Romans are expected to atone for are the civil wars, and this process is framed as purification. Commentators do not seem to mention reading these proposals through the lens of purification rituals, since impure matter needed to be safely contained or completely removed. This kind of interpretation seems appropriate in this case, since riches are a source of greed, one of the factors that pollute the Roman people. Horace may be proposing throwing the gold and jewelry into the Tiber, from where it would be taken to the sea, which was considered a place of no return. This procedure was commonly used for dirt originating from sacred spaces or objects and living creatures considered impure.⁵⁰ All of this must happen under the condition that the people have truly repented for the crimes of the civil war (*scelorum si bene paenitet*). Furthermore, the reform of the *mores*, which is more important than the legislation, is twofold. First, the roots of avarice must be purged from the Roman mind, which must then be made stronger through effort. Augustus' purification project is therefore shown to be much deeper and more ambitious than just passing new laws. The historical reality, however, was riddled with crises and left place for anxiety, since this major task fell upon one man who was also the sole ruler and whose death might be a signal for disorder

⁴⁸ For discussions of Augustus as *pater* see WOODMAN 2021, 313–314 and NISBET / RUDD 2004, 283.

⁴⁹ LIEBESCHUETZ 1979, 91.

⁵⁰ LENNON 2014, 47.

and internal strife to return again. It is because of these instabilities that the Roman Odes end with pessimism and Horace's work does not depict a purified present and an idealized future.

As a conclusion, I will analyze two poems in the fourth book of the *Odes* in which Horace revisits the themes of pollution and Augustus' role as expiator. *Odes* 4 was most likely published in 13 BCE, after Augustus had achieved some important historical milestones: he passed new moral legislation, received the captured standards from the Parthians, and held the Secular Games in 17 BCE, for which Horace composed the *Carmen Saeculare*.⁵¹ This was an Augustan age different from the one in the first three books of the Odes, since the transition from Republic to Empire was complete. There is little room for doubt in this new world, and Horace appears to embrace the propaganda about the stability and grandeur of Rome.⁵² One example of this is *Carm.* 4.5. which anticipates Augustus' return from military campaigns in Gaul. Horace begins with an imprecation to the emperor himself, addressed as "the child of good gods, best guardian of the people of Romulus" (1–2 *divis orte bonis, optime Romulae | custos gentis*). This characterization of the Roman people through an adjective derived from Romulus shows that the narrative of Romulus as the progenitor of Roman pollution is not active anymore in an Augustan context. To return to the theme of borders and marginalization, the empire is now perceived as a safe and pure space, and the *patria* is compared to a mother waiting for her child, signifying both territorial and moral integrity.⁵³ The poem then moves into the idealized vision of Italy as a place similar the Golden Age with land producing its own crops, animals roaming completely safe (Hor. *Carm.* 4.5.17–24):

tutus bos etenim rura perambulat,
nutrit rura Ceres almaque Faustitas,
pacatum volitant per mare navitae,
culpari metuit fides,

nullis polluitur casta domus stupris,
mos et lex maculosum edomuit nefas,
laudantur simili prole puerperae,
culpam poena premit comes.

For the ox roams the countryside in safety, Ceres and kindly Prosperity nourish the land, sailors course over the safe seas, faith shrinks from blame, the pure household is not polluted by any disgrace, custom and law have subdued the defiled crimes, mothers are praised for having children similar to their fathers, punishment presses upon guilt, which is never far behind.

⁵¹ For a discussion on the date of the publication of Book 4 and the relative chronology of individual poems see THOMAS 2011, 5–7.

⁵² FRAENKEL 1957, 440; see also THOMAS 2011; 12.

⁵³ OLIENSIS 1998, 216.

These lines are important because they provide a conclusion to Horace's construction of a mythologized and moralized Roman history that he has been building since the *Epodes*. The Golden Age imagery in the first stanza is evocative of the fantastic island in *Epod.* 16. The cattle on the island are free from diseases, just like the Italian ox is safe. The second stanza serves as an answer to the anxiety and hesitation which Horace has felt over addressing the expiation of the crimes of the civil war. Every household is *casta*, a word generally used for sexual purity, but also as an opposite of *scelus*.⁵⁴ Both meanings are applicable here, since the immediate context of the stanza calls for the connotation of marital fidelity, but in the wider civil war discourse the current *castitas* of Rome is meant to oppose its earlier *scelus*. In the next verse, the unwritten and the written law have both triumphed over any sort of activity that might disturb the *pax deorum*, Rome's official contract with the divine that guarantees her lasting glory. In 3.24, it was established that *mores* and *leges* must exist together to assure a proper reform of the Roman people, and in 4.5 we see that Augustus' mission is apparently successful, as exemplified by the use of the perfect tense. The concern over the corruption of women that was so prominent in 3.6 has also been alleviated, since Roman wives are now proven to be faithful. The guilt referred to in the end is that of extramarital affairs, now regulated by *leges* and discouraged by *mores*. In the rest of the poem, Augustus' divinity is confirmed by his inclusion into the household Lares and through a parallel with the hero cults of Heracles and Castor in Greece, which is another continuation of the fashioning of Augustus as a divinized Romulus.

In 4.15, all the questions and anxieties raised in *Odes* 1–3 are revisited one last time. In this *recusatio* of epic themes, in a typical Callimachean manner, Apollo admonishes Horace for attempting to write about grand epic themes connected with war. In the following three stanzas, Horace lays out all the benefits of Augustan peace, using the perfect tense throughout to signify the finality and completeness of the expiation project that has been laid out in 1.2. The age of Augustus is again like a Golden age in which fruits and grain are abundant, which is followed by the imposing of restraint on wild licentiousness (10–11 *evaganti frena licentiae | iniecit*) and the removal of guilt. This is a fulfilment of another condition set upon Augustus in 3.24, namely putting a bridle on unchecked licentiousness (28–29: *indomitam...refrenare licentiam*).⁵⁵ The second half of the poem begins with what looks like a final denunciation of the civil wars: (Hor. *Carm.* 4.15.17–20)

custode rerum Caesare non furor
civilis aut vis exiget otium,

⁵⁴ LENNON 2014, 41. See THOMAS 2011, 158 for other uses of *casta domus* in a moralizing context.

⁵⁵ THOMAS 2014, 264–265.

non ira, quae procudit ensis
et miseras inimicat urbis.

With Caesar as guardian of affairs, neither will civic madness or force drive out peace, nor will rage, which beats out swords and makes miserable cities turn against each other.

Horace has now come back to *Epod.* 7 to finish the circle, the first poem that dealt explicitly with the civil wars. The repetition of key phrases like *furor* and *vis* makes it clear that he is ready to put a final seal on the question of whether expiation is possible. The madness which permeated the civil war, caused by pollution generated from moral degradation, is now far away from Rome. The alignment of Augustus with Romulus has stabilized Augustus as the figure of a divine purifier which he was endowed with back in 1.2 when he was identified with Mercury. Since the guilt for the civil war fell on to corrupted morals, expiation in practice meant reforming the state and providing Romans again with a sense of morality that would stop them from plunging into new conflicts. One way of following this trajectory was looking at Horace's use of religious discourse to articulate the anxieties that might exist about Augustus' role as the expiator of a crime as great as the civil war. As I hope to have shown, the vocabulary of pollution and purity is used consistently in the *Epodes* and in the *Odes*, following a trajectory from pessimism to increased optimism about the stability of Augustus' rule and the validity of his settlement.

Bibliography

- AGAMBEN 1995 = G. Agamben, *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Trans. D. Heller-Roazen, Stanford.
- BARCARO 2007 = A. Barcaro, "La morte di Remo in età augustea." *RCCM* 49: 29–48.
- BENDLIN 2007 = Bendlin, A. "Purity and Pollution." In Ogden, D. (ed.) *A Companion to Greek Religion*, Malden, MA, 178–189.
- BENVENISTE 1969 = E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, Paris.
- BOWDITCH 2001 = Bowditch, P.L. 2001, *Horace and the Gift Economy of Patronage*, Berkeley, Los Angeles and London.
- CARRUBBA 1969 = R.W. Carrubba, *The Epodes of Horace: A Study in Poetic Arrangement*, The Hague and Paris.
- DOUGLAS 1966 = M. Douglas, *Purity and Danger*, Oxford.
- FANTHAM 2012 = E. Fantham, "Purification in ancient Rome." In M. Bradley (ed.) *Rome, Pollution and Propriety: Dirt, Disease and Hygiene in the Eternal City from Antiquity to Modernity*, Cambridge. 43–58.
- FRAENKEL 1957 = E. Fraenkel, *Horace*, Oxford.
- GAGÉ 1930 = J. Gagé, "Romulus-Augustus." *MEFRA* 47: 138–181.
- GAGNÉ 2013 = R. Gagné, *Ancestral fault in ancient Greece*, Cambridge.
- GRIMAL 1975 = P. Grimal, "Les Odes Romaines d'Horace et les causes de la guerre civile." *REL* 53: 135–156.
- KIENAST 1971 = D. Kienast, "Horaz und die erste Krise des Prinzipats (Die Ode 'Herculis ritu')." *Chiron* 1: 239–251.
- LATTE 1960 = K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*. München.
- LENNON 2014 = J.J. Lennon, *Pollution and Religion in Ancient Rome*, Oxford.
- LIEBESCHUETZ 1979 = J.H.W.G. Liebeschuetz, *Continuity and Change in Roman Religion*, Oxford.
- LOWRIE 1997 = M. Lowrie, *Horace's Narrative Odes*, Oxford.
- MUTSCHLER 1989 = F.-H. Mutschler, "Four poems of Horace concerning Augustus." *JAC* 4: 81–113.
- NASTA 2001 = M. Nasta, "*Scelus fraternae necis*: Rómulo, del asesinato a la apoteosis (Horacio, *Ep.* VII y *Carm.* III 3)." *CFC(L)* 20: 67–82.
- NISBET / HUBBARD 1970 = R.G.M. Nisbet and M. Hubbard, *A Commentary on Horace: Odes Book I*, Oxford.
- NISBET / RUDD 2004 = R.G.M. Nisbet and N. Rudd, *A Commentary on Horace: Odes Book III*, Oxford.
- OLIENSIS 1998 = E. Oliensis, *Horace and the Rhetoric of Authority*, Cambridge.
- PARKER 1983 = R. Parker, *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford.

- PETROVIC / PETROVIC 2016 = A. Petrovic and I. Petrovic, *Inner Purity and Pollution in Greek Religion, Vol. 1, Early Greek Religion*, Oxford.
- PÖSCHL 1991 = V. Pöschl, *Horazische Lyrik*, Heidelberg.
- RASMUSSEN 2003 = S. Rasmussen, *Public Portent in Republican Rome*, Rome.
- ROSENBERGER 1998 = V. Rosenberger, *Gezähmte Götter. Das Prodigienwesen der römischen Republik*, Stuttgart.
- SANTANGELO 2019 = F. Santangelo, "Prodigies in the Early Principate?" In Driediger-Murphy, L.G. and Eidinow, E. (eds.) *Ancient Divination and Experience*, Oxford. 154–177.
- SCOTT 1925 = K. Scott, "The Identification of Augustus with Romulus-Quirinus." *TAPhA* 56: 82–105.
- SHACKLETON BAILEY 2008 = D. R. Shackleton Bailey (ed.) *Q. Horatius Flaccus. Opera*, Berolini et Novi Eboraci.
- SHUMATE 2005 = N. Shumate, "Gender and Nationalism in Horace's 'Roman' Odes (*Odes* 3.2., 3.5, 3.6)." *Helios* 32: 81–107.
- SLOAN 2019 = M.C. Sloan, "Lyrical Illusions: The Two-faced Message of *Odes* 1.2." *CP* 114: 446–464.
- THOMAS 2011 = R.F. Thomas, *Horace: Odes IV and Carmen Saeculare*, Cambridge.
- THOME 1992 = G. Thome, "Crime and Punishment, Guilt and Expiation: Roman Thought and Vocabulary." *AClass* 35: 73–98.
- SCHENKER 1993 = D.J. Schenker, "Poetic Voices in Horace's Roman Odes." *CJ* 88: 147–166.
- SILK 1973 = E.T. Silk, "Towards a fresh interpretation of Horace *Carm.* III.1." *YCLS* 23: 131–45.
- DE VAAN 2008 = M. de Vaan, *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*, Leiden and Boston.
- VIDOVIĆ 2021 = G. Vidović, "The Physiology of Matricide: Revenge and Metabolism Imagery in Aeschylus' *Oresteia*." In M. Bradley, V. Leonard, L. Totelin (eds.) *Bodily Fluids in Antiquity*, London and New York, 321–337.
- VIZZOTTI 2012 = M.M. Vizzotti, "De Horacio a Lucano: Operatividad poética de la figura del Expiator en la configuración de Catón de Útica." *Auster* 17: 61–77.
- WALLACE-HADRILL 1982 = A. Wallace-Hadrill, "The Golden Age and Sin in Augustan Ideology." *P&P* 95: 19–36.
- WARDE-FOWLER 1911 = W. Warde-Fowler, *The Religious Experience of the Roman People from the Earliest Times to the Age of Augustus*, London.
- WATSON 2003 = L.C. Watson, *A Commentary on Horace's Epodes*, Oxford.
- WISSOWA 1912 = G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München.
- WOODMAN 2021 = A.J. Woodman, *Horace: Odes III*. Cambridge.
- ZANKER 1988 = P. Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus*. Translated by A. Shapiro, Ann Arbor.

Јован Цвјетичанин
Универзитет у Вирџинији
jczev@virginia.edu
ORCID: 0009-0002-2371-4471

Нечистота грађанског рата у Хорацијевим *Ејодама* и *Одама*

Ајсџпракџи: Овај рад истражује употребу вокабулара религијске нечистоте у Хорацију и његову повезаност са узроцима грађанског рата и улогом Августа као очиститеља. Прво ће се разматрати римско разумевање нечистоте, поготово у вези са крвопролићем. Затим ће бити прегледан вокабулар у *Ејодама* (7 и 16) и *Одама* (1.2, 35; 2.1; 3.1–6, 24; 4.5, 15) како би се показала постепена промена од песимизма до оптимизма. Први закључак је да је дошло до промене у схватању узрока грађанског рата. Наиме, узрок више није клетва због Ремовог убиства, већ морална криза. Други закључак је да Август успева да очисти нечистоте грађанског рата и да поново успостави ред кроз верске и моралне реформе.

Кључне речи: Хорације, римска поезија, загађење, очишћење, грађански рат, Август.

Primljeno / Received: 31.08.2024
Prihvaćeno / Accepted: 30.09.2024

Лаида из Коринта – хетера и хероина

Айспиракџи: У раду се разматрају бројна сведочанства из историјских извора о Лаиди из Коринта, хетери на гласу из класичног периода старе грчке историје (V–IV век пре н. е.). Иако се количина изворних података који сведоче о Лаиди, славној по својој лепоти и својим љубавним вештинама, мери у стотинама, и можда је већа него што је то случај са било којом другом познатом сексуалном радницом у грчкој старини, анализа извора показује да се о Лаиди у историјском погледу заиста може мало тога поуздано рећи. Како нека сведочанства и детаљи из живота хетере без сумње нису веродостојна, а друга се опет тешко могу довести у хронолошки склад, то је навело модерне истраживаче да рачунају са више Лаида, а понајпре да разликују »старију« од »млађе« Лаиде. У овом раду је, међутим, показано да идентификација неколико различитих историјских Лаида у класичној епоси није одржива, већ да представља модерни конструкт који није утемељен на античким изворима. Иако је име Лаида несумњиво било популарно име за хетере у старини, нема јасних потврда да је постојало више Лаида као славних хетера у класичној епоси, а и антички аутори познају само једну хетеру са тим именом. Осим тога, Лаида из Коринта једна је од малобројних жена у хеленској старини за коју се извесно може претпоставити да су јој вековима после смрти указиване и херојске почести у граду Коринту. Њену херојску гробницу и споменик са представом лавице на постољу која предњим шапама држи овна обилазили су туристи и ходочасници, а локалне власти новог, римског Коринта ову су представу стављале и на бронзани новац као једно од истакнутих обележја града у 2. и 3. веку н. е.

Кључне речи: Лаида, Коринт, хетере, проституција, хероизација, традиција.

Лаида из Коринта, грчка хетера с краја V и из првих деценија IV века пре н. е., вероватно је најславнија представница свог заната у античкој традицији. О њој се у старини, између осталог, писало и на овај начин:

»Моју љубљену Лаиду природа је лепо обликовала, али ју је Афродита најлепше од свих украсила и реду Харита придодала. А златни ју је Ерос онако чежњиву научио да вешто нациља очи својим стрелама. О најлепше уметничко дело природе, о славо женског рода и жива у свему слико Афродите! У ње су — да речима осликам ту опојну лепоту колико је могуће — образи бели помешани с црвенкастим тоном да на тај начин опонашају ведрину ружа. Усне су

нежне, благо раздвојене и црвеније од образа. Обрве су црне, изразито црне, а део између обрва складно обрве дели. Нос је раван и сасвим пристаје нежности њених усана. Очи су велике и бистре, сијају чистом светлостојом. Њихов тамни део, зенице, изразито су црне, док бели део око њих, беоњаче, опет су изразито беле, тако да се сваки део изванредно показује наспрам оног другог и заиста се истиче кроз своју различитост. Могло би се одати поштовање и Харитама које су се тамо настаниле. Коса јој је природно уковрћана попут цвета зумбула, слично као (што је описано) код Хомера, а негују је руке саме Афродите.

Врат јој је бео и у складу с лицем, а чак и када је без украса, сигуран је у властиту префињеност. Око њега се, ипак, налази огрлица драгим камењем опточена, на којој је исписано име лепотице, а распоред камења ствара слова. Поред тога, високог је стаса, а држање јој је лепо и складно и добро пристаје облику њених удова. Обучена има најлепше лице, а без одеће изгледа као да је сва у лицу. Ход јој је правилан и лаган, попут чемпреса или палме која се благо њише, јер је по природи лепота узвишена. Али док њих, као што приличи биљкама, покреће дашак западног ветра, њу некако гурају поветарци богова љубави. Тако су је за своје потребе представили и водећи сликари. Када треба, наиме, да сликају Хелену или Харите, или већ саму владарку Харита, они гледају слику Лаиде сматрајући је за изванредан пример лепоте, и одатле пресликавају тај уметнички створени лик као да је достојан богова. Умало заборавих да споменем да јој груди као дуње силовито штрче из хаљине. Лаидини су и удови тако сразмерни и нежни, као што се чини да се и њене кости меко савијају кад је неко загрли. Због своје су мекоће, дакле, готово једнако податне као и њене обрве када се препусте љубавним загрљајима. А када пусти глас, ајој, колико је сирена у њеном друштву, колико јој је течан језик! Лаида је зацело навукла појас Харита и смеши се увек заводљиво...¹

¹ Превод на српски аутора чланка према Aristaeon. *Ep.* 1.1 (ed. MAZAL 1971): Λαΐδα τὴν ἐμὴν ἐρωμένην εὖ μὲν ἐδημιούργησεν ἢ φύσις, κάλλιστα δὲ πάντων ἐκόσμησεν Ἀφροδίτῃ, καὶ τῶν Χαρίτων συνηρίθμησε τῷ χορῷ· ὁ δὲ χρυσοῦς Ἔρως ἐπαίδευσεν τὴν ποθομένην εὐστόχως ἐπιτοξεύειν ταῖς τῶν ὁμμάτων βολαῖς. ὦ φύσεως τὸ κάλλιστον φιλοτέχνημα, ὦ γυναικῶν εὐκλεία καὶ διὰ πάντων ἔμφυχος τῆς Ἀφροδίτης εἰκών. ἐκείνη γὰρ (ἵνα κάλλος ἀφροδίσιον εἰς δύναμιν διαγράψω τοῖς λόγοις) λευκαὶ μὲν ἐπιμίξαι καὶ ὑπέρυθροι παρειαί, καὶ ταύτῃ τὸ φαίδρον ἐκμιμύονται τῶν ῥόδων· χεῖλη δὲ λεπτά καὶ ἡρέμα διηρημένα καὶ τῶν παρειῶν ἐρυθρότερα· ὄφρυσ τε μέλαινα, τὸ μέλαν ἄκρατον· τὸ δὲ μεσόφρουν ἐμμέτρως τὰς ὄφρυσ διορίζει· ρίς εὐθεία καὶ παρισυμένη τῇ λεπτότητι τῶν χειλῶν· ὀφθαλμοὶ μεγάλοι τε καὶ διαυγεῖς καὶ καθαρῶ φωτὶ διαλάμποντες· τὸ δὲ μέλαν αὐτῶν, αἱ κόραι μελάνταται, καὶ τὸ κύκλῳ λευκόν, αἱ γλῆναι λευκόταται, καὶ ἐκάτερον ὑπερβολῇ πρὸς τὸ ἕτερον ἐπιδείκνυται, καὶ τὸ λίαν ἀνόμοιον εὐδοκίμει παρακείμενον. ἔνθα δὴ τὰς Χάριτας ἐγκαθιδρυμένας πάρεστι προσκυνεῖν. ἢ δὲ κόμη φυσικῶς ἐνουλισμένη ὑακινθίνῳ ἄνθει καθ' Ὁμηρον ἐμφερής, καὶ ταύτῃ αἱ χεῖρες τημελοῦσι τῆς Ἀφροδίτης. τράχηλος λευκός τε καὶ σύμμετρος τῷ προσώπῳ κἂν ἀχόσμητος ᾗ, δι' ἀβρότητα τεθάρρηκεν αὐτῷ· περίκειται μέντοι λιθοκόλλητον περιδέριον, ἐν ᾧ τοῦνομα γέγραπται τῆς καλῆς· γράμματα δ' ἐστὶ τῶν λιθιδίων ἢ θέσις. ἔτι δὲ εὐμήκης ἡλικία. σχῆμα καλόν τε καὶ περίμετρον καὶ τῷ τύπῳ συνδιατιθέμενον τῶν μελῶν. ἐνδεδυμένη μὲν εὐπροσωποτάτῃ ἐστίν, ἐκδύσα δὲ ὅλην

Али, такође и овако:

»Али Лаида је ова лења и пијана, и по цео дан мари само за оно шта ће попити и појести. Изгледа ми да јој се догађа што и орловима; јер и они се, док су млади, спуштају с планина, овце и зечеве једу, грабећи с пленом у висине својом физичком снагом. Али кад једном остаре, тада на врховима храмова седе, гладујући јадно; и онда се то сматра божанским знамењем. Тако би се и Лаида с правом могла сматрати знамењем; јер док је још млада и свежа била, подивљала је од толиких златника; и пре си могао да видиш Фарнабаза него њу. Али сада када је већ у поодмаклим годинама, и тело јој изгубило склад, лакше ју је видети него презирати. Сада иде посвуда не би ли шта попила; а прима и златник и новчић од три обола; трпи сада и старог и младог; и постала је тако кротка, најдражи пријатељу, да ти већ новац из руке узима.«²

πρόσωπον φαίνεται. βάδισμα τεταγμένον βραχὺ δέ, ὥσπερ κυπάρитτος ἢ φοῖνιξ σειόμενος ἡσυχῇ, ἐπεὶ φύσει τὸ κάλλος ἐστὶν ὑπέρῃφανον. ἀλλ' ἐκείνους μὲν οἷα φυτὰ κινεῖ ζεφύρου πνοή, αὐτὴν δὲ πῶς ὑποσαλεύουσι τῶν Ἑρώτων αἱ αὖραι. ταύτην ἑαυτοῖς ὡς οἷόν τε ἦν οἱ κορυφαῖοι γεγράφαι τῶν ζωγράφων. ἡνίκα οὖν δέοι γράφειν Ἑλένην ἢ Χαρίτας ἢ καὶ αὐτὴν γε τὴν ἀρχουσάν τῶν Χαρίτων, οἷον εἰς ὑπερφυῆς παράδειγμα κάλλους ἀφορώντες ἀνασκοποῦσι τὴν εἰκόνα Λαΐδος, κάντεῦθεν ἀποτυποῦνται θεοπρεπῶς τὸ φιλοτεχνούμενον εἶδος. μικροῦ με παρήλθεν εἰπεῖν ὡς κυδωνιώντες οἱ μαστοὶ τὴν ἀμπεχόνην ἐξωθοῦσι βιαίως. οὕτω μέντοι σύμμετρα καὶ τρυφερά τῆς Λαΐδος τὰ μέλη, ὡς ὑγροφυῶς αὐτῆς λυγίζεσθαι τὰ ὁσὰ τῷ περιπτυσσομένῳ δοκεῖν. τοιγαροῦν ταῦτα μικροῦ γε ὁμοίως δι' ἀπαλότητα συναπομαλάττεται τῇ σαρκί, καὶ ταῖς ἐρωτικαῖς ἀγκάλαις ὑπείκει. ἡνίκα δὲ φθέγγεται, βαβαί, ὅσαι τῆς ὁμιλίας αὐτῆς αἱ σειρήνες, ὅσον ἢ γλῶττα στωμύληθρος. τῶν Χαρίτων πάντως ἢ Λαΐς τὸν κεστὸν ὑπεζώσατο, καὶ μειδιᾷ πάνυ ἐπαγωγόν...

² Превод на српски аутора чланка према Ath. 13.26, 570 b–d (ed. KAIBEL 1890):

αὕτη δὲ Λαῖς ἀργός ἐστι καὶ πότις,
τὸ καθ' ἡμέραν ὁρώσα πίνειν κάσθιεν
μόνον, πεπονθέναι δὲ ταῦτά μοι δοκεῖ
τοῖς ἀετοῖς· οὗτοι γάρ ὅταν ὦσιν νέοι
ἐκ τῶν ὁρῶν πρόβατα' ἐσθίουσι καὶ λαγῶς
μετέωρ' ἀναρπάζοντες ὑπὸ τῆς ἰσχύος·
ὅταν δὲ γηράσκωσιν ἡδὴ, τότε <θεῶν>
ἐπὶ τοὺς νεῶς ἵζουσι πεινῶντες κακῶς·
κάπειτα τοῦτ' εἶναι νομίζεται τέρας,
καὶ Λαῖς <οὖν> ὀρθῶς νομίζοιτ' ἂν τέρας,
αὕτη γάρ ὁπότ' ἦν <μὲν> νεοττὸς καὶ νέα,
ὑπὸ τῶν στατήρων ἦν ἀπηγριωμένη,
εἶδες δ' ἂν αὐτῆς Φαρνάβαζον θάπτον ἂν·
ἐπεὶ δὲ δολιχὸν τοῖς ἔτεσιν ἡδὴ τρέχει
τὰς ἀρμονίας τε διαχαλᾷ τοῦ σώματος,
ἰδεῖν μὲν αὐτὴν ῥᾶν ἐστὶν ἢ πτῦσαι·
ἐξέρχεται τε πανταχόσ' ἡδὴ πιομένη,
δέχεται δὲ καὶ στατήρα καὶ τριώβολον,
προσίσταται δὲ καὶ γέροντα καὶ νέον·
οὕτω δὲ τιθασὸς γέγονεν ὥστ', ὦ φίλτατε,
τὰργύριον ἐκ τῆς χειρὸς ἡδὴ λαμβάνει.

Први по реду навођења цитат извесно је идеализовани портрет хетере Лаиде, сачуван у писму под редним бројем један у збирци измишљених љубавних писама на грчком језику неког позноантичког аутора који је у рукопису забе-
лежен под именом Аристенет (Ἀρισταίνης). То писмо је, као уосталом и цела Аристенетова збирка (укупно 50 писама с љубавном и еротском тематиком у две књиге), настало негде крајем антике (V или VI век н. е.) и представља вредан и леп допринос епистологографској врсти, веома развијеној и плодносној у последњим вековима Царства, у оквиру старе хеленске књижевности.³ Овај јединствени хвалоспев лепотици Лаиди у форми писма, које аутор намењује свом добром пријатељу Филокалу (Φιλόκαλος), нема, наравно, изузев у имену саме жене која је предмет пожуде и обожавања, никакве везе са историјском Лаидом, хетером која је живела и постала славна у Хелади читав низ векова пре аутора писма (вероватно више од 800 година!). Он би се зато најбоље могао сматрати покушајем слављења женске лепоте и шарма као идеала, али на начин да се тај идеал, коме су одувек тежили песници и сликари, прикаже кроз неку познату историјску личност, иначе на гласу по својој лепоти и као предмет мушке пожуде. Уосталом, стварне историјске личности, али и измишљени ликови из старије књижевности, радо су изнова »оживљавали« у фиктивној епистографији познијих епоха, делом и због намере да се носталгичним евоцирањем класичне прошлости постигне додатна доза атрактивности.⁴ У сваком случају, »Аристенетова Лаида« није сведочанство о томе како је заиста могла да изгледа историјска Лаида, већ евентуално како је могао да изгледа идеал лепоте и привlačности који су у њеним представама тражиле потоње генерације. Уосталом, хетеру по имену Лаида већ су савременици, као и писци чије мишљење треба извесно уважити, сматрали најлепшом и најпожељнијом женом ондашње Хеладе.⁵ С друге стране, остаје питање коју је то Лаиду аутор писма имао заправо на уму када је тако бираним речима и изразима

³ Поред Аристенетових *Еројских писама*, истом или сличном жанру припадају по времену настанка старија Алкифронова *Писма*, као и она *Еројска писма* (Ἐπιστολαὶ ἐρωτικά) сачувана под Филостратовим именом. Сва су публикована у стандардним издањима, као што је HERSCHER 1873, али и у читавом низу засебних публикација. О карактеру саме Аристенетове збирке и њеном посебном месту у античкој еротској епистографији, уп. нпр. ARNOTT 1982.

⁴ Тако не чуди што се познате грчке хетере из IV века пре н. е. јављају у фиктивној епистографији не само као предмет обожавања, већ и као аутори измишљених писама, како је то, на пример, пракса у Алкифроновој збирци, где, између осталих, славна хетера Фрина пише Праксителу, који је вајао њену статуу (Alciph. 2.1), или опет Ламија Деметрију Полиоркету, македонском краљу и свом вероватно најславнијем љубавнику (Alciph. 2.15).

⁵ Како то, на пример, чини и беседник Хиперид у свом другом говору *Пројив Аписџајоре*, цитираном код Атенеја (Ath. 13.52, 587d), што потврђује и Плутарх у спису *Разговор о љубави* (Amatorius) у оквиру *Еџичкој зборници* (Plut. Mor. 767f). Глас о ненадмашној Лаидиној лепоти, којом је освојила Хеладу, стигао је и до великих римских песника Августове епохе (Ov. Am. 1.5.12.; Prop. 2.6.1–2).

китио њен идеализовани портрет. Из перспективе свог времена (позне антике) вероватно је могао држати за извесно да је постојала само једна једина и непоновљива Лаида, чију су лепоту опевали песници и осликали сликари, и за којом је, како се веровало, у старини жудело пола Хеладе. Међутим, модерни истраживачи држе за извесно да су у класичној епоси (V–IV век пре н. е.) биле активне најмање две, а могуће чак и три хетере с карактеристичним личним именом Лаида (Λαῖς), и да су све оне биле готово подједнако славне и чувене по својој лепоти, шарму и љубавним вештинама. Такође сматрају да су све оне, на овај или онај начин, биле везане за Коринт, »град греха« у старој Грчкој. Ипак, показаћемо да је само једна међу њима она прва и права Лаида из Коринта, примарни предмет ове расправе, која је баш у Коринту стекла и статус хероине, јер су јој вековима после њене смрти ту указиване и херојске почасте, а њену гробницу и спомен обележје посећивали туристи.

И други овде цитирани опис хетере Лаиде, иако се испрва чини да је далеко веродостојнији и да потиче из пера савременика, готово је подједнако непоуздан као историјско сведочанство као и претходно наведено писмо из Аристенове збирке. У питању је фрагмент из драме *Антилаида* (Ἀντιλαΐς) из пера Епикрата, недовољно познатог песника средње комедије, сачуван у Атенејевој *Гозби софиста*.⁶ Епикрат за предмет подсмевања и поруге узима, а што уопште није било необично за комедиографе онога времена, хетеру Лаиду,⁷ некада славну због своје лепоте и љубавних вештина. Истиче да је Лаида у свом цвату зарађивала огромне количине новца и била веома тражена као хетера, а ту тврдњу илуструје сјајним поређењем да је до ње било теже доћи него до Фарнабаза, Хеленима добро познатог персијског сатрапа Хелеспонтске Фригије с краја V и из првих деценија IV века пре н. е. Такође прави поређење те Лаиде на свом врхунцу и оне Лаиде у зрелијим годинама са орловима у пуној снази и када остаре и онемоћају. Тако Епикрат приказује Лаиду не више као младу и једру лепотицу за којом уздишу мушкарци и којој је обичном човеку тешко и прићи, већ као прождрљиву и припиту средовечну даму, којој су године и неуредан живот изобличио тело, и спремну да се сада за новац пода свакоме, и старом и младом.

⁶ Ath. 13.26, 570 b–d. Данас је познато само 6 наслова Епикратових комедија са укупно 11 фрагмената, и сви су извесно до нас стигли преко Атенејевог волуминозног дела. Сакупљени су, између осталих збирки фрагмената грчких комедиографа, и у оној најпознатијој, *Poetae Comici Graeci*, PCG V (edd. R. Cassell et C. Austin): *Damoxenus – Magnes*, Berlin – New York 1986, 153–163. О песнику Епикрату из Амбракије (Ἐπικράτης ὁ Ἀμβρακιώτης) и темама његових драма, уп. најпре NESSELRATH 2016.

⁷ Хетере су веома присутне код избора ликова и мотива готово свих песника средње комедије, а познат је и читав низ наслова комедија датих управо према именима или надимцима познатих хетера. Уп. Ath. 13.22, 567c; NESSELRATH 1990, 319.

Рекло би се да, наизглед, Епикрат доста вешто и поуздано слика Лаиду из Коринта, некада славну и тражену хетеру у целој Хелади, али којој су зреле године и начин живота одузели шарм и лепоту и учинили је предметом подсмеха и готово сажаљења. Песник оставља утисак некога ко је управо имао прилику да посматра такву жену и да непосредно, из прве руке, сведочи о њеном усуду. Тај тип жене морао је бити добро познат и његовој публици која је вероватно са осмехом и разумевањем пратила представу у позоришту. Проблем је, међутим, у томе што се и овај приказ хетере Лаиде вероватно може сматрати готово подједнако измишљеним и неверодостојним као и онај с краја антике у фиктивној епистографској врсти писца Аристенета. Ако ни због чега другог, такав закључак произилази из недоумица у вези са настанком и карактером саме комедије *Анџилаида*, као и оних који се тичу животног века хетере на коју се наведени опис, као и цео комад, односи. Ту је, свакако, и методолошки оправдано питање у којој се уопште мери фрагменти комедиографа, а нарочито оних који су припадали тзв. средњој и новој комедији, могу користити као кредибилни историјски извори. Иако веома мало знамо о Епикрату из Амбракије, песнику средње комедије, претпоставља се да је он могао бити активан као комедиограф између, отприлике, 380. и 350. године пре н. е., и то вероватно ближе овој нижој него вишој години.⁸ Рекло би се, дакле, да Епикрат пише своју *Анџилаиду* још за живота хетере којој је комад посвећен.⁹ Међутим, није сасвим извесно ни да је чувена хетера Лаида, коју Епикрат слика као жену већ у својим зрелим годинама, те зреле године заправо икада и дочекала у стварности. Видећемо да постоји и традиција по којој је њен живот насилно прекинут, и то не од стране неког мушкарца, њеног љубавника, већ од стране љубоморних жена. У сваком случају, не може се са сигурношћу тврдити да се Епикратов опис односи само и искључиво на славну хетеру Лаиду из Коринта, већ је он више типски, јер указује на категорију жена, најчешће странкиња и робиња, из које су, по правилу, регрутоване хетере и на њихов очекивани животни пут.¹⁰ С тим у вези, овај опис циља на честу

⁸ Како се у једном фрагменту из Епикратове комедије непознатог наслова (PCG V Epicrates fr. 10 = Ath. 2.54) спомиње не само Платон, већ и његови ученици Спеусип и Менедем, који ће Платона и наследити на челу Академије, извесно је да је ту комедију најбоље датовати још за живота, око 350. године, али свакако не много пре смрти великог филозофа (Платон умро 348/7. године пре н. е.). Уп. NESSELRATH 2016, 232.

⁹ Помен Фарнабаза у наведеном фрагменту не доприноси значајно прецизнијем датовању комедије, јер је овај славни и утицајни персијски племић, веома добро посведочен у њему савременим историјским изворима (Тукидид, Ксенофонт...), обављао службу сатрапа Хелеспонтске Фригије у, за персијске прилике, необично дугом временском периоду, између 413. и 373. године пре н. е.

¹⁰ За занимљиво тумачење овог фрагмента у ширем контексту кроз ривалство хетера Лаиде и Фрине, односно ривалство Коринта и Атине, уп. GILHULY 2014, 194–195 = GILHULY 2017, 26–27.

и помало тужну судбину хетера, које за минули рад није чекала »заслужена пензија«, већ су изгледа биле приморане да се својим занатом баве и у познијим годинама, односно практично све до своје смрти. На том путу пролазиле су и кроз периоде обожавања, праћене обиљем новца и богатих дарова, али многе вероватно, нарочито са неумитним протоком година, и кроз периоде презира и подсмеха. Да Епикрат баш Лаиду, коју су по чувењу знали готово сви у Хелади, узима најпре као типичног представника своје врсте, односно категорије хетера, као да показује и помало необичан назив самог његовог комада *Антилаида* (Ἀντιλαΐς). Због оскудних фрагмената модерни научници нису сигурни одакле баш такав назив једној комедији,¹¹ али би он најпре могао да се односи на неку Лаидину супарницу или неку »замену за Лаиду«.¹² То би било сасвим у складу и са горецитираним фрагментом, јер је старој и истрошеној Лаиди песник изгледа нашао замену у новој Лаиди, односно Антилаиди. У прилог таквом тумачењу ишао би још један код Атенеја сачувани фрагмент из исте комедије у коме Лаида или нека њена супарница (или наследница?) набраја оне песнике на чијој се еротској поезији образовала и усавршавала свој занат.¹³

Ови цитати из дела писаца који припадају различитим епохама наведени су као карактеристични примери да би се показала права природа и сазнајна вредност извора који доносе податке о хетери Лаиди. Могли смо исто тако цитирати и нека друга два писана сведочанства на исту тему, а резултат би био готово исти, јер и остали сачувани извори нису у већини случајева вреднији и поузданији у сазнајном смислу. Иако је Лаидино име забележено чак више стотина пута у различитим писаним изворима, а о њој је сведочанство оставило више десетина различитих античких писаца, што је, укупно узевши, вероватно више сачуваних извора о Лаиди него о било којој другој грчкој хетери, о Лаиди из Коринта се опет мало тога поуздано зна. Навешћемо зато још један пример из извора који се чини као да даје највише веродостојних информација из живота ове славне хетере. У питању је такође цитат из 13. књиге Атенејеве *Гозбе софиста*, али који представља једну врсту кратке хетерине биографије:

¹¹ Од помоћи није ни то што је драму са истим називом изгледа начинио и песник старе комедије Кефисодор (крај V века пре н. е.), судећи то на основу чланка код Суда (Suda, s.v. Κηφισόδωρος = PCG IV Cephisodorus T. 1), али о њој, изузев самог наслова (Ἀντιλαΐς), ништа друго није познато.

¹² Уп. Nesselrath 2016, 236: »It could mean "A replacement for Lais / Another Lais", but also "The / A rival of Lais"«.

¹³ PCG V Epicrates fr. 4 = Ath. 13.84, 605e. Поред славне песникиње Сапфе са острва Лезба, наведени су и други, нама данас мање познати песници љубавне или еротске поезије (Мелет, Клеомен, Ламинтије).

»А што се Лаиде из Хикаре тиче (а Хикара је град на Сицилији одакле је дошла у Коринт, поставши ратна заробљеница, како Полемон приповеда у шестој књизи свог *Одговора Тимеју*), љубавник јој је био Аристип, као и беседник Демостен и киничар Диоген; Афродита јој се Коринтска, звана Меланида (*Црна*), указала ноћу и наговестила долазак изузетно богатих љубавника, а не спомиње ли је и Хиперид у свом другом говору *Проίτις Αριστῖταιορε*? А сликар Апел, видевши Лаиду, док је још била млада девојка, како носи воду са извора Пирене, дивео се њеној лепоти и повео ју је једном приликом са собом на гозбу неких пријатеља. А када су му се другови ругали што је на гозбу довео младу девојку уместо хетере, рекао је: „Немојте се чудити, јер ћу вам показати да ће она за мање од три године бити лепотица спремна за уживање“. А слично је предвиђање дао и Сократ за Атињанку Теодоту, како то Ксенофонт наводи у својим *Усѿоменама*; јер када је неко говорио да је најлепша и да има груди лепше него што се то може речима описати, рекао је: „Треба да идемо да видимо ту жену, јер не може се судити о лепоти само по чувењу“. А Лаида је била тако лепа да су сликари долазили к њој да копирају њена недра и груди. Лаида је, најзад, била супарница и Фрини, и имала је мноштво љубавника, јер није их ценила по томе да ли су богати или сиромашни, и није се према њима дрско опходила«. ¹⁴

Подаци у наведеном цитату заиста делују наизглед убедљиво биографски, као драгоцени прилози сликању и разумевању живота једне славне грчке хетере. Међутим, много тога изреченог у овом кратком одељку није могуће ни у историјском ни у хронолошком погледу. Да погледамо само неколико примера тог јасног неслагања с другим познатим историјским чињеницама: ако је већ Лаида била родом из града Хикаре на Сицилији и још као девојчица као ратни плен доведена у Коринт, вероватно 415. године пре н. е., у време атинског похода на Сицилију, о чему постоје потврде у више различитих извора (в. ниже у тексту), онда је она заиста могла бити љубавница филозофа Аристипа

¹⁴ Превод на српски аутора чланка према Ath. 13.54, 588c–e (ed. KAIBEL 1890): Λαίδος τε τῆς ἐξ Ὑψαράων (πόλις δ' αὕτη Σικελική, ἀφ' ἧς αἰχμάλωτος γενομένη ἦκεν εἰς Κόρινθον, ὡς ἱστορεῖ Πολέμων ἐν τῷ ἔκτῳ τῶν πρὸς Τιμαίων· ἥς καὶ Ἀριστίππος ἦρα καὶ Δημοσθένης ὁ ῥήτωρ Διογένης τε ὁ κύων· ἥ καὶ Ἀφροδίτη ἡ ἐν Κορίνθῳ ἡ Μελαίνις καλουμένη νυκτὸς ἐπιφαινομένη ἐμήνυνεν ἔραστῶν ἔφοδον πολυταλάντων) οὐχ Ὑπερίδης μνημονεύει ἐν τῷ κατὰ Ἀρισταγόρας δευτέρῳ; Ἀπελλῆς δὲ ὁ ζωγράφος ἔτι παρθένον οὖσαν τὴν Λαίδα θεασάμενος ἀπὸ τῆς Πειρήνης ὕδροφοροῦσαν καὶ θαυμάσας τὸ κάλλος ἠγαγέν ποτε αὐτὴν εἰς φίλων συμπόσιον. χλευασάντων δ' αὐτὸν τῶν ἐταίρων δι' ἀνδ' ἐταίρας παρθένον εἰς τὸ συμπόσιον ἀγάγοι, 'μὴ θαυμάσητε, εἶπεν· ἐγὼ γάρ αὐτὴν εἰς μέλλουσαν ἀπόλαυσιν μετ' οὐδ' ὅλην τριετίαν καλὴν δεῖξω.' τὸ δ' αὐτὸ καὶ Σωκράτης ἐμαντεύσατο περὶ Θεοδότης τῆς Ἀθηναίας, ὡς φησι Ξενοφῶν ἐν Ἀπομνημονεύμασιν· 'ὅτι δὲ καλλίστη εἴη καὶ στέρνα κρείττω λόγου παντὸς ἔχοι λέγοντός <τινος>, 'ἴτεον ἡμῖν, ἔφη, θεασομένοις τὴν γυναικα· οὐ γάρ δι' ἀκούουσιν ἔστιν κρίναι τὸ κάλλος.' οὕτω δ' ἦν [ἡ Λαίς] καλὴ ὡς καὶ τοὺς ζωγράφους ἐρχομένους πρὸς αὐτὴν ἀπομιμῆσθαι τῆς γυναικὸς τοὺς μαστοὺς καὶ τὰ στέρνα. διαζηλοτυπούμενη δέ ποτε ἡ Λαίς Φρόνη πολλὴν ἔραστῶν ἔσχηκεν ὁμίλον, οὐ διακρίνουσα πλούσιον ἢ πένητα οὐδ' ὕβριστικῶς αὐτοῖς χρωμένη.

из Кирене (живео отприлике између 435. и 355. године пре н. е.), савременика и ученика Сократовог, а што такође потврђују и бројни други извори.¹⁵ Да је Лаида изгледа имала посебну наклоност према Кирењанима, могло би се, опет, закључити и на основу приче из Елијанових *Шарених њиријовесити*, где се наводи да се Лаида, вероватно док је још била сасвим млада, заљубила у Еубату (Εὐβάτας) из Кирене,¹⁶ који је био победник најпре у трци од једног стадија на 93. Олимпијским играма (408. године пре н. е.), али такође и као зрео човек у трци четворопрега на 104. Олимпијским играма (364. године пре н. е.).¹⁷ Како та љубавна прича (изричито се наводи да није дошло до упражњавања секса) није завршена жељеним крајем по Лаиду, а Еубата се, уместо с Лаидом, вратио у Кирену с њеном сликом, можда у њој има и неке историјске истине.¹⁸ С друге стране, чак ако и претпоставимо да је, хронолошким редом посматрано, Лаида могла имати неке везе и са Диогеном из Синопе (живео отприлике између 413. и 323. године пре н. е.), који је, уосталом, и сам дуго година провео и на крају и умро у Коринту,¹⁹ она је, међутим, то исто тешко могла имати са атинским беседником Демостеном (живео извесно између 384. и 322. године пре н. е.), иако и о њиховом контакту постоје независне потврде у традицији.²⁰ Још мање је вероватно да ју је најславнији антички сликар Апел (живео и стварао у другој половини IV века пре н. е.) као сасвим младу уочио и »открио« код извора Пирене на Акрокоринту. У случају да, ипак, у овој причи тражимо и зрно историјске истине, то би онда морала бити нека друга Лаида, знатно млађа (заправо више од пола века!) од оне Лаиде на коју се односе подаци из

¹⁵ Извори бележе живописне детаље и анегдоте из везе Лаиде са Аристипом, који је дуго користио њене услуге, а чак јој је посветио и један спис (Πρὸς Λαῖδα). О овом занимљивом односу, поред Атенеја у наставку 13. књиге (Ath. 13.55, 588 e–f), уп. нарочито Diog. Laert. 2.74–75, 84–85.

¹⁶ Ael. VII, 10.2.

¹⁷ Уколико је реч о истом човеку; уп. MORETTI 1957, nn. 347, 421; LGPN 1 s.v. Εὐβάτας (2). Име овог истакнутог атлете из Кирене јавља се у изворима и у облицима Εὐβάτος и Εὐβώτας.

¹⁸ У верзији исте приче сачуване код Климента из Александрије (Clem. Al. Strom. 3.6.50.4–51.1), Кирењанин, кога је Лаида заволела, вероватно је грешком назван Аристотел (Ἀριστοτέλης), али и то је лично име веома својствено Кирени. Уп. LGPN 1 s.v. Ἀριστοτέλης (6)–(33).

¹⁹ Традиција да је само њему »дала џабе« (Ath. 13.55, 588 e), вероватно је настала из потребе да се објасни како је неко ко је водио начин живота као што га је водио Диоген уопште био у прилици да користи услуге скупочене и захтевне хетере каква је била Лаида.

²⁰ Истине ради, не пре епохе Царства, односно приче забележене код Аула Гелија у његовим *Апичким ноћима* (Gell. NA. 1.8), где се позива на филозофа и доксографа Сотииона из Александрије (почетак II века пре н. е.), да је скупочена хетера Лаида из Коринта, навикла да клијенти испуњавају све њене жеље и прохтеве, тражила од Демостена, када ју је наводно посетио у Коринту, чак десет хиљада драхми за своје услуге. Овај је то одбио, али је тако, објашњава Гелије, настала и добро позната изрека: »Пловити у Коринт није за сваког човека« (οὐ πάντως ἀνδρὸς ἐς Κόρινθον ἐσθ' ὁ πλοῦς), коју бележи и географ Страбон (Strab. 8.6.20).

првог дела ове кратке биографије.²¹ Истине ради, Апел је као модел за своју слику богиње Афродите извесно нашао једну другу хетеру на гласу, али то је била Фрина из Теспије (исто као што је то чинио и подједнако славни вајар Праксител за израду скулптуре богиње), а не Лаида из Коринта. Такође није могуће ни да су Лаида и Фрина биле супарнице, јер су припадале различитим генерацијама, а Фрина је морала бити млађа неких пола века од Лаиде.²² Ако су њих две и приказане као супарнице, то свакако није могло бити у стварном животу, већ само у познијој традицији, где су обе уживале славу најпознатијих хетера уопште, и одатле очекивано и неизоставно довођене у везу. На сличан начин су и једна и друга повезиване у традицији са неким познатим људима онога доба, а као што се види на примеру Лаиде, те везе већ само из хронолошких разлога нису биле могуће.²³ Још неке констатације изнете у цитираном одељку противрече подацима из других извора, па тако се може довести у питање и оцена да је Лаида једнако поступала са свим својим љубавницима, и богатим и сиромашним, и да се није дрско према њима опходила. Супротстављена традиција приказује је, напротив, као оштру и немилосрдну у тим односима, због чега је и стекла надимак Ἀξίνη («Секирица».)²⁴

Биографски подаци овог типа, међутим, навели су модерне истраживаче да претпоставе постојање две, а можда чак и три Лаиде у временском раздобљу мањем од једног века (V–IV век пре н. е.). Још је пре готово 200 година Фридрих Јакобс (Friedrich Jacobs), један од највећих класичних филолога свог времена, у чланку насловљеном *Lais, die ältere und die jüngere*, и публикованом у оквиру његових волуминозних *Vermischte Schriften*, први јасно идентификовао две историјске Лаиде, старију и млађу.²⁵ Практично сви истраживачи после Јакобса следе ову његову поделу и то све траје готово до данашњег дана. Тако, на пример, и Фриц Гејер (F. Geyer) у престижној *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)* рачуна са »Старијом Лаидом« из Коринта (*die ältere Lais aus Korinth*), која је имала и гробницу у Коринту, односно »Млађом Лаидом« из Хикаре (*die jüngere Lais aus Hykkara*), која је такође бора-

²¹ Поуздани Плиније Старији (Plin. HN. 35-79) датује Апелов врхунац каријере у 112. олимпијаду (*olympiade centesima duodecima*), односно у периоду између 332. и 329. године пре н. е.

²² Фрина је рођена око 370. године пре н. е. Уп. KARRAS 2018, 439. О Фрини такође постоји богата и разноврсна традиција па јој је Мелиса Функе недавно посветила и целу монографију: FUNKE 2024.

²³ Такав је, нема сумње, и случај Лаидиног наводног разговора са трагичаром Еурипидом (рођен око 480. године пре н. е.), коме је имала шта да замери у вези његове *Мегеје* (Ath. 13.45, 582 c–d), али и прича код Диогена Лаертија за филозофа Ксенократа из Халкедона, Платоновог ученика и Спеусиповог наследника на челу Академије (од 339. године пре н. е.), да је овај одолео њеном завођењу (као, уосталом, и Фринином), чак и када му се увукла у кревет (Diog. Laert. 4.7).

²⁴ Уп. Ael. VH, 12.5; 14.35.

²⁵ JACOBS 1830, 398–435.

вила у Коринту, али је живот окончала у Тесалији, где се налазила и њена гробница.²⁶ Међутим, због хронолошких проблема у вези са изворним подацима и бројним противречностима које се у њима могу наћи, Гејер не искључује могућност постојања и »треће Лаиде«, која је могла да буде на свом врхунцу у време владавине Александра Великог (на ову би се Лаиду онда односила и споменута изворна сведочанства о њеном супарништву с Фрином, као и о њеним везама са сликаром Апелом, беседником Демостеном и филозофом Ксенократом).²⁷ На сличан или готово истоветан начин идентификацију двеју Лаиде решавају и писци чланака у млађим лексиконима типа *Der Kleine Pauly* (KLP),²⁸ односно *Der Neue Pauly* (DNP).²⁹ Јасно одвајање »прве Лаиде« (*Lais I*) од оне »друге Лаиде« (*Lais II*) може се наћи и у неким за тему важним монографијама као што је то, пре свих других, она која представља до данас најисцрпнију анализу казивања о хетерама у Атенејевој *Гозби софиста*.³⁰ Одређене модификације ове уобичајене поделе могу се наћи код Константиноса Капариса (К. Kapparis), у његовој последњој великој студији о проституцији у античкој Грчкој. И он, истина, прави јасну разлику између старије и млађе Лаиде, али сматра да је ова »старија« с краја V и с почетка IV века пре н. е. заправо »Лаида из Хикаре« (која се понегде погрешно наводи као »Лаида из Коринта«), а да је »млађа« Лаида (не много млађа од своје претходнице и на свом врхунцу већ негде око 380. године пре н. е.) заправо из Атине и предмет Лисијине беседе *За Лаиду* или можда *Прошав Лаиде*.³¹ С друге стране, могу се спорадично наћи и другачији примери у савременој литератури који истичу да је код оваквог стања извора готово немогуће јасно издвојити и идентификовати више различитих Лаида. С обзиром на низ готово нерешивих проблема са изворима, можда се најодмеренији краћи чланак о хетери Лаиди може наћи у *Енциклопедији грчке комедије* (*Encyclopedia of Greek Comedy*), где се акценат ставља на представе хетере код комедиографа, али се и наглашавају објективне тешкоће код идентификације једне или више Лаида.³² Занимљиво је и да III том оксфордског *Лексикона грчких личних имена* (*Lexicon of Greek Personal Names*) у основи следи идентификацију двеју Лаида из чланака у *RE*, па тако бележи једну хетеру Лаиду из Коринта, а другу хетеру Лаиду из Хикаре на Си-

²⁶ GEYER, RE 12, 1924, 513–516, s.v. Lais (1)–(2).

²⁷ Уп. GEYER, RE 12, 1924, 515, s.v. Lais (2).

²⁸ VOLKMANN, KLP 3, 1979, 457, s.v. Lais (1)–(2).

²⁹ STROTHMANN, DNP 6, 1999, 1167–68, s.v. Lais (1)–(2).

³⁰ MCCLURE 2003, passim.

³¹ Уп. KAPPARIS 2018, 416–418. За питања о правом називу и карактеру беседе, као и о томе како се једна хетера нашла као предмет расправе на атинском суду, уп. такође KAPPARIS 2021, 53–56. Треба, међутим, нагласити да се још у старини сумњало у аутентичност Лисијине беседе *Прошав Лаиде* (Ath. 13.51, 586e; 13.62, 592e).

³² HENRY, EGC, 483, s.v. Lais.

цилији, али је као мајка и једне и друге наведена иста особа – хетера Тимандра из Хикаре (!).³³

Показаћемо у овом раду да идентификација неколико различитих историјских Лаида (Лаида 1, Лаида 2, Лаида 3? или Старија Лаида, Млађа Лаида...) из класичне епохе (V–IV век пре н. е.) на основу античке традиције није одржива, већ да представља модерни концепт и конструкцију. То најпре из разлога што није до краја утемељена на античким изворима, јер практично ниједан нама познат антички писац не рачуна са више Лаида. Сви нама данас познати антички аутори, у распону од писаца и песника савременика до оних што су стварали у позној антици, знају само за једну – Лаиду из Коринта. О њој пишу, позитивно или негативно у зависности од жанра и карактера списа, њој се диве или је куде, о њој бележе оно што су већ нашли код старијих писаца или можда и сами измишљају и придодају неке духовите детаље и пикантерије, занимљиве анегдоте које повезују хетеру с неким славним људима, али за све њих постоји само једна хетера по имену Лаида. Довољно славна и јединствена да не би ни помислили да је поделе на више различитих особа. Изузетак, истине ради, може да представља само узгредни податак код Атенеја, где се, међу хетерама које је увек са собом водио атински државник Алкибијад, наводи и извесна »Дамасандра, мајка млађе Лаиде« (Δαμασάνδραν τὴν Λαίδος τῆς νεωτέρας μητέρας).³⁴ Дакле, закључујући на основу наведеног, ако већ постоји »млађа« Лаида, могло би се с правом претпоставити постојање и неке »старије«. Проблем је, међутим, у томе што се овде налази очигледна грешка, односно у рукопису погрешно традирано име,³⁵ јер се на другом месту код Атенеја у 12. књизи, али у истом контексту, наводи прецизно име те Алкибијадове пратиље као Тимандра, уз додатак да је баш она мајка Лаиде из Коринта (τὴν τε Λαίδος τῆς Κορινθίας μητέρα Τιμάνδραν).³⁶ Да је име ове такође познате хетере с краја V века пре н. е. заиста било Тимандра, а не Дамасандра, као и да је управо хетера Тимандра остала уз Алкибијада до његовог самог краја, потврђује готово увек поуздани Плутарх у *Живојојиси Алкибијадовом*.³⁷ Капарис зато није у праву када само на основу једног несигурног податка код Атенеја јасно одваја

³³ LGPN 3A s.v. Λαῖς (5), (22).

³⁴ Ath. 13.34, 574e.

³⁵ Као, уосталом, и у схолијама Аристофановог *Плути* (schol. Ar. *Plut.* 179), који бележе и облике Πημάνδρα, Πμάνδρα и Ἐπιμάνδρα као име мајке хетере Лаиде. Постоји, наравно, могућност и да је име Дамасандра, уколико је ваљано традирано, било заправо надимак, а не право лично име, јер својим могућим значењем као да баш добро пристаје да буде надимак једној хетери на гласу по својим вештинама завођења мушкараца – Δαμασάνδρα у значењу »Она која кроти мушкарце« (од δαμάζω »кротити, савладати, покорити«).

³⁶ Ath. 12.48, 535c.

³⁷ *Plut. Alc.* 39.1, 39.7–8. Да је Тимандра уживала славу и код потоњих генерација, потврђује Дион Хризостом у другој беседи *О судбини* (Dio Chrys. *Or.* 64.2), где Тимандру ставља у друштво

Дамасандру од Тимандре, претпостављајући постојање и једне и друге у Алкибијадовом окружењу, али и када закључује да је ова Дамасандра била мајка »млађе« Лаиде, коју, опет, смешта у Атину у првим деценијама IV века пре н. е.³⁸ У сваком случају, целу конструкцију о некој историјској »Дамасандри, мајци млађе Лаиде« треба одбацити као сасвим несигуран податак, коме се не може указати поверење и на основу њега доносити релевантни закључци.

С друге стране, постоји још један несигуран податак у изворном материјалу који је један број истраживача навео да помисле како су у релативно кратком временском периоду с краја V и у првим деценијама IV века пре н. е. морале постојати две познате хетере по имену Лаида. Ради се, наиме, о коментару једног стиха у старим схолијама Аристофановог *Πλυῖα* (*scholia vetera in Aristophanis Plutum*) из којег би се можда дало закључити да хетера Лаида није више била међу живима у години атинског архонта Филокла (392/1. година пре н. е.).³⁹ Због важности информација које садржи споменути коментар, а нарочито зато што једини од сачуваних извора доноси вести у необично прецизном хронолошком низу, датоване према атинским епонимним архонтима, потребно га је цитирати у целисти:

»А Лаида (га) воли: то што Аристофан вели временски се не слаже, јер кажу да је она заробљена на Сицилији када је Никија заузео један градић, а имала је седам година када ју је купио неки Коринћанин и послао као дар својој жени у Коринт. Ако се сложимо да се то десило за (архонта) Хабрије, када су Атињани добро стајали на Сицилији, 14 је година (од њеног рођења) до (архонтата) Диокла, тако да је бесмислено славити је по имену. С друге стране, Платон у *Φαону*, који је приказан 17 година касније за (архонта) Филокла, показује као „да је више нема“. То се, међутим, могло казати и за њеног живота«.⁴⁰

Из цитираног коментара сазнајемо, а што је у складу са готово целокупном преосталом традицијом, да хетера Лаида из Коринта није заправо била родом из Коринта, већ из једног малог града (πολίχμιον) на Сицилији, где је још као девојчица заробљена и одакле је као ратни плен продата, да би на крају завршила у Коринту као хетера. Да је тај градић Хикара (Ύκκαρα), подигнут на

неких других славних жена у прошлости (између осталих, легендарне краљице Семирамиде и песникиње Сапфе).

³⁸ KARRAS 2018, 107, 399, 416, 452.

³⁹ Schol. vet. Ar. *Plut.* 179a.

⁴⁰ Превод на српски аутора чланка према Schol. vet. Ar. *Plut.* 179a (ed. CHANTRY 1994): 'Ερᾷ δὲ Λαῖς· ὅτι Ἀριστοφάνης οὐ λέγει σύμφωνα κατὰ τοὺς χρόνους ληφθῆναι γὰρ αὐτὴν φασιν ἐν Σικελίᾳ, πολίχμιου τινὸς ἀλόντος ὑπὸ Νικίου, ἐπτέτειν, ὠνηθῆναι δὲ ὑπὸ Κορινθίου τινός, καὶ πεμφθῆναι δῶρον τῇ γυναικὶ εἰς Κόρινθον. εἰάν δὲ ἐπὶ Χα[β]ρίου τις ταῦτα γενέσθαι δῶ, ὅτε εὐ ἐπρατον Ἀθηναῖοι ἐν Σικελίᾳ, ἔστι δὴ ἕως Διοκλέους ἔτη ἰδ', ὥστε ἄλογον αὐτὴν δι' ὀνόματος ἐπαίρειν. ἐμφαίνει δὲ καὶ Πλάτων ἐν "Φάωνι", <ὅς> ἐπτακαίδεκάτῳ ἔτει ὕστερον δεδίδαχται ἐπὶ Φιλοκλέους, ὡς "μηκέτι αὐτῆς οὔσης." δύνатаи μέντοι καὶ αὐτῆς ζώσης λέγεσθαι.

северној обали острва на неких двадесетак километара западно од Панорма (модерног Палерма), који је заузео атински стратег Никија у време атинског похода на Сицилију 415. године пре н. е., добро је познато у традицији,⁴¹ као и у самим схолијама Аристофановог *Плуџа*,⁴² а у то је време, у години атинског архонта Хабрије (415/14), Лаида имала само седам година (ἐπτέτειν). То би стављало њено рођење отприлике у 422. годину пре н. е., јер се даље наводи да је у години архонта Диокла (409/8), када је приказана прва верзија *Плуџа* (друга Аристофанова комедија *Плуџ*, која је и до данас сачувана, приказана је тек 388. године пре н. е.), имала 14 година. Износи се, међутим, и могућност да хетера више није била жива у години архонта Филокла (392/1. година пре н. е.), дакле неколико година пре извођења *Плуџа* из 388. године, јер наводно комедиограф Платон, који је те године приказао свог *Фаона*, вели (односно лик из његове представе), мислећи на Лаиду, да »ње више нема« или да »она више није« (μηκέτι αὐτῆς οὐσῆς), што би најпре могло да се разуме као да она тада више није била у животу. Уколико би, дакле, овај податак прихватили за веродостојан и да се односи на Лаидину смрт, одатле нужно следи да је архонтат Филокла (према атинском рачуну извесно између лета 392. и лета 391. године пре н. е.) *terminus ante quem* хетерине смрти, односно да је најкасније у тој години, а могуће и у некој од оних које су јој претходиле, хетера Лаида преминула. Коментатор, међутим, додаје да није сигурно да је комедиограф баш мислио на смрт хетере, јер је исти израз могао да употреби иако је она још била жива. Он, осим тога, изражава сумњу и у хронологију догађаја коју нам сам преноси, јер му се чини немогућим да је Лаида као хетера на гласу нашла место у Аристофановом *Плуџу* када је он први пут постављен на сцену у години архонта Диокла (409/8.), пошто је тада имала највише 14 година (ако је рођена 422. године пре н. е.), а да то, опет, није било могуће ни у *Плуџу* (стих 179) приказаном 388. године пре н. е., јер је тада можда већ више година била мртва.

Прихватање, међутим, ове хронолошке шеме у коју и сам коментатор изражава сумњу, а нарочито оног дела који се тиче могуће хетерине смрти, да Лаида није више била у животу у години атинског архонта Филокла, што је извесно 392/1. година пре н. е., ствара читав низ проблема и одразиће се значајно на закључке модерних истраживача у погледу идентитета хетера по имену Лаида у класичном периоду. Одатле се и изводи закључак да је једна хетера Лаида, родом Коринћанка, умрла већ као стара жена у години архонта Филокла 392/1. године пре н. е., док је друга, млађа Лаида, рођена 422. године пре н. е. у

⁴¹ Plut. *Nic.* 15.4; Plut. *Alc.* 39.8; Paus. 2.2.5; Ath. 13.54, 588c; 13.55, 588f-589a; Steph. Byz. s.v. "Υκαρά. Истине ради, *Ethnica* Стефана Бизантинца, поред Хикаре, као *origo* хетере Лаиде бележи и Крastos и Еукарпију, оближњи град и тврђаву на Сицилији: Steph. Byz. s.v. Κραστός, s.v. Εὐκαρπία.

⁴² Уп. Schol. vet. Ar. *Plut.* 179c.

Хикари на Сицилији, наставила да још дуго живи и ради у том истом Коринту и после те 392/1. године пре н. е. (!).⁴³ И то све на основу извора коме се, истина, много тога може замерити, али не и то да рачуна са више Лаида, пошто се сви изнети подаци, не улазећи на овом месту у питање њихове веродостојности, односе само на једну једину хетеру с тим именом. У животу сам имао прилику да прочитам разноразне хипотезе и свакојаку комбинаторику засновану на »слободном« тумачењу изворног материјала, али оволико »слободе« је заиста превише! А цитирани извор има уистину шта да понуди, јер његов аутор једини излаже догађаје с намером да их доведе у хронолошки склад навођењем чак три прецизне године према атинским епонимним магистратима (415/14, 409/8. и 392/1).

Треба, истине ради, рећи да значајне недоумице долазе већ од различитих могућности разумевања коментарисаног места у Аристофановом *Плују*. Иако сви рукописи у 179. стиху *Плуја* бележе име Λαῖς као име коринтске хетере на коју је новац трошио богати Атињанин Филонид, због своје неотесаности и незграпне појаве често предмет исмевања савремених комедиографа,⁴⁴ још у антици се веровало да је то место погрешно традирано и да у рукописима треба да стоји ΝΑΙΣ, Ναῖς (*Науга*) уместо ΛΑΙΣ, Λαῖς (*Лауга*),⁴⁵ а што је такође име познате хетере из истог периода (почетак IV века пре н. е.).⁴⁶ Управо за хетеру Наиду знамо, и то независно од Аристофана, да је била љубавница споменутог Филонида из Атине, а тешко је поверовати, мада и то није сасвим искључено, да је споменути користио услуге чак две скупочене коринтске хетере сличног имена, Наиде и Лаиде, практично у исто време. О том специфичном и, како изгледа, бурном односу овог Филонида с хетером Наидом сведоче, међутим, и наслов и оскудни фрагмент једне несачуване Лисијине судске беседе. Беседнику се Лисији, наиме, приписује тужбена беседа *Проῖтив Φιλονίδα збоῖ насилῆа* (Κατὰ Φιλωνίδου βιάων) у име »старатеља« хетере Наиде, на основу које је Филониду суђено за оптужбу да је извршио (сексуално?) насиље над Наидом.⁴⁷ Иако детаљи и исход овог занимљивог случаја нису познати,⁴⁸ као ни то да ли се споменута беседа може уопште сматрати аутентичном,⁴⁹ веза Филонида с

⁴³ Уп. нпр. STROTHMANN, DNP 6, 1999, 167–68, s.v. Lais (1)–(2).

⁴⁴ О Филониду из деме Мелите (Φιλωνίδης Μελιτεύς), припаднику познате атинске породице чији се представници могу пратити кроз векове, уп. DAVIES 1971, 422; LGPN 2 s.v. Φιλωνίδης (52).

⁴⁵ Уп. Harp. s.v. Ναῖς; Suda, s.v. Ναῖς; Уп. такође Ath. 13.62, 592d. Зато не чуди што и модерни издавачи Аристофана, попут Вилсона (WILSON 2007), усвајају ad loc. читање Ναῖς, а не Λαῖς.

⁴⁶ Уп. KAPPARIS 2018, 428.

⁴⁷ Ath. 13.62, 592c = Lys. Fr. 299 (ed. CAREY 2007).

⁴⁸ За вероватно тумачење позадине целог овог процеса, уп. Kapparis 2018, 210–213; Kapparis 2021, 75–76.

⁴⁹ Аутентичност беседе доводи се у питање и код Атенеја (Ath. 13.62, 592c: εἰ γνήσιος ὁ λόγος) и код Харпократиона (Harp. s.v. Ναῖς: εἰ γνήσιος).

хетером Наидом изгледа неспорна, па се тако може узети за извесно и да се и код Аристофана у његовом *Плуџу* ради о хетери Наиди, а не о Лаиди. То не би, међутим, био и једини случај да се хетера Лаида из Коринта грешком помеша с неком другом њеном колегиницом сличног имена, како то управо показује још један коментар из схолија Аристофановог *Плуџа*, где је Лаида (Λαῖς) очигледно помешана са такође славном хетером, Атињанком Таидом (Θαῖς).⁵⁰ Ова је Таида, међутим, била далеко млађа од Лаиде из Коринта и остала је запамћена најпре као учесница похода Александра Великог против Персије и као дугогодишња љубавница Птолемеја I Сотера.⁵¹

Није доста тога јасно ни у вези са представом *Фаон* (Φάων) атинског комедиографа Платона, од које је сачувано неколико занимљивих, али и више веома оскудних фрагмената, а која је вероватно приказана 392/1. године пре н. е.⁵² Комедиограф Платон је заправо представник старе комедије, веома активан и продуктиван у последњим деценијама V века пре н. е., а споменута комедија *Фаон* била би тако једина његова комедија приказана у IV веку (за архонта Филокла 392/1. године пре н. е.).⁵³ Да ли је то довољан разлог за претпоставку да је наведена година приказивања *Фаона* спорна? Вероватно не, међутим, ако и узмемо за извесно да је Платонов *Фаон* приказан у години архонта Филокла (392/1), није сигурно да се навод из те драме »ње више нема« (μηκέτι αὐτῆς οὐσῆς) односи баш на хетеру Лаиду и на њену тобожњу смрт, како се то већ учинило сумњивим и античком коментатору Аристофановог *Плуџа* (Schol. vet. Ar. Plut. 179a). Зато ако и прихватимо као вероватно да је Лаида рођена те 422. године пре н. е. у Хикари на Сицилији, да би одатле 415. године као млада ропкиња завршила у Коринту, нема никаквог разлога да се прихвати и 392/1. година пре н. е. као година у којој се десила њена смрт (или чак нека година пре наведене, пошто се година архонта Филокла може најбоље разумети као *terminus ante quem*). Лаида је те 392/1. могла имати највише 30 година, а готово сва позната традиција зна да славна хетера Лаида из Коринта није умрла млада, већ да је, напротив, била у прилици да доживи зреле године. Поред већ горе цитираног фрагмента из *Анџилаице* комедиографа Епикрата (PCG V Epicrates fr. 3 = Ath. 13.26, 570b–d), о томе сведоче и бројни други извори.

Од извора који непосредно или посредно потврђују да је хетера Лаида доживела »озбиљне« године и да се готово до краја живота бавила својим »занатом«, неколико је такође из пера савременика. Тако Филетер, песник сред-

⁵⁰ Schol. vet. Ar. Plut. 179d.

⁵¹ LGPN 2 s.v. Θαῖς (1); KAPPARIS 2018, 448–449.

⁵² Уп. PCG VII Plat. com. fr. 188–198.

⁵³ За модеран чланак о комедиографу Платону, типичном представнику старе комедије, и његовом односу према темама које преовлађују у тзв. средњој комедији, уп. HARTWIG, EGC, 721–722, s.v. Plato (1).

ње комедије, у својој *Κιναῖδι* (Κυναγίς), набрајајући хетере које су до своје старости бавиле »најстаријим занатом« (међу којима гореспоменућу Наиду назива »безубом«, γομφίους γὰρ οὐκ ἔχει), наглашава да је баш хетера Лаида и умрла истрајавајући до краја у свом занату (τελευτῶσ' ἀπέθανεν βινουμένη).⁵⁴ То би чак могло да се протумачи као да је Лаиду смрт снашла током извођења самог сексуалног чина, или да је умрла од упражњавања »превише секса«, што је вероватно претеривање карактеристично за комедиографе, али има још сведочанстава која посредно иду у прилог мишљењу да је Лаида остварила дуг живот, али и дуг »радни стаж« у својој професији. Наиме, беседник Лисија у фрагменту беседе *За Лаиду* или *Против Лаиде*, сачуваном на два места код Атенеја, набраја познате хетере које су још као младе напустиле тај посао (Филира, Скиона, Хипафесиде, Теоклеја, Псамата, Лагиска, Антеја и Аристоклеја), а међу њима није и Лаида, што би најпре могло да значи да је она професијом хетере наставила да се бави и у зрелијим годинама, јер је беседа била посвећена управо Лаидином случају пред судом, без обзира на то да ли је у питању био тужбени говор или онај писан за одбрану (Κατὰ Λαῖδος или Πρὸς Λαῖδα).⁵⁵ Није, међутим, то и једино посредно сведочанство, јер чини се да и Плутарх даје, а што се често занемарује, могући допринос разрешењу овог питања, и то у једном његовом спису где то на први поглед не бисмо ни очекивали. Уесеју у форми дијалога и с филозофском тематиком *Доказивање да се њо Епикуровим начелима уопште не може живети* (”Οτι οὐδ’ ἡδέως ζῆν ἔστι κατ’ Ἐπίκουρον, *Non posse suaviter vivi secundum Epicurum*), један од Плутархових пријатеља и учесника у дијалогу, расправљајући о томе шта треба чинити када дође »судњи дан«, пита се, између осталог, »ко би у том часу радије желео да општи с Лаидом и пије Ариусијско вино, него да убије Архију и ослободи Тебу? Лично сматрам да не би нико.«⁵⁶ Или преведено на обичан језик – ко би то у самртном часу помислио на хедонизам и уживање у најбољем вину и најбољој хетери,⁵⁷ ако је већ у прилици да уради неко херојско дело због којег би остао упамћен заувек? Као пример таквог херојског дела наводи се свим учесницима у дијалогу добро познати историјски догађај – убиство Архије, водећег, уз Леонтијада, проспартанског политичара у Теби, и ослобођење овог града од Спартанаца и олигархијске владе у преврату који се догодио у зиму 379/8. године пре н. е. Овом славном догађају Плутарх се враћа у више својих дела,

⁵⁴ PCG VII Philetaerus fr. 9 = Ath. 13.52, 587e.

⁵⁵ Ath. 13.51, 586e; 13.62, 592e = Lys. fr. 208 (ed. CAREY 2007).

⁵⁶ Plut. *Mor.* 1099a–b: τίς ἂν ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ βούλοιτο μᾶλλον Λαῖδι συγγενέσθαι καὶ πίνειν οἶνον Ἀριούσιον, ἢ κτείνας Ἀρχίαν ἐλευθερώσαι τὰς Θήβας; ἐγὼ μὲν οὐδένα νομίζω.

⁵⁷ Ариусијско вино је вино са острва Хија које је сматрано најбољим од свих врста вина у Хеллади (уп. Ath. 1.59, 32f), исто као што је и хетера Лаида сматрана најбољом представницом свог заната.

а цела ствар око убиства Архије и преврата детаљно је изложена у његовом спису *О Сократову демонију* (*De genio Socratis*).⁵⁸ Да ли је, међутим, на цитираном месту хетера Лаида само случајно доведена у контекст са догађајима у Теби из 379/8. године пре н. е. или би се одатле можда могло и наслутити да је она у то време још увек била жива и још увек са успехом упражњавала свој »занат«? Ако прихватимо као вероватно да је Лаида рођена 422. године пре н. е. у Хикари на Сицилији, она је у време преврата у Теби из 379/8. године пре н. е. могла имати тек нешто више од 40 година и бити још увек активна као хетера. Чини се да је тако могла бити и временски доведена у везу с превратом у Теби као најважнијим политичким догађајем у Хелади тих година, што значи да је у време наведених дешавања не само била жива, већ још увек и радила као хетера, а што је, опет, у складу с претходним наводима да се до самог краја живота бавила својим занатом. У сваком случају, да је Лаида доживела »озбиљну« животну доб, слажу се готово сви антички писци и песници који се дотичу теме Лаидиних година у својим делима. Тако, на пример, у чувеном епиграму чије је ауторство погрешно приписано филозофу Платону, Лаида, некада поносна лепотица, а сада већ на заласку своје каријере, посвећује своје огледало Афродити јер не може више да издржи да гледа сопствено лице.⁵⁹ Исти мотив меланхолије и »жала за младошћу« преузимају одатле и други песници.⁶⁰

Контроверзе постоје не само о времену смрти хетере Лаиде, већ и када је реч о начину на који је окончан њен живот. Више различитих извора бележи да је та смрт била насилна, а постоји чак и традиција да је на помало чудан и неочекиван начин преминула тако што се угушила прогутавши коштицу маслине. Наиме, писац по имену Птолемеј Хефестион (заправо Птолемеј Хен) у I књизи свог дела *Нова историја*, познатог на основу детаљног приказа у Фотијевој *Библиошеци*, расправља, између осталог, о необичним начинима смрти различитих славних личности из прошлости, па међу њима »καὶ περὶ Λαΐδος τῆς ἑταίρας, ὡς τελευτήσοι ὁστοῦν ἐλαίας καταπιούσα«. ⁶¹ Оно што је, ипак, у највећој мери »завело« модерне истраживаче да рачунају са више историјски познатих Лаида је постојање чак две гробнице за које се у изворима тврдило да представљају места последњег пребивалишта ове славне хетере. Јер ако већ постоје две гробнице хетере Лаиде, онда су нужно постојале и две Лаиде. Показаћемо, међутим, да такав закључак у случају Лаиде из Коринта не стоји и да је он формиран делом и на основу недовољног познавања античке грчке праксе хероизовања историјских личности.

⁵⁸ Уп. нарочито Plut. *Mor.* 597a.

⁵⁹ *Anth. Pal.* 6.1. За коментар, уп. PAGE 1981, 166–167.

⁶⁰ Уп. YPSILANTI 2006.

⁶¹ Phot. *Bibl.* 190, 146b, 23–25.

Једна се Лаидина гробница налазила, очекивано, у Коринту, где је хетера провела највећи део живота, а друга у Тесалији, у непосредној близини реке Пенеј. Ово друго последње пребивалиште Лаиде прати у неким изворима и »страшна« прича о физичком крају хетере која је пала као жртва зависти и освете љубоморних тесалских жена. По једној верзији те приче, забележеној код Атенеја, а која изгледа полази од историчара Тимеја (IV–III век пре н. е.),⁶² односно периегета Полемона из Илиона (почетак II века пре н. е.),⁶³ Лаиду су бесне тесалске жене дрвеним моткама на смрт претукле у храму Афродите јер се у њу заљубио Тесалац по имену Паусанија (Παυσανίας). Храм ове Афродите у Тесалији се због тога почео називати храмом *Грешне* (ἀνοσίας) Афродите, а гробница хетере подигнута је поред реке Пенеј са каменим надгробним спомеником у облику ведрa за воду (ὕδριον λιθίνην)⁶⁴ и епитафом; на надгробном натпису стајало је и да је Лаида својом лепотом поробила Хеладу, да ју је родио Ерос, а отхранио Коринт, и да сада лежи сахрањена у красној равници Тесалије.⁶⁵ Пошто је епитаф највероватније преписао периегет Полемон, познат управо по томе што је вредно обилазио споменике и записивао натписе по целој Хелади, он би могао да буде аутентичан.⁶⁶ Полемон је, између осталог, начинио спис *О најћисима њо ирадовима* (Περὶ τῶν κατὰ πόλεις ἐπιγράμμάτων) и права је штета што ово дело, као, уосталом, и многа друга овог свестраног писца хеленистичке епохе, нису сачувана.⁶⁷ С друге стране, у верзији исте приче забележеној код Плутарха у спису *Разговор о љубави* (*Amatorius*), Тесалац у кога се Лаида заљубила и за којим је кренула у Тесалију звао се, опет, Хиполох (Ἰππόλοχος).⁶⁸ Да се име овог Лаидиног тесалског партнера није учврстило у традицији потврђује и то што се код периегета Паусаније среће и треће различито име Хипострат (Ἰππόστρατος),⁶⁹ а у схолијама Аристофановог *Плуша* чак још два потпуно различита – Еурилох (Εὐρύλοχος) или Аристони (Ἀριστόνικος).⁷⁰ Али и код Плутарха се спомиње Лаидина насилна смрт у Тесалији, и то у форми каменовања у храму Афродите, која је опет због тога стекла епитет *Убисћвена* (ἀνδροφόνος) Афродита.⁷¹

⁶² Ath. 13.55, 589a-b = FGrHist 566 F 24a (Timaios von Tauromenion).

⁶³ Polemo fr. 44, p. 75 (ed. PRELLER 1838).

⁶⁴ Овакав тип и облик надгробног споменика могао би да представља знак да је Лаида умрла неудата. Уп. PAGE 1981, 439.

⁶⁵ Ath. 13.55, 589b: τῇσδε ποῦρ' ἢ μεγάλαιος ἀνικητός τε πρὸς ἀλκὴν / Ἑλλάς ἐδουλώθη κάλλεος ἰσοθέου, / Λαίδος· ἣν ἐτέκνωσεν Ἐρως, θρέψεν δὲ Κόρινθος / κεῖται δ' ἐν κλεινοῖς Θετταλικοῖς πεδίοις.

⁶⁶ Уп. PAGE 1981, 439: »The source is Polemon, so the epigram may be authentic inscription, and is certainly datable not later than the third century B. C.«

⁶⁷ За модеран и свеобухватан чланак о Полемену из Илиона, уп. ENGELS 2014.

⁶⁸ Plut. Mor. 767f.

⁶⁹ Paus. 2.2.5.

⁷⁰ Schol. vet. Ar. Plut. 179d.

⁷¹ Plut. Mor. 768a.

И поред наведених разлика у детаљима, традиција о Лаидиној смрти и њеном последњем пребивалишту у Тесалији је доста јака и не може се олако одбацити. Како се, међутим, ова Лаидина гробница у Тесалији поред реке Пенеј може довести у везу са Лаидином гробницом у Коринту, прецизније у Кранеју, а чије је постојање, видећемо, такође добро потврђено у изворима? За модерне истраживаче постојање две гробнице је несумњиво јак доказ да су постојале и две славне хетере Лаиде, од којих је једна (обично се мисли она нешто старија) сахрањена у Коринту у Кранеју, а она друга, нешто млађа, у Тесалији поред реке Пенеја.⁷² Друга могућност је та да је само једна од те две гробнице права, а да је она друга лажна, јер тешко је замислити да посмртни остаци једне исте особе буду положени у две различите гробнице у различитим и међусобно удаљеним областима Хеладе у исто време. Трећа могућност је да су обе наведене гробнице лажне и да је право Лаидино последње пребивалиште на неком трећем, за нас данас непознатом месту. Занимљиво појашњење ове ситуације је недавно понудио Капарис, који такође рачуна с две хетере Лаиде, али доводи у питање постојање Лаидине гробнице у Тесалији, претпостављајући да је забуна у изворима настала услед замене тесалске Ефире (Ἐφύρα) са оном Ефиром на Пелопонезу, а што је најстарије и митско име Коринта.⁷³ То би значило да се сви изворни подаци о Лаидиној гробници у Тесалији заправо односе на ону у Коринту, али иако се ова »гимнастика« са изворима наизглед чини атрактивном, тешко да је и могућа. С друге стране, чак је и античким писцима, који знају за само једну Лаиду, било необично то да неко има две гробнице,⁷⁴ па се тако код Атенеја изражава сумња да је Лаида уопште могла бити сахрањена у Коринту, јер се дословно наводи да »причају глупости они што кажу да је она сахрањена у Коринту код Кранеја« (αὐτοσχέδι' αὐτοῦσιν οὖν οἱ λέγοντες αὐτὴν ἐν Κορίνθῳ τεθάφθαι πρὸς τῷ Κρανείῳ).⁷⁵ Изгледа као да је овде антички коментатор много боље наслутио суштину проблема него што то чини модерни истраживач. Он је свестан тога да може постојати само једна права гробница хетере Лаиде и за њега је то она у Тесалији, док она у Коринту то не може бити, односно држи да Лаида није могла бити покопана у Кранеју (ако је већ покопана у Тесалији).⁷⁶ Не треба, међутим, сумњати да је и њему и његовим савременицима било познато да је постојало нешто што

⁷² Уп. нпр. GEYER, RE 12, 1924, 514–516, s.v. Lais (1)–(2), што следе готово сви каснији истраживачи.

⁷³ KAPPARIS 2018, 326–327, 417.

⁷⁴ Да се, ипак, за читав низ историјских личности у старих Хелена у изворима наводе две различите гробнице, уп. PFISTER 1909, 230–238.

⁷⁵ Ath. 13.55, 589b.

⁷⁶ На сличан начин, али сасвим у супротном смеру, ствар данас посматра KAPPARIS 2018, 327: »... we also need to reject the possibility that Lais was actually buried in Thessaly, and not in Corinth where one would normally have expected her to be buried considering that she lived there for most of her life.«

се издавало за Лаидину гробницу у Кранеју на периферији Коринта и да је то нешто представљало знаменитост града Коринта, место које су вековима посећивали путници и туристи. Решењу проблема нас, чини се, приближава један од посетилаца тог места, готово увек поуздани путописац Паусанија у свом *Ойису Хелаге*. Периегет је негде средином II века н. е. прошао Кранејом и оставио занимљиво сведочанство о тамошњим знаменитостима и светињама и о хетери Лаиди, а које због свог значаја преносимо у целости:

»Испред града (Коринта) је свети гај од чемпреса који се зове Кранеј. Ту се налазе и Белерофонтово светилиште, храм Афродите Мелаиниде (*Црне*) и Лаидина гробница на којој је постављена лавица која у предњим шапама држи овна. У Тесалији постоји још једна гробница за коју се тврди да је Лаидина; заљубивши се, наводно, у Хипострата, Лаида је дошла у Тесалију. Прича се да је пореклом била из Хикаре на Сицилији и да су још као девојчицу заробили Никија и Атињани; пошто су је продали, доспела је у Коринт, засенила лепотом ондашње хетере и пробудила у Коринћана толико дивљење да је још и сада својатају.«⁷⁷

Путописац Паусанија, дакле, описује споменик на Лаидиној гробници (τάφος) у облику лавице која предњим шапама држи овна⁷⁸ и смешта га у свети гај Кранеј на периферији града Коринта поред светилишта (τέμενος) »националног« хероја Белерофонта и храма (ναός) Афродите Мелаиниде (*Црне Афродите*). Ова јасно наглашена веза хетере Лаиде са богињом Афродитом као њеном заштитницом не чуди, јер ту везу срећемо и у традицији где је управо Афродита Мелаинида, иначе позната као заштитница хетера и најстаријег заната уопште, та која се младој Лаиди јављала у сну и »уводила је у посао«. ⁷⁹ И подизање гробнице најславније хетере коју је »отхранио« Коринт на светом простору посвећеном богињи, заштитници хетера, такође не треба да чуди. Управо та чињеница наводи на закључак да овде имамо посла са херојским култом, односно да је хетера Лаида после своје смрти хероизована у Коринту и да су јој херојске почести указиване код њене гробнице у светилишту

⁷⁷ Превод на српски Љиљане Вулићевић (Паусанија, *Ойис Хелаге*, Нови Сад, Матица српска, 1994) уз одређене модификације аутора чланка према Paus. 2.2.4–5 (ed. ROSCH-PEREIRA 1973): πρὸ δὲ τῆς πόλεως κυπαρίσσων ἐστὶν ἄλσος ὀνομαζόμενον Κράνειον. ἐνταῦθα Βελλεροφόντου τέ ἐστι τέμενος καὶ Ἀφροδίτης ναὸς Μελαίνιδος καὶ τάφος Λαίδος, ᾧ δὴ λέαινα ἐπίθημά ἐστι κριὸν ἔχουσα ἐν τοῖς προτέροις ποσὶν. ἔστι δὲ καὶ ἄλλο ἐν Θεσσαλίᾳ Λαίδος φάμενον μνήμα εἶναι· παρεγένετο γάρ καὶ ἐς Θεσσαλίαν ἐρασθεῖσα Ἰπποστράτου. τὸ δὲ ἐξ ἀρχῆς ἐξ Ὑκάρων αὐτὴν τῶν ἐν Σικελίᾳ λέγεται παῖδα οὖσαν ὑπὸ Νικίου καὶ Ἀθηναίων ἀλῶναι, πραθεῖσαν δὲ ἐς Κόρινθον ὑπερβαλέσθαι κάλλει τὰς τότε ἐταῖρας, θαυμασθῆναι τε οὕτω παρὰ Κορινθίους ὥς ἀμφισβητεῖν σφὰς καὶ νῦν ἔτι Λαίδος.

⁷⁸ Симболика споменика је више него јасна, уп. KAPPARIS 2018, 326, а за сличну скулптуру лавице у бронзи која је у виду споменика подигнута у Атини под Акропољом за атинску хетеру Леаину («Лавицу») из архајске епохе, уп. Paus. 1.23.2.

⁷⁹ Ath. 13.54, 588c. Вид. горе нап. 14 за цео цитат.

Афродите Мелаиниде.⁸⁰ Та гробница у Кранеју је дакле херојска гробница, она није морала бити и она »права«, за коју смо, опет, видели да се вероватно налазила код реке Пенеј у Тесалији. Култ Лаиде као хероине поштоване код гробнице у Кранеју вероватно је успостављен у хеленистичком периоду, мада ћемо његове потврде наћи тек неколико векова касније у римском Коринту (II–III век н. е.). Паусанија не бележи епитаф са Лаидине гробнице у Кранеју, али се верује да га је у форми епиграма спевао песник Антипатар из Сидона (II–I век пре н. е.), као имитацију Асклепијадовога епиграма за једну другу хетеру (Археанасу), јер се као такав представља епиграм који се може наћи у *Палатинској анџолоији*.⁸¹ Карактеристични цитат (редови 3–4) из тог епиграма који говори у име гробнице »Лаиду поседујем, грађанку морем лепо опасаног Коринта, чистију од бистрих вода Пирене« (Λαῖδ' ἔχω πολὴντὴν ἐϋζώνοιο Κορίνθου, / Πειρήνης λευκῶν φαίδροτέρην λιβάδων), доноси и велики Судин лексикон.⁸² Када је, с друге стране, подигнут споменик посвећен Лаиди с лавицом која предњим шапама држи овна није познато, али и његове најстарије потврде потичу из римске царске епохе.

А када је реч о херојима и хероинама, од њих се, по природи ствари, очекује и херојска смрт и херојска жртва. Само ако ствари посматрамо у том контексту, може нам постати јаснија и традиција о Лаидиној насилној смрти у Тесалији и то, ни мање ни више, него у храму богиње Афродите, која је била њена заштитница, али је након тог догађаја добила епитете *Грешне* или *Убиствене* Афродите (Ath. 13.55, 589a; Plut. Mor. 768a). Хероина је, дакле, поднела херојску жртву која је била веома важна за процес хероизације. Да ли би се одатле дало наслутити да је и гробница хетере код Пенеја у Тесалији такође постала место херојског култа, без обзира на то да ли је и та гробница била »права« или »лажна«? Код оваквог стања извора не може се с тим у вези отићи даље од голе претпоставке. За Коринт и гробницу у Кранеју смо, међутим, сигурни, само није довољно јасно да ли је тај процес хероизације Лаиде завршен још за постојања старог, грчког Коринта (до 146. године пре н. е.) или тек касније у новооснованом, римском Коринту. Наиме, Римљани су у такозваном Ахајском рату до темеља разорили град 146. године пре н. е. и наредних више од стотину година ту није постојала организована људска заједница. Међутим, простор у и око града Коринта био је исувише значајан да би остао трајно ненасељен, па је још за живота Гаја Јулија Цезара донета одлука да се Коринт обнови, сада као римска колонија *Colonia Laus Iulia Corinthiensis* са латинским насељеницима и ослобођеницима (44. године пре н. е.). Овај римски Коринт постаће административни центар провинције Ахаје и изнова добро насељен и проспе-

⁸⁰ Уп. слично LARSON 1995, 129–130.

⁸¹ *Anth. Pal.* 7.218. За коментар, уп. GOW / PAGE 1965, 2, 52–53; GUTZWILLER 1998, 255–257.

⁸² Suda, s.v. Πειρήνη.

ритетан град у првим вековима Царства.⁸³ Град и његове знаменитости, међу којима су се посебно истицала светилишта богиње Афродите, посећивали су ходочасници и туристи.⁸⁴ На тај начин је и Лаидина гробница са особеним надгробним спомеником, представом доминантне лавице на дорском стубу, подигнута у Афродитином светилишту у Кранеју, постала један од симбола и знаменитости града, а то је сигурно била и у време када је путописац Паусанија боравио у Коринту и имао прилику да је види. Периегет наглашава колико су Коринћани његовог времена били поносни на славну хетеру Лаиду када каже да је они »још и сада« (καὶ νῦν ἔτι) својатају.⁸⁵ Да су били поносни и на споменик са представом лавице са Лаидине гробнице у Кранеју, који су сматрали једним од најважнијих симбола новог, римског Коринта, боље од било чега показује бронзани новац града кован у овом периоду. Наиме, нека тзв. псеудоаутономна ковања града Коринта у временском раздобљу од готово стотину година (II–III век наше ере), на реверсу имају приказ лавице на постољу у облику дорског стуба која предњим шапама држи овна. То је, без сумње, приказ споменика са Лаидине гробнице у Кранеју који је описао Паусанија (Paus. 2.2.4), како су то још одавно закључили врсни нумизматичари.⁸⁶ Ова ковања у бронзи, као и нека друга слична, почињу од цара Хадријана и вероватно су имала одобрење и подршку цара, добро познатог по својој наклоности према Хеленима.⁸⁷ Међутим, исти или сличан тип ковања јавља се поново и за царева из династије Севера (Септимије Север, Гета).⁸⁸ Ако томе додамо да је на аверсу овог новца приказан портрет богиње Афродите (неки нумизматичари чак претпостављају да би то могла бити и сама Лаида),⁸⁹ добија се пуна слика о значају који су гробница и споменик посвећен хетери, али и сама хетера, миљеница богиње Афродите, имали за грађане Коринта. Могло би се чак претпоставити да је новац са овом и сличним представама играо важну улогу не само за економски развој римског Коринта, већ и за културну и туристичку промоцију града.⁹⁰ Херојски статус који је Лаида уживала и више

⁸³ За историјат и развој римског Коринта, уп. WISEMEN 1979; ENGELS 1990.

⁸⁴ О значају Афродите и о светилиштима посвећеним овој богињи на територији Коринта, уп. нпр. WILLIAMS 1986, 12–24; ENGELS 1990, 97–99.

⁸⁵ Paus. 2.2.5.

⁸⁶ Уп. IMHOOF-BLUMER / GARDNER 1885, 68 = IMHOOF-BLUMER / GARDNER 1887, 19.

⁸⁷ BMC Corinth, p. 92, nos. 601–602, Pl. XXIII 11–12. Уп. WALBANK 2003, 347: »The practice must have had imperial approval, and it seems likely that this was a move on the part of the Corinthians, endorsed by Hadrian, to emphasize the Classical past of Corinth and to stress its links with other distinguished Greek city-states.«

⁸⁸ Уп. IMHOOF-BLUMER / GARDNER 1887, 19, no. 14.

⁸⁹ IMHOOF-BLUMER / GARDNER 1887, 19: »The head on the obverse of the coin may be intended either for Aphrodite or for Lais herself«. Уп. такође HEAD HN², 405.

⁹⁰ Уп. PAPAGEORGIOUDOU-BANI 2004, 64: »As should be clear by now, Corinth attracted a large number of foreigners, bankers, merchants, seamen, travellers, officials and other, and proudly projected its

стотина година након своје смрти и то у новом, римском Коринту, налази тако своју најбољу и коначну потврду на новцу који је град ковао под Римљанима у дужем временском периоду.

На крају нам преостаје да покушамо да сагледамо резултате овог истраживања. Основни закључак који се намеће након анализе свих релевантних извора је да у класичној епоси није постојало више хетера по имену Лаида из Коринта, како то без изузетка сматрају модерни истраживачи. Ниједан антички извор, изузев једног сасвим несигурног податка код Атенеја (Ath. 13.34, 574e), не зна за неку другу, млађу Лаиду, из Коринта или из неког другог града, већ само за једну једину и непоновљиву Лаиду, која је својим животом и својом делатношћу била везана за Коринт, најславнију хетеру класичне епохе, слављену и обожавану за живота, али и после смрти. То, наравно, не значи да у старини нису постојале и неке друге Лаиде, јер је очигледно име Лаида временом постало типично да се као лично име или надимак даје хетерама и уопште припадницама »најстаријег заната«.

Иако се о Лаиди расправља или се само спомиње у више десетина различитих извора, сама природа тих извора нам, ипак, не дозвољава да реконструисемо у детаље њен животни пут, па се мало тога са сигурношћу може рећи и многе ствари у вези с Лаидом се могу само претпоставити. Тако изгледа да није била родом из Коринта, јер је традиција која је повезује са градићем Хикаром и облашћу на северу острва Сицилије доста јака. Могла је бити рођена око 422. године пре н. е., мада и то није сигурно, да би већ са седам година (415) постала ратна заробљеница и била продата као робинја, завршивши у Коринту. Такав животни пут намеће претпоставку да је »занатом« хетере почела да се бави још док је била у ропском статусу, а да га је само наставила и усавршила када је постала ослобођеница, мада и о томе нема сигурних података у изворима. У сваком случају, живела је и упражњавала своју делатност у Коринту, граду који је уживао реноме »града греха« у класичној старини. Коринт је напуштала само по изричитом захтеву неког свог сталног клијента, па се тако наводи да је због »посла« боравила и у Мегари, Атини или на острву Егини. На свом врхунцу сматрана је изузетном лепотицом без конкуренције у тадашњој Хелади и наплаћивала је скупо своје услуге, па је, верује се, највише због ње и настала позната изрека »Пловити у Коринт није за сваког човека« (οὐ παντὸς ἀνδρὸς ἐς Κόρινθον ἐσθ' ὁ πλοῦς), што значи да је посетиоцима Коринта са стране био неопходан »дубок џеп«. Као и њене колегинице, била је под заштитом богиње Афродите, нарочито поштоване у Коринту, а део зарађеног новца сигурно је из захвалности »враћала« богињи у виду посвета.

artistic treasures on its coins. We should perhaps imagine her coins fulfilling a similar role as today's postcards, serving to remind us of places and monuments we have visited, while at the same time inspiring others to travel to those same places.«

Као њени љубавници и клијенти наведени су у изворима многи славни људи из класичне епохе (V–IV век пре н. е.), али се већина тих навода могу одбацити, понајвише из хронолошких разлога. Традиција је настојала да Лаиду доведе у везу са истакнутим људима у разним областима друштвеног живота (политичари, беседници, песници, сликари, филозофи, спортисти) у временском распону од готово стотинак година, што свакако у реалности није било могуће. Изузетак међу славним људима онога времена могао би да представља филозоф Аристип из Кирене, који се хронолошки добро уклапа у њен профил, а и традиција о њиховом дугогодишњем односу необично је богата и тешко да је све то могло настати само као резултат маште потоњих писаца. Њему би се можда могао придодати још један делимично познати Кирењанин, Еубата, олимпијски победник најпре у трци од једног стадија из 408, али поново и као зрео човек 364. године пре н. е. са четворопрегом, јер је у време његове прве победе (408), Лаида била још сасвим млада и могла је још да се заљуби у свог потенцијалног клијента. Касније са годинама и искуством хетере то јој се тешко могло догодити, мада постоји традиција да се, ипак, на крају заљубила у неког Тесалца и због њега отишла чак у Тесалију, где ће, испоставиће се, можда наћи и своје последње боравиште.

Извори се углавном слажу да је Лаида доживела зреле године и да се готово до краја живота бавила професијом хетере. Недоумице постоје, ипак, у вези с њеном смрћу, да ли је умрла природном или насилном смрћу, као и то где се налазила њена гробница. Постоји доста јака традиција да је хетера Лаида из Коринта преминула у Тесалији, где јој је, поред реке Пенеј, подигнута и гробница са карактеристичним надгробним спомеником и епитафом. С друге стране, онај део традиције који говори о њеној насилној смрти и то, ни мање ни више, него у храму богиње Афродите, вероватно је касније придодат да би се појачали разлози за њену хероизацију, јер се од хероја очекује херојска жртва и херојска смрт. У сваком случају, Лаида је после смрти стекла статус хероине у »свом« Коринту, где јој је такође подигнута гробница у светилишту богиње Афродите Мелаиниде, њене заштитнице, у светом гају Кранеју. Лаидина гробница и надгробни споменик са представом лавице која предњим шапама држи овна постали су знаменитост града Коринта, место које су вековима посећивали путници, ходочасници и туристи. Да су Коринћани, а нарочито грађани римског Коринта, били поносни и на »своју« најславнију хетеру и споменик посвећен њој с представом лавице, боље од било чега показује бронзани новац града кован у неколико наврата у периоду Царства (II–III век наше ере).

Библиографија

- ARNOTT 1982 = W. G. Arnott, »Pastiche, Plesantry, Prudish Eroticism: The Letters of Aristaenetus«, *Yale Classical Studies* 27, 291–320.
- BMC Corinth = *BMC Volume XII: Corinth and Colonies. A Catalogue of The Greek Coins in the British Museum*, London, 1889.
- CAREY 2007 = C. Carey (ed.), *Lysiae Orationes cum Fragmentis*, Oxford: Oxford University Press.
- CHANTRY 1994 = M. Chantry (ed.), *Scholia in Aristophanem, Pars III, Fasc. IV^a: Scholia vetera in Aristophanis Plutum*, Gronningen: Egbert Forsten.
- DAVIES 1971 = J. K. Davies, *Athenian Propertied Families 600-300 B.C.*, Oxford: Oxford University Press.
- DNP = *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, 16 Bände in 19 Teilbänden sowie 3 Supplementbänden erschienen, Stuttgart: Metzler, 1996–2003.
- EGC = *The Encyclopedia of Greek Comedy*, edited by Alan H. Sommerstein, Hoboken: Wiley-Blackwell, 2019.
- ENGELS 1990 = D. Engels, *Roman Corinth: An Alternative Model for the Classical City*, Chicago: University of Chicago Press.
- ENGELS 2014 = D. Engels, »Polemon von Ilion. Antiquarische Periegesis und hellenistische Identitätssuche«, in K. Freitag and Ch. Michels (edd.), *Athen und/oder Alexandria?: Aspekte von Identität und Ethnizität im hellenistischen Griechenland*, Köln: Böhlau, 65–97.
- FUNKE 2024 = M. Funke, *Phryne: A Life in Fragments*, London: Bloomsbury.
- GILHULY 2014 = K. Gilhuly, »Corinth, Courtesans, and the Politics of Place«, in K. Gilhuly and N. Worman (edd.), *Space, Place, and Landscape in Ancient Greek Literature and Culture*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 171–199.
- GILHULY 2017 = K. Gilhuly, *Erotic Geographies in Ancient Greek Literature and Culture*, London: Routledge.
- GOW / PAGE 1965 = A. S. F. Gow, D. L. Page, *The Greek Anthology: Hellenistic Epigrams*, I–II, Cambridge: Cambridge University Press.
- GUTZWILLER 1998 = K. J. Gutzwiller, *Poetic Garlands: Hellenistic Epigrams in Context (Hellenistic Culture and Society 28)*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- HEAD HN² = B. V. Head, *Historia Nummorum: A Manual of Greek Numismatics*, Oxford: Oxford University Press, 1911².
- HERCHER 1873 = R. Hercher (ed.), *Epistolographi Graeci*, Paris: A. F. Didot.
- IMHOOF-BLUMER / GARDNER 1885 = F. Imhoof-Blumer, P. Gardner, »Numismatic Commentary on Pausanias«, *The Journal of Hellenic Studies* 6, 50–101.
- IMHOOF-BLUMER / GARDNER 1887 = F. Imhoof-Blumer, P. Gardner, *A Numismatic Commentary on Pausanias*, London: R. Clay and Sons.

- JACOBS 1830 = F. Jacobs, *Vermischte Schriften, Vol. 4: Leben und Kunst der Alten; Th. 3*, Leipzig: Ettinger.
- KAIBEL 1890 = G. Kaibel (ed.), *Athenaei Naucratis Dipnosopistarum Libri XV*, Vol. 3. Libri XI-XV, indices, Leipzig: Teubner.
- KAPPARIS 2018 = K. Kapparis, *Prostitution in the Ancient Greek World*, Berlin: De Gruyter.
- KAPPARIS 2021 = K. Kapparis, *Women in the Law Courts of Classical Athens*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- KLP = *Der Kleine Pauly: Lexikon der Antike in fünf Bänden; auf den Grundlagen von Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, München: Deutscher Taschenbuchverlag, 1979.
- LARSON 1995 = J. Larson, *Greek Heroine Cults*, Madison: University of Wisconsin Press.
- LGPN 1 = P. M. Fraser, E. Matthews (edd.), *A Lexicon of Greek Personal Names, Volume I: The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica*, Oxford: Oxford University Press, 1987.
- LGPN 2 = M. G. Osborne, S. G. Byrne (edd.), *A Lexicon of Greek Personal Names, Volume II: Attica*, Oxford: Oxford University Press, 1994.
- LGPN 3A = P. M. Fraser, E. Matthews (edd.), *A Lexicon of Greek Personal Names, Volume IIIA: Peloponnese, Western Greece, Sicily, and Magna Graecia*, Oxford: Oxford University Press, 1997.
- MAZAL 1971 = O. Mazal (ed.), *Aristaeneti epistularum Libri II*, Stuttgart: Teubner.
- MCCLURE 2003 = L. K. McClure, *Courtesans at Table: Gender and Greek Literary Culture in Athenaeus*, London: Routledge.
- MORETTI 1957 = L. Moretti, *Olympionikai. I vincitori negli antichi agoni olimpici*, Roma: Accademia Nazionale dei Lincei.
- NESSELRATH 1990 = H.-G. Nesselrath, *Die attische Mittlere Komödie. Ihre Stellung in der antiken Literaturkritik und Literaturgeschichte*, Berlin - New York: W. de Gruyter.
- NESSELRATH 2016 = H.-G. Nesselrath, »A Minor but Not Uninteresting Poet of Athenian Middle Comedy: Epicrates of Ambracia«, *Logeion* 6, 231–244.
- PAGE 1981 = L. Page, *Further Greek Epigrams: Epigrams before AD 50 from the Greek Anthology and Other Sources, Not Included in "Hellenistic Epigrams" or "The Garland of Philip"*, Cambridge: Cambridge University Press.
- PAPAGEORGIADOU-BANI 2004 = H. Papageorgiadou-Bani, *The Numismatic Iconography of the Roman Colonies in Greece: Local Spirit and the Expression of Imperial Policy*, Athens: De Boccard.
- PCG = R. Cassell, C. Austin (edd.), *Poetae Comici Graeci I-VII*, Berlin - New York: W. de Gruyter, 1983–1989.
- PFISTER 1909 = F. Pfister, *Reliquienkult im Altertum, 1. Halbbd. Das Objekt des Reliquienkultes*, Giessen: Verlag von A. Töpelmann.
- PRELLER 1838 = L. Preller (ed.), *Polemonis Periegetae Fragmenta*, Lipsiae: sumtibus Guilielmi Engelmanni.

- RE = *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Pauly-Wissowa), Stuttgart 1894–1980.
- ROCHA-PEREIRA 1973 = M. H. Rocha-Pereira (ed.), *Pausaniae Graeciae descriptio*: Vol. I, Libri I–IV, Leipzig: Teubner.
- YPSILANTI 2006 = M. Ypsilanti, »Lais and Her Mirror«, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 49, 193–213.
- WALBANK 2003 = M. E. H. Walbank, »Aspects of Corinthian Coinage in the Late 1st and early 2nd Centuries A.C.«, *Corinth* 20, Corinth, The Centenary: 1896–1996, 337–349.
- WILLIAMS 1986 = C. K. Williams, »Corinth and the Cult of Aphrodite«, in M. A. del Chiaro and W. R. Biers (edd.), *Corinthiaca: Studies in Honor of Darrell A. Amyx*, Columbia, Missouri: University of Missouri Press, 12–24.
- WILSON 2007 = N. G. Wilson (ed.), *Aristophanis Fabulae*, Vol. 2: *Lysistrata, Thesmophoriazusae, Ranae, Ecclesiazusae, Plutus*, Oxford: Oxford University Press.
- WISEMEN 1979 = J. Wisemen, »Corinth and Rome I: 228 B.C. – A.D. 267«, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2.7.1, 438–548.

Mirko Obradović
Faculty of Philosophy
University of Belgrade
mdobrado@f.bg.ac.rs
ORCID: 0000-0003-0142-5791

Lais of Corinth – a hetaira and a heroine

Abstract: The paper discusses various testimonia from numerous sources about Lais of Corinth, a famous hetaira from the classical period (5th–4th century BC). Although the number of extant sources concerning Lais, celebrated for her beauty and her love skills, is measured in the hundreds of references and is perhaps greater than that of any other known sex worker in Greek antiquity, the analysis of the sources shows that little can be reliably said about Lais from a historical point of view. Some scattered references in ancient authors and contradictory details of the life of the hetaira Lais are undoubtedly historically inaccurate, and others are difficult to date. This has led modern scholars to identify more Laises, distinguishing, for example, the “older” from the “younger” Lais or introducing even the “third” Lais – all of them in the short period between the late 5th and the second half of the 4th century BC. This paper argues that the identification of several different historical Laises from the classical period is a modern construct unsupported by ancient sources.

Although the name Lais was undoubtedly a popular name for *hetairai*, there is no conclusive evidence that there were more Laises as famous *hetairai* in the classical period. No ancient author, ranging from roughly contemporary period to late antiquity, mentions more than one Lais; sources know of only one hetaira named Lais, famous and unique enough. The only exception might be Athenaeus, who once lists among the *hetairai* that the Alcibiades took with him a certain Damasandra, the mother of “the younger Lais” (Ath. 13.34). This, however, is not enough to assume the existence of two or more historical Laises in the classical period. In addition, what leads modern scholars to assume the existence of more than one Lais in the classical period also concerns the question of her final resting place. Several sources locate her grave near the shrine of Aphrodite *Melainis* in Corinth, but there was also the other one in Thessaly. There is a very strong tradition that the hetaira Lais of Corinth died in near the Peneius river in Thessaly, where a tomb with a funerary monument was erected in her honor. On the other hand, the part of the tradition that describes her violent death in Thessaly, indeed in the temple of Aphrodite, was likely added later explain her heroization, because a heroic death and sacrifice are expected from a hero. In this context, the erection of Lais’s Corinthian tomb in the sanctuary of Aphrodite *Melainis* coincides with her heroization. Similarly, the monument in the form of a lioness on a pedestal holding a ram in her forepaws, likely from the Hellenistic period but known from the early Roman Empire, commemorates this heroization. The tomb and the lioness monument, symbolizing Lais, became landmarks of Corinth, attracting visitors, pilgrims, and tourists for centuries. The pride of Roman Corinth’s citizens in their most famous hetaira and the monument erected in her honor is particularly evident in the city’s coins from the early Empire (2nd–3rd century AD), which feature the lioness on a pedestal and were minted on several occasions.

Keywords: Lais, Corinth, *hetairai*, prostitution, heroization, tradition.

Digitalne tehnologije i latinski jezik: izabrane teme*

Apstrakt: U radu se ukratko predstavljaju tri digitalna alata potencijalno korisna za latiniste i istraživače u srodnim disciplinama. Prvi je *MediaWiki*, sustav koji omogućuje jednostavno stvaranje pretraživih baza podataka; drugi je *R*, program za statističku obradu, s pripadajućim paketom *stylo*; treći je *LaTeX*, sustav za prelamanje teksta. Sva su tri alata snažna pomagala koja mogu olakšati i ubrzati rad istraživačima u humanističkim znanostima.

Ključne riječi: digitalna humanistika, *MediaWiki*, *R*, *LaTeX*.

Uvod

Digitalne su se naprave odavno toliko udomaćile u našim životima da su brojni aspekti ljudskog djelovanja postali nezamislivi bez njih. Tako je i sa znanstvenim i nastavnim radom. Čak i ako se ograničimo samo na latinski jezik, resursi koje nam suvremena tehnologija nudi bezbrojni su, toliko da bi i sam njihov pregled iziskivao monografski opsežan prostor. Dostatno je pogledati sadržaj nekoliko desetaka resursa za novolatinski, koji je najslabije istražen segment latinskog jezika, kako bi se zamislilo nepregledno more dostupnoga materijala za antički latinitet.¹

Iz tog se razloga u ovoj prigodi moramo zadovoljiti manje ambicioznim ciljem: podijeliti neka iskustva rada s pojedinim alatima kako bi se dobio barem okviran uvid u mogućnosti njihove upotrebe, a možda i potaknuo interes za njihovo upoznavanje u mjeri dubljij od one koja je moguća na ovako sažetom prostoru.

Rad s digitalnim resursima može se u grubim crtama podijeliti u tri faze. Prvo, da bismo mogli upotrijebiti neki resurs, potrebno ga je stvoriti, primjerice sakupiti zbirku tekstova, kreirati aplikaciju za analizu ili načiniti web stranicu s resursima.

* Ovaj je članak djelomično nastao kao rezultat rada na projektu *Ranonovovjekovni latinski kameni natpisi u crkvama južne Istre: dokumentacija, analiza, kontekstualizacija* (IP-2022-10-5068) Hrvatske zaklade za znanost, a proizišao je iz predavanja održanoga 21. veljače 2024. na Institutu za antiku i klasično nasleđe Odeljenja za klasične nauke Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, koji je financiran u sklopu programa akademske mobilnosti Sveučilišta u Zagrebu. Zahvaljujem anonimnom recenzentu na napomenama koje su pomogle da rad bude jasniji i korisniji.

¹ Resursi za novovjekovni latinitet: *IANLS*, *RESOURCES*. Popisi su digitalnih izvora za antički latinitet uglavnom združeni s izvorima za grčku antiku; evo nekih obuhvatnijih: *PROPYLAEUM*; *RASSEGNA*; *PANTELIA* 1994–; *UKYRESOURCES*.

Zatim, kad sadržaj već postoji, na njemu se mogu provoditi različite pretrage i slični istraživački postupci. Konačno, rezultate istraživanja poželjno je prezentirati, i to u idealnom slučaju na način da to bude funkcionalno i oku ugodno.

Prateći te faze, glavni smo dio ovoga rada podijelili u tri cjeline, u svakoj od kojih ćemo predstaviti po jedan digitalni alat s težištem na jednoj fazi rada.

Ovdje valja napomenuti dvoje. Prvo, alati koji će se predstaviti nisu strogo podijeljeni po navedenim fazama (prvi alat služi i za stvaranje i za analizu sadržaja, a drugi i za analizu i za prezentaciju). Drugo, oni su neutralni s obzirom na sadržaj koji procesuiraju: sve se rečeno može *mutatis mutandis* primijeniti i na starogrčki (ili bilo koji drugi) jezik, pa i na teme koje nisu filološke.

MediaWiki

Svi smo nekada stvorili digitalni resurs: čim otvorimo program za obradu teksta i spremimo napisano, čim fotografiramo nešto svojim mobilnim telefonom, kreirali smo digitalni resurs. Takvi privatni i jednostavni resursi rijetko imaju neku dugotrajniju vrijednost i obično ne prelaze u opću upotrebu. S druge strane, postoje resursi korisni široj zajednici, i u njih obično valja uložiti kudikamo više truda. Oni su lako dostupni – što u današnje vrijeme znači: raspoloživi na internetu – i funkcionalni: na primjer, imaju veliku količinu relevantnih podataka koji se mogu lako pretraživati i analizirati.

Kao što je spomenuto, postojeći resursi za latinski jezik brojni su i raznoliki: oni obuhvaćaju zbirke tekstova, rječnike, enciklopedije, tematske mrežne stranice i programska rješenja kao što su takozvane biblioteke (ekstenzije) za programski jezik Python.² Svi su ti resursi već izrađeni i njihov daljnji razvoj provode ljudi angažirani u institucijama ili tvrtkama koje ih održavaju.

No, što učiniti ako želimo izgraditi vlastiti resurs, sa sadržajem i svojstvima koje sami odredimo? Koje su mogućnosti izrade resursa vezanog za temu koja nam je iz nekog razloga zanimljiva, koji bi bio pretraživ, fleksibilan, proširiv i kolaborativan? Opcije su za to, naravno, beskonačne. Međutim, većina je dosta zahtjevna, tako da iziskuje višegodišnji razvoj, s većom ekipom stručnjaka i sudjelovanjem profesionalnih informatičara. Takva je većina ranije spomenutih resursa. Postoje i jednostavnija rješenja: sadržaj se može postavljati na blog, Facebook ili neku jednostavnu internetsku stranicu. Ona pak nisu osobito funkcionalna za korisnike: blog i profil na Facebooku lako postaju nepregledni i slabo pretraživi, dok internetska stranica,

² Možda je najpoznatiji takav alat *The Classical Language Toolkit* (JOHNSON *et al.* 2021–). Mnogi su od tih resursa besplatni, a neki od najvećih i najpomniji izrađeni spadaju u komercijalnu domenu (npr. *LLT A* i *B* ili *DLD*). Ovdje se moraju spomenuti dva velika besplatno dostupna resursa: zbirka tekstova *Perseus Digital Library* (*PERSEUS*) i najveći rječnik latinskog jezika *Thesaurus linguae Latinae* (*TLL*).

ako nije povezana s bazom podataka, nudi veoma ograničene mogućnosti analize sadržaja, a i kolaboracija na njoj u pravilu nije jednostavna. Idealno bi bilo rješenje koje bi uz ne pretjerano složen postupak implementacije omogućilo već navedena svojstva: pretraživost, fleksibilnost, proširivost i kolaborativnost.

Alat na koji ćemo se u nastavku ovog odjeljka osvrnuti nudi upravo to. Radi se o sustavu koji upotrebljavamo za izradu baze podataka u sklopu projekta pod naslovom *Ranonovovjekovni latinski kameni natpisi u crkvama južne Istre: dokumentacija, analiza, kontekstualizacija*, unutar kojeg imamo zadatak obići crkve u južnoj Istri, pronaći sve latinske natpise u kamenu (uključujući i nadgrobne) iz razdoblja od XV. stoljeća naovamo, fotografirati ih, zabilježiti najvažnije podatke o njima (datacija, lokacija, dimenzije, ornamenti, podatak jesu li već gdje objavljeni, kontekst nastanka i slično) te ih transkribirati i prevesti.³

U radu na bazi podataka koristimo se digitalnom arhitekturom na kojoj je izgrađena *Wikipedija*, a koja u svojoj osnovi ima softver imenom *MediaWiki*. Taj je softver napravljen uz posebno vođenje računa o opsežnijim sustavima, zbog čega omogućuje spremanje velike količine podataka bez gubljenja brzine učitavanja i pretraživanja (v. *MEDIAWIKI*).⁴ *Wikipedija* je samo jedna od mrežnih stranica (tzv. wiki) zasnovanih na sustavu *MediaWiki*: postoje na stotine tisuća wiki o najrazličitijim temama, od show biznisa i igrice (npr. *FANDOM*) preko genealogije (npr. *WIKITREE*) do vodiča za pojedine situacije u životu (npr. *WIKIHOW*). Jedina je materijalna pretpostavka za gradnju wiki, uz računalo, postojanje raspoloživoga virtualnog prostora, koji se može naći besplatno (ako projekt podržava neka ustanova koja ima repozitorije, ili na servisima koji prostor nude uz pristanak na prikazivanje oglasa), a moguće ga je i zakupiti.

Tvorci mogu prilagoditi wiki potrebama korisnika. Kako bi se funkcionalnost sustava proširila, moguće je u wiki instalirati neki od više stotina potprograma, odnosno softverskih aplikacija što se u kontekstu wiki zovu ekstenzijama (*extensi-*

³ V. mrežnu stranicu projekta: *LAPIS* i projektni wiki: *LAPIS – WIKI*. Ideju za upotrebu sustava *MediaWiki* i ekstenzije *Semantic MediaWiki* pružio je ERC projekt *Nova Scientia*, koji se od 2017. do 2023. provodio na Universität Innsbruck. U wikiju su toga projekta strukturirano prikazana ranonovovjekovna znanstvena djela na latinskom jeziku (v. *NOSCEMUS*). Kao uzor su u oblikovanju našega wiki na osobit način poslužila dva međusobno povezana projekta: epigrafski *Thesaurus Inscriptionum Raeticarum* (v. *TIR*) i leksikografski *Lexicon Leponticum* (v. *LEXLEP*). Prvi sadrži digitalno izdanje retskih natpisa, a drugi, uz izdanje galskih natpisa s ove strane Alpa, sadrži etimološki rječnik njihovih jezika, odnosno lepontskog i cisalpinskoga galskog. U svim je navedenim projektima wiki komponenta omogućila bolju preglednost i pretraživost te učinkovitije korištenje podataka.

⁴ Iako se pomoć u radu s *MediaWikijem* može pronaći na raznim stranama interneta, zgodna je okolnost to što se zajednica razvijatelja pobrinula za to da informacije budu poprilično centralizirane na glavnom mrežnom sjedištu alata. Stoga je upravo ono najbolja početna točka za upoznavanje sa sustavom. Ondje su vjerojatno sve informacije koje će prosječnom korisniku biti potrebne, od uputa za preuzimanje, instalaciju i početak rada, preko priručnika za ekstenzije i njihove tražilice, do objašnjenja naprednih funkcija.

ons). Primjerice, u našoj je bazi podataka većina sadržaja strogo strukturirana na način da se entitetima pridružuju vrijednosti. Tako će wiki stranica nekog natpisa sadržavati, između ostaloga, podatke o njegovoj očuvanosti, obliku i jeziku kojim je pisan. Međutim, kako bi skup tih podataka bio dio strukturirane i pretražive baze, nećemo ih navesti u proznim paragrafima kakve smo navikli vidjeti na *Wikipediji*, već ćemo svaki parametar o natpisu povezati s njegovom vrijednošću. To se najbolje može vizualizirati tablicom kakve postoje na mnogim stranicama *Wikipedije* u formi nazvanoj »infobox«:⁵

Tablica 1: Primjer informativne tablice načinjene u wikiju.⁶

ID	PP-14.1.2
State of preservation	slightly damaged
Shape	quadrangular
Language	Latin, Italian

Na taj su način koncepti dovedeni u međusobnu vezu i kao takvi se mogu modificirati i pretraživati. Ekstenzija koja to omogućuje zove se *Semantic MediaWiki*. Ona preko obrazaca povezuje lijevu s desnom stranom tablice (v. *SEMANTIC MEDIAWIKI*). To postiže pomoću tzv. svojstava (*properties*), odnosno koncepata koji povezuju pojam s njegovom vrijednošću (*value*). Primjerice, u Tablici ?? prikazana je informacija o tome da svojstvo »stanje očuvanosti« određenoga natpisa ima vrijednost »malo oštećen«.

Semantic MediaWiki može se nadograditi ekstenzijom imenom *Page Forms*, koja omogućuje unosenje podataka ispunjavanjem obrasca (v. *PAGE FORMS*). To znači da unositeljica ne mora deklarirati svojstvo i njegovu vrijednost upotrebljavajući uobičajenu sintaksu sustava *Semantic MediaWiki*:

```
[[Has state of preservation::slightly damaged]]
```

⁵ »Infobox« se redovito nalazi na desnoj strani, uz prvi dio članka. Primjerice, kad se radi o stranici o nekoj državi, u njemu će se naći zastava, grb, naslov himne, geografska karta, podaci o glavnom gradu, jeziku, površini, broju stanovnika, ekonomskim pokazateljima i slično.

⁶ Naš je epigrafski wiki na engleskom jeziku, pa su takvi i primjeri.

Umjesto toga, pred njom se nalazi obrazac koji valja ispuniti:⁷

Slika 1: Primjer dijela obrasca načinjenog pomoću ekstenzije *Semantic Forms*.⁸

Description [edit]

State of preservation: ☐ None/unknown ☐ not damaged ☒ slightly damaged ☐ very damaged ☐ fragmented

Material: ☐ None/unknown ☒ limestone ☐ marble ☐ granite ☐ sandstone ☐ quartzite ☐ slate

Shape: ☐ None/unknown ☐ quadrangular ☐ circular ☐ oval ☐ polygonal ☐ only letters ☒ other

Field width: (←, u milimetrima, samo natpisno polje)

Field height: (↑, u milimetrima, samo natpisno polje)

Monument width: (u milimetrima, cijeli objekt)

Monument height: (u milimetrima, cijeli objekt)

Monument depth: (u milimetrima, cijeli objekt)

Decoration: (opisati sve na natpisu što nije tekst)

Language(s): ☐ Latin ☐ Italian ☐ Croatian ☐ German ☐ other (latinski je već označen)

Prosodic form: ☐ prose ☐ hexameter ☐ elegiac ☐ accentual verse ☐ other verse

Lettering style:

Minimum letter height: (u mm)

Maximum letter height: (u mm)

Number of lines:

Neka polja imaju slobodan unos teksta, a mogu biti nepromjenjive veličine (*text*) ili proširiva (*textarea*); kod drugih je predviđen izbor između više postojećih mogućnosti: padajući izbornik (*dropdown*), isključivi odabir (*radiobutton*), slobodan odabir (*checkbox*). Postoji mogućnost unošenja vremenskih oznaka (*date*, *datetime*, *year*) i ocjena (*rating*). Može se predvidjeti automatsko kompletiranje teksta (*autocomplete*).

Semantic MediaWiki – koji, inače, ima i nešto noviju alternativu pod nazivom *Cargo* (v. *CARGO*) – upotrebljavamo onda kada želimo prezentirati strukturirane informacije i omogućiti njihovu pretragu kao takvih. *Wikipedija*, primjerice, ne upotrebljava tu ekstenziju.

MediaWiki ima vlastiti sustav za organizaciju bibliografskih referenci, tako da se posebnim načinom označavanja lako mogu stvarati poveznice na literaturu, kao i izrađivati popisi referenci.

U bazu, uz ostale detaljne pojedinosti o natpisu, postavljamo i fotografije natpisa, a unosimo i njihove geografske koordinate, koje pomoću ekstenzije prikladno nazvane *Maps* omogućuju prikaz lokacije svakog natpisa na geografskoj karti (v. *MAPS*). Geografske se karte mogu povezati s jednim od sljedećih servisa: *Google Maps*, *Leaflet* ili *OpenLayers*. Umetanjem koordinata i dodjeljivanjem svojstva tipa »Geographic Coordinates« na svakoj se stranici prikazuje karta s označenim mje-

⁷ Na slici je samo jedan od četiri segmenta obrasca. Pored nekih polja vide se sivim tekstom ispisane upute na hrvatskom jeziku, namijenjene suradnicima koji popunjavaju bazu.

⁸ Preuzeto s *LAPIS – WIKI*.

stom entiteta, u našem slučaju natpisa. Pomoću posebnog koda zvanoga »zahtjev« (*query*) može se načiniti jedinstvena karta sa svim entitetima, prikladna za prikaz, primjerice, na početnoj stranici wikija.

Moguće je predvidjeti i polja za unos transkripcije i prijevoda, kao i svih dodatnih podataka kao što su kritički aparat i opis širega konteksta nastanka natpisa i njegove sudbine.

U wikiju se mogu pohraniti najrazličitiji skupovi podataka iz područja struke: izdanja tekstova s komentarima ili bez njih, prijevodi, niz povezanih članaka, enciklopedija o nekoj osobi, književnom djelu ili umjetničkom pravcu i slično.

Uz mogućnosti stvaranja baze podataka, ovaj sustav raspolaže i naprednim alatima za pretraživanje. Korisnici u našoj epigrafskoj bazi mogu, primjerice, potražiti natpise nastale prije 1550. veće od 50 cm x 50 cm koji sadržavaju riječ »vita«. Nasuprot tome, u *Wikipediji* se pretragom može dobiti samo popis stranica koje sadrže neki niz znakova i koje se potom moraju redom pregledavati kako bi se dobile potrebne informacije.⁹ Ekstenzija *Semantic Results Formats* nudi različite mogućnosti prikaza rezultata pretrage: vremenske crte, grafikoni, hijerarhijske strukture itd. (v. *SEMANTIC RESULTS FORMATS*), a ekstenzija *Page Forms* može se upotrijebiti za jednostavnije pretraživanje tako što će se stvoriti obrazac u koji korisnik unosi svoju pretragu (v. *CREATING QUERY FORMS*).

Zahvaljujući, dakle, raznolikim ekstenzijama, format wikija predstavlja cjelovit ekosustav, u kojemu je moguće implementirati ne samo stvaranje sadržaja, već i cjelokupan istraživački radni proces s analizom i prezentacijom rezultata. Njegova je korisna značajka i omogućavanje visoke razine kolaborativnosti i spremanje svih uredničkih postupaka, tako da se u svakom trenutku može vidjeti tko je što uredio. Osim toga, u slučaju potrebe, svaka se promjena može poništiti.

Wiki je prikladan i kao didaktičko pomagalo (implementiran je, primjerice, u platformi za elektroničke kolegije *Moodle*, ali u vrlo rudimentarnoj formi, v. *MOODLE – WIKI*). On omogućuje učenicima i studentima da vlastitim snagama stvore javno dostupan, koristan i trajan resurs, koji, ako je izrađen pod kvalitetnim vodstvom, može biti nešto na što su tvorci ponosni i što ih može potaknuti da se nastave baviti sličnim temama. Nadalje, da bi popunili bazu, oni moraju primijeniti u praksi svoje naučeno znanje i sposobnosti – na primjer, prepoznati materijal na kojemu je natpis uklesan, identificirati tip slova, odrediti vrijeme nastanka, načiniti transkripciju u skladu sa zadanim normama i prevesti tekst. Moraju naučiti služiti se literaturom i unositi je u bazu te raditi timski.

Baze u wikiju mogu se lako proširiti na druge jezike (kao što *Wikipedia* postoji na mnogim jezicima), a i sadržaj im se može naknadno nadopunjavati, tako da više naraštaja može susljedno raditi na istom projektu te ga širiti na druga područja,

⁹ Moguće je, doduše, pretraživati i popise kategorija, ali samo jedan po jedan.

razdoblja ili vrste zapisa. Nadahnuće za izgled wikija može se dobiti promatranjem javno dostupnih wikija na takozvanim wikifarmama, tj. skupinama wikija koji obitavaju na istom poslužitelju i imaju zajedničke sastavnice (npr. dvjestotinjak wikija na besplatnoj usluzi *Miraheze*, v. *GAZETTEER OF WIKIS*).

Premda je wiki veoma koristan alat za uspostavljanje baza podataka, svi koji ga žele uspostaviti i održavati moraju biti spremni na način rada koji uključuje upotrebu naredbenih redaka (*command line*)¹⁰ – što povlači za sobom i učenje naredaba – ne samo za ubrzavanje pojedinih procesa (npr. instalaciju ekstenzija), već i za provedbu nekih osnovnih radnji poput spremanja sigurnosnih kopija. Osim toga, u radu sa *Semantic MediaWikijem* osobitu pažnju valja posvetiti pažljivom strukturiranju podataka kako u kasnijoj fazi rada ne bi došlo do potrebe za većim preinakama, koje mogu oduzeti dosta vremena i narušiti konzistentnost baze.

Kada pretragom nekoga korpusa dobijemo numeričke podatke o frekvenciji pojedinih elemenata u njemu, ponekad će biti korisno provesti naprednije numeričke analize i vizualno predstaviti rezultate. U tome nam može pomoći alat koji ćemo predstaviti u sljedećoj sekciji.

R

Jednostavna analiza i prezentacija brojčanih podataka mogu se provoditi u sveprisutnim programskim sustavima kao što su *LibreOffice Calc*, *Google Sheets* ili *Microsoft Excel*, koji su sposobni provoditi kalkulacije i vizualizirati rezultate na grafičkonima. Međutim, ako su nam potrebni složeniji izračuni, na primjer analiza korelacijske ili analize glavnih komponenti, gdje iz više podataka izvlačimo jedinstvene mjere razlike između tekstova, ili ako želimo imati veću kontrolu nad izgledom grafičke prezentacije rezultata, valjat će nam upoznati naprednije alate. Među takvim softverskim rješenjima ima komercijalnih (npr. *SPSS*, *JMP*, *Minitab*) i slobodno dostupnih (npr. *JASP*, *gretl*, biblioteka¹¹ *Pandas* za programski jezik *Python*).

Vjerojatno najpoznatiji i najupotrebljavaniji besplatni statistički softver zove se *R* (v. *R PROJECT*).¹² Radi se o radnom okruženju, a ujedno i programskom jeziku koji služi za izračune i vizualizaciju. *R* u svojoj osnovnoj izvedbi nema grafičko korisničko sučelje, već se naredbe moraju utipkavati. Primjerice, izračun aritmetičke sredine provodi se upisivanjem funkcije `mean()`, gdje će se između zagrada naći

¹⁰ Može mu se pristupiti pomoću raznih programa kao što su *Z shell* ili *Bash* za *MacOS* i *Windows PowerShell* ili *Command Prompt* za *Windows*.

¹¹ »Biblioteka« (*library*) je u žargonu korisnika programskoga jezika *Python* programska nadopuna, otprilike analogna onome što je »ekstenzija« za *MediaWiki*.

¹² Literatura o okruženju *R* brojna je, a ovdje ćemo, osim glavnog mrežnog sjedišta projekta, preporučiti dva naslova: CRAWLEY 2012, knjigu veoma bogatu podacima, ali pisanu s početnicima na umu, i CHANG 2013, gdje su dani pristupačni i odmah upotrebljivi recepti za izradu grafika.

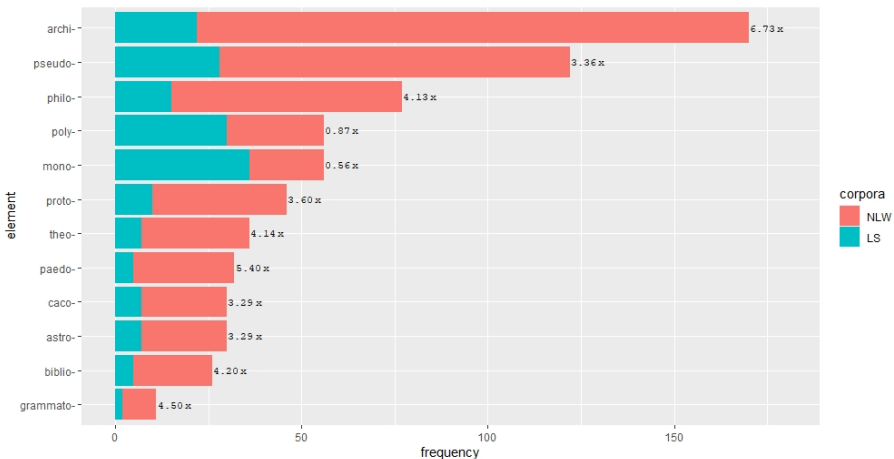
ili niz brojeva ili varijabla u koju su oni spremljeni. U sljedećem su primjeru prvo brojevi stavljani u varijablu nazvanu »x«, a ona je potom podvrgnuta funkciji:

```
> x <- c(2,3,4,5)
> mean(x)
3.5
```

R, dakle, kao i preostala dva alata predstavljena u ovome radu, iziskuje odmak od grafičkoga sučelja. To nenaviknutim korisnicima može isprva predstavljati izazov, no iskustvo je ovog autora da je veoma kratko vrijeme potrebno za promjenu paradigme. Priručni materijali navedeni u bilješkama sadrže detaljne upute, a nerijetko i gotove segmente koda koje je moguće prilagoditi trenutačnim potrebama. Osim priručnika, repozitorija i foruma, pomoć se može pronaći izravno iz internetske tražilice.

Za iscrtavanje grafikona potrebno je nešto više koda. Proširene mogućnosti vizualne prezentacije postižu se pomoću dodataka, takozvanih paketa (*packages*).¹³ Sljedeći je grafikon načinjen pomoću popularnog paketa *ggplot2*, a prikazuje broj pojavaka elemenata grčkog podrijetla na lijevoj strani latinskih složenica u lemariju rječnika antičkoga latinskoga Lewisa i Shorta (*LS*) te rječnika novovjekovnog latiniteta *Die Neulateinische Wortliste* (*NLW*), s naznakom faktora za koji je u potonjem rječniku njihov broj veći od onoga u prvome:

Slika 2: Stupčasti grafikon frontalnih sastavnica složenica u *LS* i *NLW* grčkog podrijetla iscrtan u *R*-u pomoću paketa *ggplot2*.¹⁴

¹³ *R*, opet, ima svoju terminologiju, pa koncepte iz prethodne bilješke naziva »paketima«. Na stranici projekta nalazi se repozitorij s dvadesetak tisuća paketa (*CRAN*). Ondje je svaki objašnjen i, naravno, raspoloživ za preuzimanje.

¹⁴ Preuzeto iz DEMO 2022, 34.

Objasnit ćemo dio po dio koda. Prvo pokrećemo pakete za grafički program i font koji želimo upotrijebiti:¹⁵

```
> library(ggplot2)
> library(extrafont)
```

Zatim iz vanjskog izvora učitavamo podatke:

```
> compounds_first_gre <- read.delim("C:/compounds_first_gre.txt",
  stringsAsFactors=TRUE)
```

Ishodišni su podaci spremljeni u tekstnu datoteku¹⁶ u formi tablice s tri stupca: sam element, frekvencija i naznaka rječnika na koji se frekvencija odnosi.

Potom izračunavamo faktor promjene i dodajemo ga kao stupac u tablicu:

```
> compounds_first_gre$growth<-
  compounds_first_gre$freq[compounds_first_gre$corpus=="NLW"]/
  compounds_first_gre$freq[compounds_first_gre$corpus=="LS"]
```

Budući da faktor promjene po polaznim postavkama ima sedam decimalnih mjesta, smanjujemo tu količinu na dva, faktore spremamo samo uz novolatinski rječnik te dodajemo znak »x« iza broja:

```
> compounds_first_gre$factor_formatted<-c(rep("", 12),format(
  round(compounds_first_gre$growth[c(13: 24)],2),nsmall=2))
> x<-c(rep("", 12),rep("x", 12))
```

Konačno, upisujemo naredbu za stvaranje grafikona:

```
> ggplot(compounds_first_gre, aes(fill=factor(corpus,
  levels=c("NLW", "LS")), y=freq, x=reorder(element,freq))) +
  geom_bar(position="stack", stat="identity") +
  ylab("frequency") + xlab("element") + ylim(0,180) +
  labs(fill = "corpora") + coord_flip() +
  geom_text(label=compounds_first_gre$factor_formatted,
  position = "stack", vjust=0.4, hjust=-0.05, size=3) +
  geom_text(label=x, position="stack", hjust=-4.5, vjust=0.4, size=3)
```

Kôd za iscrtavanje, nakon naredbe (ggplot(...)), sadrži upute o tome koji se skup podataka uzima u obradu (compounds_first_gre), kako će se prikazi pojedinih elemenata obojati (aes(fill=factor(corpus, levels=c("NLW", "LS"))...)),

¹⁵ Bez obzira na to što je paket jednom već instaliran (naredbom `install.packages()`), poslije svakoga ga pokretanja valja ponovno pokrenuti pomoću naredbe `library()`.

¹⁶ Misli se na datoteke u formatu `.txt`, odnosno čiste od bilo kakvog oblikovanja. Moguće je uvoz i podataka u drugim formatima: `.xlsx`, `.csv` i sl.

što će i kojim redoslijedom biti prikazano na osima »y« ($y=freq$) i »x« ($x=reorder(element, freq)$), koja će se vrsta grafičkoga prikaza i u kojem obliku upotrijebiti (`geom_bar(position="stack", stat="identity")`), što će pisati na osima »y« i »x« (`ylab("frequency")+xlab("element")`), koji ima biti raspon osi »y« (`ylim(0, 180)`), koje će biti oznake u legendi (`labs(fill = "corpora")`), hoće li grafikon biti horizontalno ili vertikalno postavljen (`coord_flip()`), koji će brojevi, gdje i u kojoj veličini biti napisani (`geom_text(label=compounds_first_gre$factor_formatted, family="Courier New", position="stack", vjust=0.4, hjust=-0.05, size=3)`), te gdje će biti pozicionirano slovo »x« i kako će izgledati (`geom_text(label=x, family="Courier New", position="stack", hjust=-4.5, vjust=0.4, size=3)`).

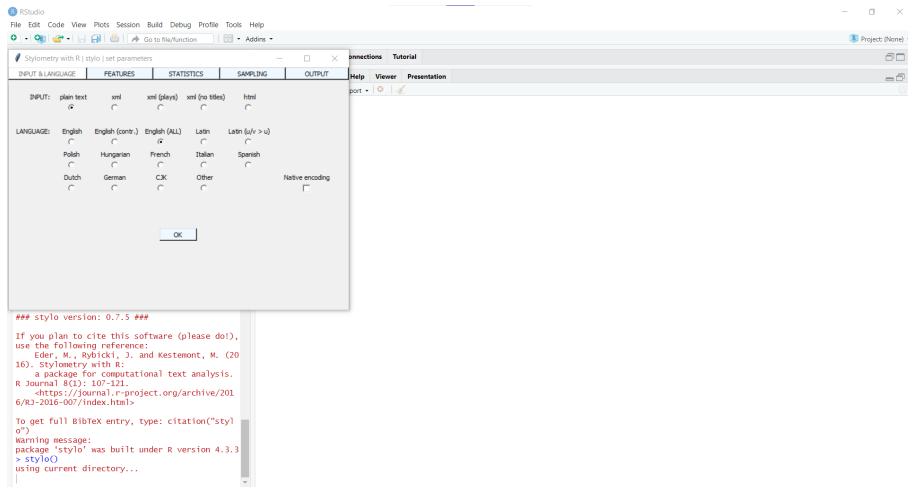
Jedan od zanimljivih načina na koje se *R* može iskoristiti u kvantitativnoj analizi većih količina teksta pripada istraživanju zvanom stilometrija. Stilometrija polazi od teze da svaki čovjek ima jedinstven stil pisanja i da se taj stil može egzaktno identificirati u tekstu tako da se uzmu najčešće riječi i poredaju po frekvenciji i da se potom taj popis uspoređi s popisima iz drugih tekstova. Zatim se sličnosti između tekstova kvantificiraju tako da se parovima dodijele vrijednosti: što su sličnosti veće, to su su i dodijeljene vrijednosti više. Na kraju se dobiveni podaci za svaki par prikazu grafički tako da se tekstovi koji su najbliži nađu najbliži jedni drugima. Rezultati dosadašnjih istraživanja pokazuju da se na ovaj način mogu dosta precizno razlučiti autori. Ovakve su se stilometrijske tehnike najviše upotrebljavale u proučavanjima autorstva kad se za neko djelo između više kandidata nije znalo tko ga je napisao. Tada bi se provela analiza i, ako bi se djelo nakon izračuna svrstalo među ostale spise nekog autora, to bi bio poprilično jasan pokazatelj da je njegov autorski otisak ostao izražen u tekstu i da ga je prema tome on napisao. Osim toga, stilometrijska se analiza u novije vrijeme upotrebljava i za uočavanje sustavnih razlika u jeziku između većih grupa tekstova, primjerice između razdoblja, žanrova, stilskih pravaca, zemalja i skupina u opusu jednog autora. Rezultati su posebno zanimljivi u svjetlu činjenice da se kalkulacije mahom izrađuju na temelju najčešćih riječi, a to su većinom riječi sa snažnijim gramatičkim i slabijim leksičkim sadržajem, odnosno riječi za čiju bismo upotrebu očekivali da manje varira u različitim skupinama tekstova.¹⁷

Navedene je relacije moguće zgodno vizualizirati pomoću paketa koji se zove *stylo*, a namijenjen je upravo stilometrijskoj analizi (v. *COMPUTATIONAL STYLISTICS*

¹⁷ Popis radova koji uspješno upotrebljavaju stilometrijsku analizu nepregledan je; zato ćemo se ovdje ograničiti na nekoliko naslova iz latinistike. Jedna je od demonstracija učinkovitosti ove metode studija EDER 2016, u kojoj je stilometrijski izračun jasno razlučio tekstove ne samo prema autorima, već i prema razdobljima (antički, srednjovjekovni i novovjekovni latinitet) i žanrovima. Veći je korpus obrađen u EDER 2015. DENEIRE 2018 i RAMMINGER 2019/2021 upotrebljavaju stilometriju kako bi ukazali na parametre renesansne imitacije antičkih autora.

GROUP). Premda se upotrebljava u okviru *R*-a, *stylo* je lakši za upotrebu zato što ima grafičko korisničko sučelje, koje se doziva jednostavnom naredbom `stylo()`:

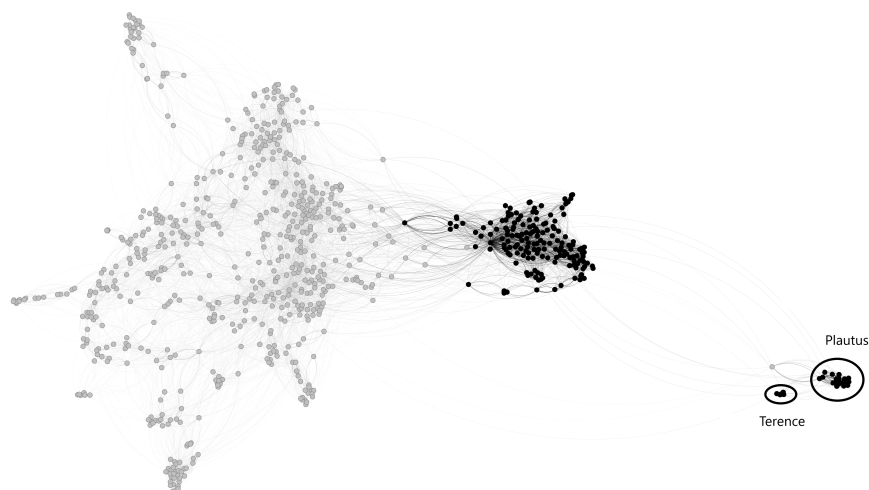
Slika 3: Grafičko korisničko sučelje paketa *stylo*.

Nakon učitavanja korpusa i pokretanja paketa, potrebno je odrediti jedan od ponuđenih jezika koje paket podržava (među njima je i latinski), kao i pojedine parametre za kalkulaciju te način prikaza rezultata. Pomoću posebnih matematičkih operacija program izračunava mjeru sličnosti između tekstova, i ta mjera određuje prostorni položaj točaka na grafičkom prikazu. Glavni su načini vizualizacije koje nudi *stylo* dendrogram (dijagram koji podsjeća na razgranato stablo, na kojemu su tekstovi koji su međusobno sličniji smješteni na bliže grane) ili dijagram raspršenja (međusobno sličniji tekstovi bliži su jedni drugima).

Ako nam valja usporediti velik broj tekstova, dendrogrami i dijagrami raspršenja mogu postati dosta zakrčeni i nepregledni. U takvim je slučajevima zgodno prikazati rezultate kao dvodimenzionalnu mrežu. Za to nam je potreban alat koji analizira i vizualizira mreže, odnosno koji može preuzeti numerički rezultat iz *R*-a i dalje ga procesuirati. Jedan takav besplatan alat zove se *Gephi* (v. *GEPHI*). On preuzima izračun načinjen pomoću paketa *stylo* i predstavlja ga u formi mreže. Na primjer, stilometrijska analiza korpusa od 811 latinskih djela s gotovo 36 milijuna riječi iz svih razdoblja dala je ovaj grafikon, u kojemu smo prozna djela označili sivim, a pjesnička crnim točkama:

Slika 4: Stilometrijski dobivena mreža korpusa 811 latinskih djela s označenom poezijom.¹⁸

Na slici se jasno vidi da poezija pokazuje izraženu stilometrijsku razliku u odnosu na prozu, a posebno su označeni Plaut i Terencije, kojih se jezik po mnogočemu znatno razlikuje od svega ostalog u korpusu. Daljnje su analize pokazale i to da se i pojedini prozni žanrovi, pa i razdoblja, u određenoj mjeri okupljaju. Primjerice, kad se radi o razdobljima, više je analiza pokazalo da novovjekovni latinski tekstovi imaju tendenciju smještati se u sredinu zato što su primali utjecaj i antičkih i srednjovjekovnih tekstova, a da se tekstovi onih razdoblja koja su odašiljala utjecaj smještaju po rubovima mreže.

Možda najveća opasnost kod programa za statističku obradu podataka, pa tako i ovoga, leži u sklonosti da se numerički rezultati dobiveni pomoću njih ne dovedu u širi kontekst istraživanja. Analiza uvijek mora počinjati u tradicionalnim pitanjima koja postavljamo o svijetu, a u istom okružju, odnosno pokušajima odgovora na ta pitanja, mora i završiti. Digitalni su alati samo međustanica na tom putu.¹⁹

Drugi je izazov određivanje najboljega načina i prave mjere vizualne prezentacije rezultata. Ovdje ne možemo ulaziti u tu kompleksnu problematiku: ograničit

¹⁸ Preuzeto iz DEMO 2024, 315. U radu su navedeni svi parametri kalkulacije i reprezentacije, kao i reference na ranije stilometrijske studije provedene na latinskim tekstovima.

¹⁹ Studija EDER 2011, premda uzima u razmatranje konkretan korpus, uspoređuje različite metode u određivanju autorstva i ukazuje na rizike i potencijal tog smjera istraživanja. Povijesni i teorijski prikaz daje HOLMES 1998.

ćemo se na osnovnu uputu da valja zadržati preglednost i funkcionalnost te u obilju literature uputiti na klasičnu knjigu Edwarda Tuftea (2001).

R nam omogućuje fleksibilnu manipulaciju numeričkim podacima, ali ne može nam pomoći oko oblikovanja konteksta u koji ćemo njegove vizualne prikaze smjestiti. U nastavku ćemo upoznati alat kojim se možemo koristiti za priređivanje složenih tekstnih formi kao što su kritička i paralelna izdanja.

LaTeX

Posljednje pomoćno sredstvo na koje ćemo se ovom prilikom osvrnuti omogućuje filologu visok stupanj nadzora nad vanjskim izgledom teksta koji objavljuje. Drugim riječima, pomoću njega autor dijelom ili u cijelosti obavlja posao koji inače spada na grafičare, mijenjajući tradicionalni obrazac po kojemu u daljnji postupak šalje neoblikovani dokument stvoren pomoću programa za obradu teksta kao što su *LibreOffice* i *MS Word*.

Najfleksibilniji i najmoćniji slagarski program koji u tu svrhu može poslužiti zove se *LaTeX* (v. *LaTeX*). U njegovoj je osnovi sustav *TeX*, kojemu je njegov tvorac Donald Knuth dao ime po grčkom τέχνη (zato se čita /'la:tek/, a ne /'la:teks/), dok je *La*– početak prezimena čovjeka (Leslie Lamport) koji je nadgradio *TeX* stvorivši *LaTeX*.²⁰

Glavna razlika između *LaTeXa* i poznatih nam programa za obradu teksta sastoji se u tome što potonji, za razliku od njega, rade na temelju tzv. načela WYSIWYG (*What You See Is What You Get*), što znači da je rezultat uređivanja praktički bez odgode vidljiv na ekranu. Na primjer, ako se želi podebljati tekst, dovoljno ga je označiti i kliknuti ikonici za podebljanje ili, u sustavu *Windows*, pritisnuti **Ctrl+B**. U *LaTeXu* se za isti učinak mora unijeti sljedeći kôd:

```
\textbf{riječ}
```

pri čemu je »riječ« označena kao podebljana. Isto tako, naslovi poglavlja i odjeljaka moraju se eksplicitno označiti kao takvi:

```
\chapter{Naslov poglavlja}  
\section{Naslov sekcije}  
\subsection{Naslov podsekcije}
```

²⁰ Glavna knjiga za *LaTeX*, može se reći njegova Biblija, jest MITTELBACH – GOOSSENS 2004. Bržu praktičnu pomoć pri rješavanju konkretnih problema naprednijim korisnicima može pružiti KOTTRWITZ 2015. Veoma korisna knjiga posvećena upotrebi *LaTeXa* u humanističkim znanostima, ali prikladna i kao opći uvod u *LaTeX*, jest ROUQUETTE 2012. Svi se paketi mogu naći na repozitoriju CTAN.

Ni drugi elementi strukture, npr. tablice, kad se uređuju, ne izgledaju ni približno onako kako bi se trebali prikazati. Recimo, da bismo dobili ovu jednostavnu tablicu:

Tablica 2: Primjer tablice načinjene u *LaTeXu*.

Prozaici	Pjesnici
Cezar	Katul
Ciceron	Ovidije
Livije	Vergilije

moramo upisati čitav ovaj kod:

```
\begin{table}[h]
\centering
\begin{tabular}{ccc}
\toprule
\textbf{Prozaici} & \textbf{Pjesnici} & \\
\midrule
Cezar & Katul & \\
Ciceron & Ovidije & \\
Livije & Vergilije & \\
\bottomrule
\end{tabular}
\end{table}
```

To se načelo zove WYSIWYM (*What You See Is What You Mean*) i služi razdvajanju sadržaja od forme. Autor, naime, ne mora unaprijed znati u kojem će obliku pojedine elemente trebati tiskati – nakladnik, recimo, može tražiti točno određeno formatiranje naslova poglavlja ili bibliografskih podataka. To se u tekstnim procesorima može djelomično postići stilovima, ali neku složeniju strukturu kao što je kritičko izdanje ne podržavaju. Nadalje, ako sve ekspliciramo, olakšano je automatsko numeriranje. U programima za obradu teksta moguće je automatsko obročavanje fusnota i sekcija, pa i automatska izrada kazala i sadržaja, ali nema, recimo, numeraciju redaka koja bi se ažurirala u kritičkom aparatu. Konačno, izvlačenje je metapodataka (tj. informacija o oblikovanju teksta) u programima poput *MS Word*a ili nemoguće ili veoma komplicirano. Stoga je *LaTeX* prikladan izbor za autore koji priređuju složeniji tekst kao što je kritičko izdanje. Za to je najbolje upotrebljavati dodatak (paket) *reledmac*, koji omogućuje fleksibilnu izradu klasičnoga kritičkog aparata, do pet nizova bilježaka ispod ili iza teksta, upisivanje brojeva redaka i ostalih informacija na margine izdanja te referiranje na odjeljke i

retke u, primjerice, izradi kazala i glosara (v. *RELEDMAC*).²¹ Za usporedna izdanja u kojima je izvornik na jednoj stranici (ili stupcu), a prijevod na suprotnoj, može se upotrijebiti *reledmacu* pridruženi paket *reledpar* (v. *RELEDPAR*). Taj paket omogućuje ispis, primjerice, latinskog ili grčkog izvornika s lijeve strane ili u lijevom stupcu, a prijevoda u desnom, sa zasebnim bilješkama ispod jednoga i drugoga. Bilješke mogu biti ispod teksta, na bočnim marginama ili na kraju odjeljka ili knjige.

Neki paketi koje će svaki istraživač koji prelama knjigu u *LaTeXu* nedvojbeno susresti jesu *polyglossia* (za rad s više jezika), *titlesec* (za oblikovanje naslova), *titletoc* (za oblikovanje tablice sadržaja), *fancyhdr* (za oblikovanje zaglavlja i podnožja), *hyperref* (za hiperreference) i *imakeidx* (za izradu kazala).

Ovdje je korisno upozoriti na nekoliko pojedinosti. Prije svega, premda smo način rada u *LaTeXu* usporedili s onime u programima za obradu teksta, usporedba njihove prikladnosti za obavljanje pojedinih zadataka bila bi promašena. Slagarski sustavi nisu ni bolji ni gori od tekstnih procesora, nego naprosto služe za različite stvari. Pogrešno je *LaTeX* upotrebljavati u procesu stvaranja teksta. Oznake, naime, mogu toliko zagušiti sadržaj teksta da je ljudskom biću veoma teško u njima se snaći. Na primjer, ovo je kôd za izdanje prvih pet stihova jedne latinske makaronske pjesme:

```
\hspace{7mm}\edtext{{Aestus erat}}{\Afootnote{\textsc{Ov.}
\textit{am.} 1.5.1 \textit{aestus erat mediamque dies
exegerat horam}; \textit{v. et} \textsc{Ov.} \textit{am.}
3.5.8, \textit{met.} 5.586, 10.126; \textsc{Mar. Sarc.} 137}};
ljudi sudabant, vrane \edtext{ziabant}{\Bfootnote{zijabant
\textbf{F}}}. \addcontentsline{toc}{section}{Viator
Zagorianus Joško Hranjec versibus maccaronicis celebratus
1863.} \pagmg{1}& Ipse senex \realia{Hranjec}{Joško Hranjec
\index{Hranjec, Joško} (Josip Kranjec\index{Hranjec,
Joško!Hranjec, Josip}, 1792--1874), zagrebački prebendar,
kolega Franje Milašinovića\index{Milašinović, Franjo},
adresat još nekih njegovih šaljivih pjesama, i sam kajkavski
humorist.} prae žedja praeque \edtext{vručina}
{\Bfootnote{vručina \textbf{DFS}}}& Bogme perivisset nisi
dobro \edtext{vince bibisset}{\Afootnote{\textsc{Ov.}
\textit{met.} 15.331 \textit{haut aliter titubat, quam si
mera vina bibisset}}}& Zagrabiae nemoguć \edtext{tantos
perferre calores}{\Afootnote{\textsc{Verg.} \textit{Aen.}
6.437 \textit{nunc et pauperiem et duros perferre labores};
\textit{v. et} \textsc{Lvcr.} 3.990; \textsc{Verg.}
\textit{Aen.} 5.617, 5.769, 9.426, 12.177, \textit{georg.}
2.343}}& Ad peregrinandum \edtextlater{se vu Zagorje resolvit}
{\lemma{se \dots\ resolvit}\Cfootnote{Ovo značenje za
\textit{resolvo} nije potvrđeno u klasičnom lat. Refleksivni
```

²¹ Djelomičan popis izdanja načinjenih pomoću *reledmaca*: *CRITICAL EDITIONS – RELEDMAC*.

je lik vjerojatno kalk prema hrv. 'odlučiti se'. Značenje 'odlučiti' (krenuti na put) u lat. bi se izreklo drugačije (npr. `\textit{statuere}`, `\textit{constituere}`, `\textit{se accingere}`)).}}&

Kad se, zajedno s ostatkom teksta na stranici, taj kôd ispiše, dobije se kontinuirani tekst s aparatima:

Slika 5: Početak kritičkog izdanja pjesme Franje Milašinovića *Viator Zagorianus Joško Hranjec versibus maccaronicis celebratus* 1863 načinjenog u *LaTeXu*.²²

Aestus erat; ljudi sudabant, vrane ziabant.
 Ipse senex Hranjec prae žedja praeque vručina
 Bogme perivisset nisi dobro vince bibisset.
 Zagrabiae nemoguć tantos perferre calores
 Ad peregrinandum se vu Zagorje resolvit 5
 Illa volens još pred smrtjum loca grata videre
 In quibus u dobri volji cmokare puellas
 Atque snehas olim bene podkovare solebat.
 Ergo parabat na put sve što je potrebno:
 Prot podagri grandes iz škrljačine coturni, 10
 Prot gonagri caligae jarčina e pelle zašite,
 Una kućma, unum bekeš cum duplici bunda –

1 *Aestus erat* ~ Ov. am. 1.5.1 *aestus erat mediamque dies exegerat horam*; v. et Ov. am. 3.5.8, met. 5.586, 10.126; MAR. SARC. 137

3 *vince bibisset* ~ Ov. met. 15.331 *haut aliter titubat, quam si mera vina bibisset*

4 *tantos perferre calores* ~ VERG. Aen. 6.437 *nunc et pauperiem et duros perferre labores*; v. et LVCR. 3.990; VERG. Aen. 5.617, 5.769, 9.426, 12.177, georg. 2.343

6 *loca grata videre* ~ Ov. trist. 1.1.15 *vade, liber, verbisque meis loca grata saluta*

7 *cmokare puellas* ~ Ov. ars 1.403 *nec teneras semper tutum captare puellas*; v. et Ov. ars 1.343, 3.761, am. 1.10.59, 2.14.1, 3.3.45, trist. 2.1.365; PROP. 2.1.49, 3.3.49, 3.23.5; STAT. Theb. 10.905; IVV. 3.65; MART. 4.54.5

8 *podkovare solebat* ~ Ov. am. 3.8.13 *si nescis, caput hoc galeam portare solebat*; v. et Ov. ars 1.635, 3.697, fast. 4.689, 6.109, Pont. 1.9.33, STAT. Theb. 8.280, IVV. 10.33, 11.115

10 *grandes ... coturni* ~ HOR. ars 80 *hunc socci cepere pedem grandesque cothurni*

1 ziabant] zijabant F 2 vručina] vručina DFS 6 smrtjum] smertjum F grata] om. F 7 dobri] dobroj D 8 podkovare] potkovare F 9 parabat] paratur F sve što] vse kaj S 10 coturni] cothurni F škrljačine] škerljačine F 11 gonagri] gomagri F e] ex F zašite] sašite D zešite FS 12 Una] Unaque F duplici] duplices DFS

²² Preuzeto iz DEMO 2019, 108. Na slici nisu prikazane dvije bilješke koje su prikazane na desnoj strani izdanja.

Osim toga, u tijeku pisanja često ćemo htjeti nešto obilježiti nekom bojom slova, pozadinom ili drugačijim formatiranjem kao neprovjereno, ono o čemu treba još razmisliti ili negdje se konzultirati: dok su u programu za obradu teksta za to potrebna dva do tri poteza mišem, u *LaTeXu* svaku tu oznaku valja bilježiti dodatnim tekstom.

Nekoliko svojstava *LaTeXa* otežava njegovo prihvaćanje kod istraživača naviknutih na klasične procesore teksta. Prije svega, za većinu je nas problem to što moramo kodirati i što ne vidimo odmah učinak onoga što smo napisali. Međutim, standardni programi za uređivanje *LaTeXa* imaju integrirane prikazivače teksta u formatu *.pdf*, tako da pritiskom na jedan gumb možemo kompilirati dokument i nakon nekoliko sekundi vidjeti što smo napravili.²³ Nadalje, valja biti pripravan, pogotovo u početku, ali i kasnije, kad god se naide na neki novi zadatak, na frustracije oko postupaka koji su u tekstnim procesorima najbanalniji: npr. mijenjanje poreda u fusnotama ili obična promjena fonta može odvesti korisnika na avanturu traženja rješenja dugu cijeli radni dan ili dva. Osim toga, *LaTeX* je strog: ako napravimo grešku u kodu, on odbija kompilirati tekst. Često je greška skrivena: treba proce-suirati dokument dio po dio dok se ona ne izolira.²⁴ Ponekad su pojedini paketi nekompatibilni, pa se ne smiju upotrebljavati zajedno, ili se moraju učitati točno određenim redoslijedom, ili se neke naredbe moraju prilagoditi, što zahtijeva i stanovito programersko znanje. Isto tako, ako računalo ima slabije performanse (što je danas doduše rijetkost), izvršenje kompilacije zna biti sporo, i katkada treba dosta radne, a i fizičke, memorije da bismo postigli ono što želimo. Naposljetku, *LaTeX* je raširen u određenim znanstvenim krugovima, ali izvan njih njegova prisutnost nije samorazumljiva; primjerice, nije realistično očekivati da će na kompjuteru u knjižnici biti instaliran pa da ćemo tamo moći raditi u njemu. No, u vrijeme sve moćnijih i prenosivijih strojeva to postaje sve manji problem.²⁵

Na kraju ćemo na jednome mjestu navesti najznatnije prednosti *LaTeXa*, od kojih smo neke već uzgredno spomenuli kad smo ga uspoređivali sa sličnim alatima.

Prvo, *LaTeX* je vrlo moćan, i to što moramo kodirati cijena je njegove moći, jer smo u jednom sustavu u stanju stvoriti rezultat za koji bi nam inače trebalo više različitih alata. Osim klasičnog teksta, u njemu izravno možemo oblikovati

²³ Npr. *TEXMAKER*, *TeXSTUDIO* ili *TeXWORKS*.

²⁴ Isključivanje dijela dokumenta može se provesti takozvanim komentiranjem, odnosno pretvaranjem dijela koda u komentar. To se čini pomoću znaka za postotak »%«: sve što se u istom paragrafu nalazi desno od toga znaka program interpretira kao komentar i taj tekst ne uključuje u kompilaciju. Unošenjem i brisanjem toga znaka možemo manipulirati time koji ćemo dio teksta uključiti. Ako se problem javlja i nakon isključenja određenog segmenta, to znači da je greška negdje drugdje.

²⁵ Najobuhvatniji je forum za traženje pomoći u vezi s *LaTeXom* (i, u nešto manjoj mjeri, s *Rom* i *MediaWikijem*) *STACKEXCHANGE*. Ondje korisnik može postaviti pitanje zajednici, odgovoriti na upit ili komentirati pitanja i odgovore. Obično potraga za odgovorom na *Googlu* dovede upravo do te stranice.

i modificirati matematičke formule (što nam može poslužiti za izdanja latinskih znanstvenih spisa) sheme, složene grafove, stabla kodeksa, kemijske formule, strujne sklopove, notne zapise, igre itd. Važno je njegovo svojstvo to da podržava i sve vrste nestandardnih simbola, pa i onih izvan *Unicodea*.²⁶ Drugo, on je izrazito fleksibilan, što je također omogućeno činjenicom da se mora kodirati. Sve se do najmanje sitnice može prilagođavati i automatizirati (vertikalni razmaci između naslova poglavlja, sekcija i sl., razni razgodci, načini numeriranja, izgled zaglavlja, razmještaj elemenata na stranici i sl.). Također, moguće ga je reprogramirati, odnosno »hakirati«, tj. prilagođavati njegovo ponašanje stvaranjem novih naredaba i modificiranjem postojećih. Nadalje, prenosiv je među sustavima: zato što se njegov kôd sastoji od čistog teksta, nije u nekom specijalnom formatu. To znači da nema bojazni oko kompatibilnosti sa starim verzijama programa: za razliku od klasičnih formata dokumenata s obrađenim tekstom, spis načinjen u *LaTeXu*, recimo 1992. godine, danas se može bez poteškoća otvoriti i u njemu nastaviti raditi. Zatim, tekst stvoren pomoću njega nužno je strukturiran, što mu omogućuje da se može konvertirati u i iz drugih formata, tako da ne otežava standardizaciju digitalnih izdanja i integraciju više projekata. Strukturiranost olakšava i automatizaciju: tekst se lako i bez komplikacija ažurira (npr. ako se nakon izdavanja ili u tijeku rada otkrije novi rukopis, ako nešto valja sustavno ispraviti u cijelom dokumentu, ili ako se želi promijeniti format bilježaka jednom naredbom, sve se može obaviti na autorovu računalu; čak i ako se promijeni tiskara, nema poteškoća i dodatnog troška zbog prebacivanja podataka u novi sustav). Konačno, sustav je dobro podržan: ima veliku i kooperativnu zajednicu korisnika koji pomažu jedni drugima, a i perspektivu postati standard u sve širem krugu područja. Ne ovisi o kretanjima na tržištu i ima preveliku zajednicu razvijачa da bi se u budućnosti mogao ugasiti i prestati pratiti napredak tehnologije. Posljedično, dobro je dokumentiran, svi su detalji pomno objašnjeni i obično se može naći dio koda koji valja samo kopirati i modificirati po volji.

Još nije izumljen alat koji bi združio jednostavnost upotrebe tekstnog procesora i snagu kakvu ima slagarski program. Iako su možda najbliži tom idealu komercijalni programi za stolno izdavaštvo poput *InDesigna*, oni su previše fokusirani na krajnji izgled i neprilagođeni specifičnim zadacima kao što je priprema kritičkog izdanja. Nekim su korisnicima prihvatljiva rješenja poput sustava *LyX*, koji sjedinjuje strukturiran prisup *LaTeXa* i grafičko sučelje tipičnog programa za obradu teksta (v. *LyX*).

²⁶ Podroban popis simbola koji mogu ustrebatu nalazi se na *THE COMPREHENSIVE LATEX SYMBOL LIST*.

Zaključak

Digitalna je pismenost – barem u područjima kao što je znanstveno-istraživački rad – davno počela zauzimati mjesto ravnopravno s klasičnom pismenošću. Sve je manje postupaka koje je moguće izvršiti na adekvatan način bez nje. U nekim je aspektima ona neizbježna, dok u drugim onima koji je steknu nudi komparativne prednosti. Alati sažeto prikazani u ovom osvrtu mogu pomoći svima koje zanima stjecanje, produbljivanje i dijeljenje znanja da to počnu činiti na učinkovitiji, maštovitiji, pa i zabavniji način.

Dosadašnje je iskustvo znanstvene zajednice pokazalo da upotreba digitalnih alata – ako je mudra i praćena pravom mjerom – znatno unaprijedila istraživački rad, kvantitativno i kvalitativno. To vrijedi i za ovdje opisani konkretni softver. *MediaWiki* nudi funkcionalnost usporedivu s onom kakvu omogućuju teško savladivi i skupi sustavi baza podataka i sve se više upotrebljava ne samo u hobističke i poslovne svrhe, već i u znanstvenim projektima, pa i humanističkim.

Upotreba statističkih sustava kao što je *R* odavno je uobičajena u onim disciplinama u kojima su numeričke kalkulacije središnje područje bavljenja. Filolozi se na prvi pogled mogu doimati manje zainteresiranima za njih, no s porastom količine digitaliziranih i dostupnih tekstova nužno dolazi do njihove sve veće relevantnosti i primjenjivosti čak i u granama znanja tradicionalno vezanima za riječi, u lažnoj dihotomiji oponirane brojevima. Međudjelovanje i prožimanje kvalitativne i kvantitativne analize postaje sve prezentnija nužnost.

LaTeX je u brojnim područjima (npr. matematika i inženjerstvo) već postao standard; u humanističkim znanostima još uvijek zaostaje, ali rastući broj izdanja za koja je upotrijebljen ukazuje na njegovo sve intenzivnije prihvaćanje. Povećan autorski nadzor i proaktivnost u suradnji s profesionalcima grafičarima otvorenima za novine u konkretnim slučajevima dovodi do kvalitetnijih produkata i smanjenja troškova grafičke pripreme.

Bilo da se odlučimo na izgradnju vlastitog resursa koji će biti od koristi nama i drugima, ili da želimo provesti analizu već postojećih tekstova, ili da nam je nakana upoznati druge s nečim vrijednim dijeljenja, internet za sve to pruža bezbroj pomagala. Ovdje smo izdvojili tri koja, osim što su besplatno dostupna i obilno dokumentirana, ne zahtijevaju, po našem mišljenju, prevelik trud za upoznavanje i korisnu upotrebu. A i onaj trud i vrijeme koji se u njihovo učenje uloži veoma će brzo, uvjereni smo, uroditi plodom. Ako ovaj tekst potakne nekoga da se dublje upozna s načinima na koje se oni mogu upotrijebiti, moći će se reći da je ispunio svoju svrhu.

Bibliografija[†]

- CARGO = *Cargo* <https://www.mediawiki.org/wiki/Extension:Cargo>.
- CHANG 2012 = W. Chang, *R Graphics Cookbook*, Sebastopol, CA: O'Reilly.
- COMPUTATIONAL STYLISTICS GROUP = *GitHub > Computational Stylistics Group*
<https://computationalstylistics.github.io>.
- CRAN = *The Comprehensive R Archive Network*
<https://cran.r-project.org/index.html>.
- CRAWLEY 2012 = M. J. Crawley, *The R Book*, Chichester: Wiley.
- CREATING QUERY FORMS = *Page Forms > Creating Query Forms*
https://www.mediawiki.org/wiki/Extension:Page_Forms/Creating_query_forms.
- CRITICAL EDITIONS – RELEDMAC = *Zotero > Critical Editions Typeset With Edmac Ledmac Eledmac and Reledmac*
https://www.zotero.org/groups/209265/critical_editions_typeset_with_edmac_ledmac_eledmac_and_reledmac/items/ZJ63MPNU/library.
- CTAN = *The Comprehensive TeX Archive Network > Packages*
<https://www.ctan.org/pkg>.
- DEMO 2019 = Š. Demo (priř.), *Macaronica Croatica*, Split: Književni krug.
- DEMO 2022 = Š. Demo, »Lexical productivity in Early Modern Latin according to the *Neulateinsche Wortliste*. A quantitative study«, *Ipsissima Verba: Essays in Honour of Johann Ramming* (ur. G. Abbamonte, M. Skafte Jensen, M. Pade), *Nordic Journal of Renaissance Studies* 19, 27–52 https://www.njrs.dk/njrs_19_2022.htm.
- DEMO 2024 = Š. Demo, »A computer-assisted stylometric exploration of Early Modern Latin genres«, *Acta Conventus Neo-Latini Lovaniensis. Proceedings of the Eighteenth International Congress of Neo-Latin Studies (Leuven 2022)* (ur. F. Schaffnerath, D. Sacré), Leiden–Boston: Brill, 307–321.
- DENEIRE 2018 = T. Deneire, »Filelfo, Cicero and epistolary style: A computational study«, *Francesco Filelfo, Man of Letters* (ur. J. De Keyser), Leiden: Brill, 239–270.
- DLD = *Brepolis > Database of Latin Dictionaries*
<https://about.brepolis.net/database-of-latin-dictionaries>.
- EDER 2011 = M. Eder, »Style-markers in authorship attribution: A cross-language study of the authorial fingerprint«, *Studies in Polish Linguistics* 61, 99–114.
- EDER 2015 = M. Eder, »Taking stylometry to the limits: Benchmark study on 5,281 texts from *Patrologia Latina*«, *Digital Humanities 2015: Book of Abstracts* (ur. P. Arthur i dr.), Sidney: s.n. <https://dh-abstracts.library.virginia.edu/works/2364>.
- EDER 2016 = M. Eder, »A bird's eye view of early modern Latin: Distant reading, network analysis and style variation«, *Early Modern Studies after the Digital Turn* (ur. L. Estill, D. K. Jakacki, M. Ullyot), Toronto: Iter Press, 63–89.
- FANDOM = *Fandom* <https://www.fandom.com>.

[†] Zadnji pristup svim internetskim izvorima: 4. listopada 2024.

- GAZETTEER OF WIKIS = *Miraheze > Gazetteer of Wikis*
https://meta.miraheze.org/wiki/Gazetteer_of_wikis.
- GEPHI = *Gephi* <https://gephi.org>.
- HOLMES 1998 = D. I. Holmes, »The evolution of stylometry in humanities scholarship«, *Literary and Linguistic Computing* 13: 3, 111–117.
- IANLS, RESOURCES = *International Association for Neo-Latin Studies > Digital Resources* <https://ianls.com/resources-2>.
- JOHNSON ET AL. 2021– = K. P. Johnson et al., *The Classical Language Toolkit*
<http://cltk.org>.
- KOTTWITZ 2015 = S. Kottwitz, *LaTeX Cookbook*, Birmingham–Dubai: Packt Publishing.
- LAPIS = *Ranonovojekovni latinski kameni natpisi u crkvama južne Istre: Dokumentacija, analiza, kontekstualizacija* <https://lapis.fhs.unizg.hr>.
- LAPIS – WIKI = *LAPIS – wiki*
https://lapis.fhs.unizg.hr:4433/wiki/index.php/Main_Page.
- LATEX = *LaTeX – A Document Preparation System* <https://www.latex-project.org>.
- LEXLEP = *Lexicon Leponticum* https://lexlep.univie.ac.at/wiki/Main_Page.
- LLT A i B = *Brepolis > Library of Latin Texts A i B*
<https://about.brepolis.net/library-of-latin-texts>.
- LS = *Github > PerseusDL > lexica > CTS_XML_TEI > perseus > pdllex > lat > ls* https://github.com/PerseusDL/lexica/tree/master/CTS_XML_TEI/perseus/pdllex/lat/ls.
- LYX = *LyX* <https://www.lyx.org>.
- MAPS = *Maps* https://maps.extension.wiki/wiki/Maps_for_MediaWiki.
- MEDIAWIKI = *MediaWiki* <https://www.mediawiki.org/wiki/MediaWiki>.
- MITTELBACH – GOOSSENS = F. Mittelbach i M. Goossens, *The LaTeX Companion*, 2. izdanje, Boston itd.: Addison-Wesley.
- MOODLE – WIKI = *Moodle > Wiki activity*
https://docs.moodle.org/404/en/Wiki_activity.
- NLW = *Die Neulateinische Wortliste* <https://neulatein.de>.
- PAGE FORMS = *Mediawiki > Page Forms*
https://www.mediawiki.org/wiki/Extension:Page_Forms.
- PANTELIA 1994– = *Thesaurus Linguae Graecae > M. Pantelia, Electronic Resources for Classicists: The Second Generation*
<https://stephanus.tlg.uci.edu/index/resources.html>.
- PERSEUS = *Perseus Digital Library* <http://www.perseus.tufts.edu>.
- PROPYLAEUM = *Propylaeum: Fachinformationsdienst Altertumswissenschaften*
<https://www.propylaeum.de/home>.
- R PROJECT = *The R Project for Statistical Computing* <https://www.r-project.org>.
- RAMMINGER 2019/2021 = »Stylometry in a language without native speakers: A test case from Early Modern Latin«, *Analecta Romana Instituti Danici* 44, 151–167
http://www.acdan.it/analecta/analecta_44.htm.

RASSEGNA = *Università di Bologna > Rassegna degli Strumenti Informatici per lo Studio dell'Antichità Classica* <https://www.rassegna.unibo.it>.

RELEDMAC = *CTAN > reledmac* <https://ctan.org/pkg/reledmac>.

RELEDPAR = *CTAN > reledpar* <https://ctan.org/pkg/reledpar>.

ROUQUETTE 2012 = M. Rouquette, *(Xe)LaTeX appliqué aux sciences humaines*, Tampere: Atramenta
<https://mirror.szerverem.hu/ctan/info/latex-sciences-humaines.pdf>.

SEMANTIC MEDIAWIKI = *Semantic MediaWiki*
https://www.semantic-mediawiki.org/wiki/Semantic_MediaWiki.

SEMANTIC RESULTS FORMATS = *Semantic MediaWiki > Semantic Results Formats*
https://www.semantic-mediawiki.org/wiki/Extension:Semantic_Result_Formats.

STACKEXCHANGE = *Stackexchange* <https://stackexchange.com>.

TEXMAKER = *xmimath.net > Texmaker* <https://www.xmimath.net/texmaker>.

TEXSTUDIO = *TeXstudio* <https://www.texstudio.org>.

TEXWORKS = *TUG > TeXworks* <https://www.tug.org/texworks>.

THE COMPREHENSIVE LATEX SYMBOL LIST = *The Comprehensive LATEX Symbol List*
<https://tug.ctan.org/info/symbols/comprehensive/symbols-a4.pdf>.

TIR = *Thesaurus Inscriptionum Raeticarum* https://tir.univie.ac.at/wiki/Main_Page.

TLL = *Bayerische Akademie der Wissenschaften > Thesaurus linguae Latinae*
<https://thesaurus.badw.de/tll-digital/tll-open-access.html>.

TUFTE 2001 = E. Tufte, *The Visual Display of Quantitative Information*, 2. izdanje, Cheshire, CT: Graphice Press.

UKY RESOURCES = *University of Kentucky > College of Arts and Sciences > Department of Modern and Classical Languages, Literatures and Cultures > Classics > Multimedia/Links/Resources* <https://mcl.as.uky.edu/cla-resources>.

WIKIHOW = *WikiHow* <https://www.wikihow.com>.

WIKITREE = *WikiTree* <https://www.wikitree.com>.

Šime Demo
University of Zagreb
Faculty of Croatian Studies
sdemo@fhs.unizg.hr
ORCID: 0000-0002-4664-3656

Digital technology and Latin language: Selected topics

Abstract: The paper briefly presents three digital tools that are potentially useful for Latinists and researchers in related disciplines. The first is *MediaWiki*, a system that allows the easy creation of searchable databases; the second is *R*, a program for statistical analysis, with the accompanying *stylo* package; the third is *LaTeX*, a system for typesetting. All three tools are powerful aids that can facilitate the work of researchers in the humanities.

Keywords: Digital Humanities, *MediaWiki*, *R*, *LaTeX*.

Primljeno / Received: 16.07.2024
Prihvaćeno / Accepted: 27.09.2024

Појам *ἔσχατος* код Хомера

Айстпракћ: Рад представља део ширег историјско-филолошког истраживања које се бави пореклом и историјским развојем садржајних и семантичких вредности термина који су из грчког дохришћанског света, обредног или не, прешли у речник теолошке струке својом дијахронијском идејном нити. У раду се представљају и разматрају употребе термина *ἔσχατος* у Хомеровим спевовима, у којима је реч у означавању даљине и удаљености просторно оријентисана. Након основних лингвистичких и етимолошких података о речи, бива приказано четрнаест потврда (седам места у *Илијади* и седам у *Одисеји*), разврстаних по обиму простора на који се појам односи, датих у опадајућем низу. Један од главних циљева рада је дефинисање квалитета удаљеног простора који исказује појам *ἔσχατος*, за разлику од других који описују ефективно исти појам, у циљу издвајања засебности основних црта семантичког лика термина. У раду су заступљене дескриптивна, компаративна, контрастивна и аналошка метода. Основне изворе рада чине два Хомерска пева уз припадајућу научну литературу.

Кључне речи: термин, *ἔσχατος*, есхатологија, појам, простор, удаљеност.

Увод

У речнику теологије, чије техничке термине по преимућству чине грчке речи, концепт есхатона и есхатологије као засебне догматске дисциплине чини један од главних стубова ове науке. У општем духу описујући важност есхатологије Флоровски каже: »Заиста, есхатологија није напосто једна посебна област хришћанског богословског система, већ његова основа и темељ, његов водећи и надахњујући принцип или, такорећи, врхунац читаве хришћанске мисли. Хришћанство је суштински есхатолошко, а Црква је 'есхатолошка заједница'. [...] Хришћанска перспектива је суштински есхатолошка« (Флоровски 2017, 182). На другом месту ће констатовати да »сви догмати имају есхатолошку конотацију« (*op.cit.* 205), док тумачећи речи светог Григорија Назијанзина о коначном, општем васкрсењу Флоровски каже да ће оно »као ново стваралачко дело Божје, као свецело и свеобухватно 'обновљење' читаве твари [...] бити треће и коначно 'преображење' човековог живота (*μετάστασις*), које ће употпунити и надићи и Стари и Нови завет — закључни есхатолошки потрес, *σεισμός*« (*op.cit.* 188).

И Мидић ће преко појмова спасења света и укидања смрти описати есхатологију: »Есхатологија је реч о последњим данима и догађајима везаним за спасење света, тј. реч о доласку Царства Божијег и укидању смрти. Есхатологија је, дакле, пре свега реч о *васкрсењу свих створених бића у Хрисћу и њиховом вечном живоју*« (Мидић 2008, 5). Имајући ово у виду, не чуди што је есхатолошки принцип као хришћански поглед на свет чинио главну тему проповеди међу хришћанима ране Цркве. »Есхатон је циљ и истина историје« (op.cit. 6).

Ове речи довољно говоре о важности и значају концепта есхатона. Описано ишчекивање последњих догађаја и последњих дана историје има пак своју конкретну пројаву, манифестујући се у емпиријском простору и времену – овде и сад. Када је реч о простору, есхатолошки простор се манифестује у евхаристијском сабрању, »у догађају евхаристијског *собрања*« (op.cit. 7), односно литургији, недељној служби, као »благодарење Богу на животу и постојању« (ibid.). Сабрање, окупљеност, присуство свих (који то желе) подразумева конкретно место. Везу концепта есхатона и простора као конкретног места у историји из угла теологије осликавају и речи: »Есхатологија ране Цркве се изражава и доживљава у Евхаристији. [...] Црква је себе видела као есхатолошку заједницу, као сабрање око Христа у Евхаристији. Отуда је Евхаристија од најранијих времена именована као *собрање на једном месту*« (op.cit. 220sq).

Из наведенога се види да појмовни, семантички садржај придева ἔσχατος недвосмислено представља термин теологије *sine qua non*. Реч је о реалности која траје и важи и данас.

У време старог завета, што историјски значи и у Хомерово време, теолошки концепт есхатона је био *далеко* но он се ишчекивао, имао је да дође. И ишчекивао се у времену. Промена у времену, која се одиграва у простору, захтевнија је од промене простора. Но као први корак у овом сложеном ходу свештене историје, за реализацију есхатона било је потребно место. Место, то тако важно место, простор у којем се имао манифестовати есхатон и све оно што он собом носи, у новозаветној и патристичкој мисли јесте, уз многе друге важне чиниоце, сабрање у заједници на једном, истом (ἐν τῷ αὐτῷ). Потврде које ће у наставку бити приказане говоре о појму ἔσχατος у његовом просторном значењу.

Индикативни лингвистички подаци

Придевско образовање, придев за место и време ἔσχατος, казује својство онога који/што се налази на крају, што је последње. Сви речници наводе да реч

код Хомера има једино просторно одређење.¹ Ту преводна решења на неке од савремених језика гласе: »farthest, uttermost, extreme, hindmost« (LSJ 1940, s.v.) »the uttermost, last« (BEEKES 2009, 473).² Код Шантрена прво наилазимо на описни превод, »qui se trouve à l'extrémité, dernier«, евентуално »à l'extérieur« / »који је споља« (CHANTRAINE 1999², 380). У немачком језику стоје два придева »der äußerste, letzte« (FRISK 1960, 578). Реч је пак као *terminus technicus* у номинативу јединине средњег рода, ἔσχατον / *Eschaton*, есхатон, ушла у општи речник теологије и није познато да је у том својству било покушаја да се преведе, почев од латинског језика.

У погледу етимологије, сви наведени речници наводе да је придев ἔσχατος изграђен од предлога ἔξ (ἐκ-), с тим да појединости у грађи облика нису разјашњене. Будимир и Црепајац другу структуралну компоненту придева везују за суперлативски суфикс -ατο-: »Суфикс -ατο-јавља се код придева са локалним или временским значењем ἔσχατος, μύχατος, ὕπατος...« (Будимир / ЦРЕПАЈАЦ 1991, 86). У том случају, формант би указивао на максимално присуство просторно-временске димензије удаљености. За разлику од њих, Хојбек, Вест и Хајнсворт у коментарима на *Odiseју* тврде да реч по пореклу није суперлатив (НЕУБЕСК / WEST / HAINSWORTH 1988, 76 и 306).

Постоје и други придеви у грчком језику који означавају даљину, удаљеност, на пример: ἀπώτατος, τελευταῖος, ἀκρότατος, сложенице с првим чланом τηλε-, μακρός. Ипак ниједан од ових, ни од других непоменутих, не исказује појмовни садржај удаљености и даљине онако како то чини придев ἔσχατος.

Термин у Новом завету, како наводи Кител, у својој општој употреби означава оно што је последње у материјалном, просторном и временском смислу, истовремено упућујући на свршетак текућег низа догађаја, тиме подразумевајући да након наступања есхатона нема једнаких или сличних догађаја.³ У ужој, управо есхатолошкој употреби, означава оно што је последње у времену, упућујући даље на реч τέλος (KITTEL 1978, 2, 697). И у Лампеовом Речнику наилази се на исту дефиницију значења, »last in time«, уз обиље сведочанстава из новозаветних и патристичких списа (уп. ЛАМРЕ 1994¹¹, 551sq). У хришћанској есхатологији је превагнуло временско значење речи.

Но, како је увек сигуран пут кренути од почетка, у наставку следе најраније потврде речи, које говоре о просторној удаљености у Хомерским еповима. Потврде су разврстане по обиму пространства у којем је наш појам заступљен и представљене су у опадајућем низу.

¹ Поред временског, које се среће код других античких писаца (нпр. Hdt. 7.107, Thuc. 3.46, Soph. Ant. 599, O.C. 1550), док превагује у новозаветним и патристичким списима.

² Запажа се немали број речи у енглеском језику које очитују удаљеност.

³ »At the same time, ἔσχατον suggests the closing of a series, so that from the time of this ἔσχατον there can be no similar or equivalent events.«

Далеки народи

Етиопљани

На самом почетку *Одисеје*, током већања богова и доношења одлуке на предлог богиње Атене да се Одисеју дозволи повратак на родну Итаку, један једини бог, Посејдон, оштро се противи Одисејевом повратку.⁴ Одисеј је фактички заробљен код Атлантове ћерке, нимфе Калипсо, која га жели код себе и за себе, на острву Оигији.⁵ Посејдон, не желећи ни да чује за евентуалан Одисејев повратак, не присуствује већању богова отишавши *веома далеко*, *Od.* 1.23:

ἀλλ' ὁ μὲν (sc. Ποσειδάων) Αἰθίοπας μετεκίαθε τηλόθ' ἔοντας,
Αἰθίοπας, τοὶ διχθὰ δεδαίαται, ἔσχατοι ἀνδρῶν,
οἱ μὲν δυσομένου Ὑπερίονος, οἱ δ' ἀνιόντος,
ἀντιῶν ταύρων τε καὶ ἀρνειῶν ἐκατόμβης.
ἔνθ' ὁ γ' ἐτέρπετο δαίτι παρήμενος· οἱ δὲ δὴ ἄλλοι
Ζηνὸς ἐνὶ μεγάροισιν Ὀλυμπίου ἀθρόοι ἦσαν.⁶

Бог Посејдон, чији бес према Одисеју и даље не јењава, пошао је пут Етиопљана (Αἰθίοπας μετεκίαθε), који живе, настављају далеко: τηλόθ' ἔοντας.⁷ У овој секвенци за ознаку удаљености употребљен је прилог сложеница (за место) τηλόθ' (< τηλό-θι/-θεν), чији први члан τηλ-⁸ казује основну идеју, идеју даљине, и то прилично велике даљине. Прилог τηλόθ' се ту односи на Етиопљане, дакле на један читав и конкретан народ, независно од тога што, како казује следећи стих, тај народ живи подељен надвоје, διχθὰ δεδαίαται.

С друге стране, Етиопљани посматрани у крајње општем, максимално целовитом погледу, као људи, и уједно спрема свих људи, што ће рећи у односу на сва жива бића, најудаљенији су од ових. Етиопљани су за Хомера ἔσχατοι ἀνδρῶν.⁹ То значи да они живе на најдаље могуће замисливом простору, на месту најудаљенијем од познатог света.

⁴ Љут што му је Одисеј сину, киклопу Полифему, ископао око.

⁵ Северозападно од Керкире (у антици Схерија), чији је данашњи назив Острво Отона (νησί Ὀθωνών).

⁶ У преводу на енглески језик: »Howbeit Poseidon had gone among the far-off Ethiopians — the Ethiopians who dwell sundered in twain, the farthest of men, some where Hyperion sets and some where he rises, there to receive a hecatomb of bulls and rams, and there he was taking his joy, sitting at the feast; but the other gods were gathered together in the halls of Olympian Zeus« (MURRAY 1919).

⁷ ἔοντας, дословно „они који су“ (епски облик пртц, прз.гл. εἶμι).

⁸ В. горе у *Индикаџивни линџивџички њодаџи*.

⁹ Независно од тога што је у датом обрту употребљен појам за мушку популацију, ἀνὴρ, не ἄνθρωπος. Односно, Етиопљани на овом месту нису сагледавани у максимално целовитом погледу једино у мери у којој не фигурира реч ἄνθρωπος.

За разлику од прилога за место $\tau\eta\lambda\acute{o}\theta'$, наша реч у разматраном стиху фигурира као придев, $\acute{\epsilon}\sigma\chi\alpha\tau\omicron\varsigma$, и то у номинативу множине живог (мушког) рода (DUNBAR 1880, 144b; GENRING 1891, 323). Као придев, она читује својство датих људи, Етиопљана. Етиопљани су људи толико далеки да се схватају као просторно најдаљи, те у том смислу крајњи, последњи од људи. Као придев у множини, $\acute{\epsilon}\sigma\chi\alpha\tau\omicron\iota$, реч читује мноштеност свог својства – сви Етиопљани збирно посматрани налазе се на крајњој дистанци од главног тока хомерских збивања.

Стога и не чуди што у Маретићевом а потом и Ђурићевом преводу стоји аналогни израз заокруженог погледа, који је изнедрио дух преводног језика, а одлично описује то далеко место: »Који су св'јета на крају« (MARETIĆ 1961, 4), »а стан им на крају света« (ЂУРИЋ 2004, 8).

У коментарима на ово место стоји да је подела Етиопљана по региону настављања новијег датума и да су Етиопљани који живе на западу, »где залази бог Хиперион«, производ јонског схватања. Ова географска подела у наставку аутоматски изазива недоумицу око питања којим Етиопљанима је Посејдон био пошао. Херодот ову поделу народа схвата као поделу на Индијце и Африканце (HEUBECK / WEST / HAINSWORTH 1988, 75sq).

Када коментаришу израз $\acute{\epsilon}\sigma\chi\alpha\tau\omicron\iota \acute{\alpha}\nu\delta\rho\acute{\omega}\nu$, исти аутори дају превод »remote from men«, наиме удаљени од (других) људи, упућујући на стихове које приказујемо у наредним пасусима. У погледу грађе придева, као што смо раније навели, кажу да $\acute{\epsilon}\sigma\chi\alpha\tau\omicron\varsigma$ није по пореклу суперлатив ($\gg\acute{\epsilon}\sigma\chi\alpha\tau\omicron\varsigma$ is not in origin superlative«) већ придев за место у значењу »situated outside«.¹⁰

О којем год народу да је реч, само о Етиопљанима или и о Индијцима и, уопште узев, афричким народима, појам $\acute{\epsilon}\sigma\chi\alpha\tau\omicron\varsigma$ читује људе кроз народе крајње удаљене од хеленског света, оне »последње«.

Феачани

У наставку пева и шестом певању, Одисеја, који је коначно отишао са Огије и од нимфе Калипсе по одлуци богова, након петнаест дана проведених у чамцу на морској пучини, спазио је Посејдон који се управо враћао од Етиопљана. Разгневиен, бог земљотресац морским таласима разбија Одисејев чамца. Одисеј је приморан да се рве са немирном воденом масом и два дана плива у сад већ непознатом правцу. Трећега дана, исцрпљен и изнемогао, свладан »умором и сном«, готово на издисају, успева да се домогне првог копна. То копно му је непознато и, наравно, све му је страно – и земља, и народ, и поднебље. Он не зна на шта и на кога ће наићи. На »патника« пак Одисеја наилази

¹⁰ Даље упућују на LEUMANN 158, n.1.

Наусикаја, ћерка феачког главара Алкиноја, док са својом женском пратњом на ушћу реке пере своју младалачку спрему.¹¹ Опазивши странца, обавијеног грањем и шипражјем, једва препознатљивог лика од речног муља, обуздава свој страх и обраћа му се, *Od.* 6.205:

»ξεῖν', ...

...

ἄστῳ δέ τοι δείξω, ἐρέω δέ τοι οὔνομα λαῶν·
Φαίηκες μὲν τήνδε πόλιν καὶ γαῖαν ἔχουσιν,
εἰμὶ δ' ἐγὼ θυγάτηρ μεγαλήτορος Ἀλκινόοιο,
τοῦ δ' ἐκ Φαίηκων ἔχεται κάρτος τε βίη τε.«
ἦ ῥα, καὶ ἀμφιπόλοισιν ἐϋπλοκάμοισι κέλευσε·
»στῆτέ μοι ἀμφίπολοι· πόσε φεύγετε φῶτα ἰδοῦσαι;
ἦ μή πού τίνα δυσμενέων φάσθ' ἔμμεναι ἀνδρῶν;
οὐκ ἔσθ' οὗτος ἀνὴρ διερὸς βροτὸς οὐδὲ γένηται,
ὅς κεν Φαίηκων ἀνδρῶν ἐς γαῖαν ἵκηται
δηϊότητα φέρων· μάλα γὰρ φίλοι ἀθανάτοισιν.
οἰκέομεν δ' ἀπάνευθε πολυκλύστῳ ἐνὶ πόντῳ,
ἔσχατοι, οὐδέ τις ἄμμι βροτῶν ἐπιμίσγεται ἄλλος.
ἀλλ' ὅδε τις δύστηνος ἀλώμενος ἐνθάδ' ἰκάνει,
τὸν νῦν χρὴ κομέειν· πρὸς γὰρ Διὸς εἰσιν ἅπαντες
ξεῖνοί τε πτωχοί τε, δόσις δ' ὀλίγη τε φίλη τε.
ἀλλὰ δότ', ἀμφίπολοι, ξείνῳ βρώσιν τε πόσιν τε,
λούσατέ τ' ἐν ποταμῷ, ὅθ' ἐπὶ σκέπας ἔστ' ἀνέμοιο.«¹²

Наусикаја радо описује Одисеју народ и земљу у коју су га донели морски таласи. Она му безрезервно саопштава свој идентитет, подсећајући своју пратњу на гостопримљиве обичаје њиховог народа према странцима. Наусикаја је уверена да Одисеј као странац никако не може бити душманин, неприја-

¹¹ Наусикаја је једнако, у сну, добила подстицај од богиње Атене, која руководи Одисејевим повратком да пође на врело (реке која се улива у море).

¹² У преводу на енглески језик: »Stranger, ... The city will I shew thee, and will tell thee the name of the people. The Phaeacians possess this city and land, and I am the daughter of great-hearted Alcinous, upon whom depend the might and power of the Phaeacians.« She spoke, and called to her fair-tressed handmaids: »Stand, my maidens. Whither do ye flee at the sight of a man? Ye do not think, surely, that he is an enemy? That mortal man lives not, or exists nor shall ever be born who shall come to the land of the Phaeacians as a foeman, for we are very dear to the immortals. *Far off we dwell* in the surging sea, *the furthestmost of men*, and no other mortals have dealings with us. Nay, this is some hapless wanderer that has come hither. Him must we now tend; for from Zeus are all strangers and beggars, and a gift, though small, is welcome. Come, then, my maidens, give to the stranger food and drink, and bathe him in the river in a spot where there is shelter from the wind« (MURRAY 1919).

тељ који мисли о злу народу и земљи у којој се обрео јер, како она каже, њен народ живи као ἔσχατος. За разлику од претходне потврде у којој треће лице (приповедач, Хомер) идентификује субјекат (Етиопљане) као ἔσχατοι, у овој потврди идентификација преко нашег појма је саопштена у првом лицу – сама Наусикаја доживљава себе и свој народ просторно последњима, крајњима, с обзиром на то што њој припадају речи: οἰκέομεν ἔσχατοι (DUNBAR 1880, 144b; GENRING 1891, 323). Тако земља Феачана, феачки народ, у погледу хеленског света живе на његовом крају.

И овде, као и у претходној потврди, заступљен је придев ἔσχατοι, једнако у номинативу множине, означавајући жива бића, људе, но сада у апсолутној употреби, без допуне. Даље од овог простора за фокус хеленског света не постоје ни људи ни пространства. За било које даље ту важи οὐκ ἔστιν.¹³

Коментатори и за ово место понављају да придев ἔσχατος по пореклу није суперлатив и да је заступљен у значењу »ван познатог света«, »outside, sc. the known world« (HEUBECK / WEST / HAINSWORTH 1988, 306).

Имајући у виду и претходну потврду са (најмање) Етиопљанима, на упоредну паралелу из угла наше анализе наилази се у *Делима айосџолским*: ἕως ἐσχατοῦ τῆς γῆς (Дап 13.47 у: KITTEL 1978, 2, 697). Ова земља, γῆ, као максимално развијени појам земље, назива се и ἐσχατιά, ἡ (LAMPE 1994, 551) и исказана је именском изведеницом основне речи (уп. CHANTRAINE 1999², 380). Изведеница ἐσχατιά се среће у *Одисеји* једнако у означавању конкретне земљишне територије, нпр.: νῆσου ἐπ' ἐσχατιῆς, 5.238; ἄγρου ἐπ' ἐσχατιῆν, 4.517, уп. 5.489; ἐπ' ἐσχατιῇ θαλάσσης 9.182 / λιμένος 2.391; ἐπ' ἐσχατιῆς, 9.280 (LSJ, s.v. ἐσχατιά).

Придев ἔσχατος у овим потврдама казује географски, просторно највећу могућу замисливу удаљеност субјекта. *Mutatis mutandis* могло би се рећи да је реч о субјектима у земљи иза седам мора и седам гора. Уз то, примећује се да је и прогонитељ, Посејдон, далеко – међу Етиопљанима, и прогнаник, Одисеј, далеко – међу Феачанима. Односно, и бог и човек се налазе на великој даљини од свог дома, οἶκος-а. Један додуше милом, други силом. Тако ове потврде указују и на удаљеност живих бића од њиховог породичног дома, језгра.

Далеки градови

И на почетку *Илијаде* наилазимо на наш појам. Прва потврда налази се у другом певању. Садржајно окружење до стиха са нашим појмом је следеће: након девет година неуспешног ратовања са Пријамовом војском и Агамемноновог неуспелог покушаја да ахејске војнике убеди на повратак кући, до-

¹³ У Маретићевом преводу стоји исто преводно решење као у потврди са Етиопљанима: »(Živimo) na kraj sv'jeta« (MARETIĆ 1961, 97); уп. БУРИЋ 2004, 109.

лази до преокрета за који су, поред богова, најзаслужнији Одисеј и Нестор. Агамемнон прихвата њихова размишљања. Војска се одмах престојева, ре-организујући се по родовима и племенима. У побројавању војске призвана је у помоћ Муза да каже колико је и одакле све војске дошло да нападне и освоји Троју.¹⁴ У стиховима који следе сазнајемо из којих су све беотских градова стигли »дугокоси« јунаци за борбу, *Il.* 2.508:

Βοιωτῶν μὲν Πηνέλεως καὶ Λήϊτος ἥρχον
Ἀρκεσίλαός τε Προθοήνωρ τε Κλονίος τε,
οἳ θ' Ὑρίην ἐνέμοντο καὶ Αὐλίδα πετρήεσσαν
Σχοῖνόν τε Σκῶλόν τε πολύκνημόν τ' Ἐτεωνόν,
Θέσπειαν Γραϊάν τε καὶ εὐρύχορον Μυκαλησσόν,
οἳ τ' ἄμφ' Ἄρμ' ἐνέμοντο καὶ Εἰλέσιον καὶ Ἐρυθράς,
οἳ τ' Ἐλεῶν' εἶχον ἥδ' Ὑλην καὶ Πετεῶνα,
Ὡκαλέην Μεδεῶνά τ' ἐϋκτίμενον πτολίεθρον,
Κώπας Εὐτρησίν τε πολυτρήρωνά τε Θίσβην,
οἳ τε Κορώνειαν καὶ ποιήενθ' Ἀλάρτον,
οἳ τε Πλάταιαν ἔχον ἥδ' οἳ Γλισάντ' ἐνέμοντο,
οἳ θ' Ὑποθήβας εἶχον ἐϋκτίμενον πτολίεθρον,
Ὀγχηστόν θ' ἱερὸν Ποσιδῆϊον ἀγλαὸν ἄλσος,
οἳ τε πολυστάφυλον Ἄρνην ἔχον, οἳ τε Μίδειαν
Νῖσαν τε ζαθέην Ἀνθηδόνα τ' ἐσχατόωσαν·
τῶν μὲν πεντήκοντα νέες κίον, ἐν δὲ ἐκάστη
κοῦροι Βοιωτῶν ἑκάτὸν καὶ εἴκοσι βαῖνον.¹⁵

Беотски град Антедон у датом стиху ближе је одређен појмом ἐσχατόωσαν (PRENDERGAST 1869, 161a; GEHRING 1891, 323), партиципом презента актива изведеним од основног појма ἔσχατος. Када говоре о значењу овог партиципа пре-

¹⁴ Музу је у помоћ позвао сам Агамемнон, будући да изјављује: »Не бих војску мог'о избројит' нити исказат', / ни да језика десет имадем и десет грла, / да ми је глас неуништив, да срце од меди имам« (488–490).

¹⁵ У преводу на енглески језик: »Of the Boeotians Peneleos and Leitus were captains, and Arcesilaus and Prothoenor and Clonius; these were they that dwelt in Hyria and rocky Aulis and Schoenus and Scolus and Eteonus with its many ridges, Thespeia, Graea, and spacious Mycalessus; and that dwelt about Harma and Eileisium and Erythrae; and that held Eleon and Hyle and Peteon, Ocalea and Medeon, the well-built citadel, Copae, Eutresis, and Thisbe, the haunt of doves; that dwelt in Coroneia and grassy Haliartus, and that held Plataea and dwelt in Glisas; that held lower Thebe, the well-built citadel, and holy Onchestus, the bright grove of Poseidon; and that held Arne, rich in vines, and Mideia and sacred Nisa and Anthedon on the seaboard. Of these there came fifty ships, and on board of each went young men of the Boeotians an hundred and twenty« (MURRAY 1924).

зента, коментатори наводе да оно гласи »на ободу/граници«, »on the borders« (KIRK 1985, 194). Дословно значење овог епитета је »који је последњи« »being last«, као и у 2.616 и 10.206 (в. даље) и представља типичан пример епског растезања (»epic diectasis«). Коментатори наводе да заступљени глаголски облик представља вештачко образовање од придева ἔσχατος, но да није и ново, постхомерско. Исто тако, стоји да му је значење вероватно специфично будући да Антедон лежи на граници са Локридом, што упућује на закључак да је био последњи град Беотије за бродове који су се кретали уз обалу (*op.cit.* 197).

Антедон је град који лежи на морској обали, односно месту на којем се завршава копно, наравно, припадајући копну. Даље је море, сасвим другачији простор (уп. у нап. 15: »Anthedon on the seaboard«). У погледу завршетка копна овај град је ἐσχατώσαν, не у смислу краја света, хеленског или уопште узев. Појам тако читује природну границу рељефа.

У Маретићевом преводу наилазимо на аналоган, веома успео и тачан израз (уп. и горе сходно) у нашем језику, »крајјски град« (МАРЕТИЋ 1961, 39).¹⁶ Глаголски партицип ἐσχατώσαν преведен је општепознатим географским појмом крајине те је Антедон град крајине и крајишника.¹⁷

Коментатори наводе и то да је град Антедон захваљујући инскрипцијама идентификован и да се налази на месту данашњег града Мандраки, на обали северно од Еурипа. Још додају да су остаци крхотина из микенског и хеленистичког доба – геометријских облика, пронађени на акропољу града, који гледа на луку (KIRK 1985, 194).

На стотинак стихова даље, након побројавања наредних десет хеленских региона и племена¹⁸ који су регрутовали војску за Тројански поход, дванаеста по реду у спеву је Елида с Бупрасијом и градом Мирсином, *Il.* 2.616:

Οἱ δ' ἄρα Βουπράσιόν τε καὶ Ἥλιδα διὰν ἔναιον
ὄσσον ἐφ' Ὑρμίνη καὶ Μύρσινος ἐσχατώσα
πέτρη τ' Ὀλενίη καὶ Ἀλήσιον ἐντὸς ἐέργει,¹⁹

¹⁶ Исто и код Бурића (Бурић 2004, 43).

¹⁷ ἀχρίται. Древни Антедон је град удаљен око 15 километара од Халкиде и лежи у дну залива, на копненој страни, спрам острвске Еубеје. Традиција каже да су аргонаути испловили управо из Антедонске луке на свом чувеном броду Арго, у потрази за златним руном.

¹⁸ Аспледоне с Орхоменом, Фокиде, Локриде, Еубеје, Атине, Арга с Тиринтом, Микене, Лакедемоније са Спартом, Пила и Аркадије.

¹⁹ У преводу на енглески језик: »And they that dwelt in Buprasium and goodly Elis, all that part thereof that Hyrmine and Myrsinus on the seaboard and the rock of Olen and Alesium enclose between them—« (MURRAY 1924).

И у овој, као и у претходној потврди, за означавање даљине фигурира глаголски придев ἐσχατώσα, партицип логичког деноминатива ἐσχατάω од основног придева. Град Мирсин, једнако као и Антедон, последњи је град на копну.

За град Мирсин у Коментарима стоји да значење партиципа ἐσχατώσα гласи »последњи, најдаљи« (»last, furthest«), упућујући на претходну потврдлу с Антедоном. Уз то, вероватно је реч о утврђењу у месту Кастро тис Калогриас на рту Араксос (Kirk 1985, 218–219).

Означавање територије у ова два примера сад мањих просторних димензија, природно успостављених граница градова који су у погледу могућности које пружа рељеф ἐσχατοί, код Хомера исказује и поменути изведеница ἐσχατιά, нпр. ἐσχατιῇ Γόρτυνος, *Od.* 3.294; ναῖον δ' ἐσχατιῇν Φθίης, *Il.* 9.484 (в. у GENRING 1891, 322).

Далека поља

У наредним трима потврдама из *Ogiseje*, које описују руралне амбијенте, поменути именска изведеница ἐσχατιά, ἥ преноси идеју удаљености.

У осамнаестом певању описује се сцена у којој је главни јунак пева, дошавши у сопствену кућу у лику просјака, савладао другог просјака, Ира. Ир је, дошавши у Одисејев дом, хтео истерати Одисеја као новопридошлог просјака који му ту заузима место. У борби рвања, коју су између њих наложили просци, Одисеј је лако савладао Ира, чиме је истовремено изазвао пажњу просца. Посебно се на Одисеја као просјака устремио обесни просац Еуримах, који, подругљивим речима му се обративши, даје Одисеју следећу понуду, *Od.* 18.358:

»ξεῖν', ἡ ἄρ κ' ἐθέλοις θητευέμεν, εἴ σ' ἀνελοίμην,
ἀγροῦ ἐπ' ἐσχατιῆς — μισθὸς δέ τοι ἄρκιος ἔσται —
αἶμασιός τε λέγων καὶ δένδρεα μακρὰ φυτεύων;
ἔνθα κ' ἐγὼ σῖτον μὲν ἐπηετανὸν παρέχοιμι,
εἵματα δ' ἀμφιέσαιμι ποσὶν θ' ὑποδήματα δοίην.
...«²⁰

У датим стиховима Еуримах у саркастичном тону нуди Одисеју да му буде надничар ἀγροῦ ἐπ' ἐσχατιῆς, на просторно последњем, крајњем парчету земље која се налази у поседу обесног просца. Та необрађивана њива (ливада,

²⁰ У преводу на енглески језик: »Stranger, wouldst thou have a mind to serve for hire, if I should take thee into service on an outlying farm—thy pay shall be assured thee—gathering stones for walls, and planting tall trees? There would I provide thee with food the year through, and clothe thee with raiment and give thee sandals for thy feet.« (MURRAY 1924)

пољана) лежи »скроз тамо негде«, на забаченом месту, обрасла у шипражје од чије шикаре и трња би Одисеј могао правити ограду (αἵμασιός) и садити високо дрвеће (δένδρεα μακρὰ φυτεύων). Еуримах у самој ствари нуди Одисеју да га уклони далеко од врелих збивања у Итаки. То далеко место је *на крај њоља*, ἀγροῦ ἐπ' ἐσχατιῆς (DUNBAR 1880, 144b; GENRING 1891, 322).²¹

У четрнаестом певању, које започиње описом високог, пространог и богатог стоком обора који је саградио сâм Еумеј, верни Одисејев слуга свињар, приказује се Одисејев долазак код њега. Одисејев обор, који Еумеј помно негује и чува, иако се одликује мноштвом стоке, представља само део многобројних Одисејевих поседа. Еумеј, који никад не заборавља свог господара, странцу просјаку (= Одисеју) описује сва блага Одисејевог позамашног имања, рекавши му да ни укупна блага двадесеторице власника не претичу једно Одисејево. У погледу сточног фонда, Одисеј на копну, наспрам Итаке, располаже са по дванаест крда говеда и једнаким бројем стада оваца, свиња и коза. Но и на самој Итаци једанаест козјих стада је његових, *Od.* 14.104:

δώδεκ' ἐν ἡπείρῳ ἀγέλαι· τόσα πώεα οἰῶν,
τόσσα συῶν συβόσια, τόσ' αἰπόλια πλατέ' αἰγῶν
βόσκουσι ξεῖνοι τε καὶ αὐτοῦ βώτορες ἄνδρες.
ἐνθάδε δ' αἰπόλια πλατέ' αἰγῶν ἔνδεκα πάντα
ἐσχατιῇ βόσκοντ', ἐπὶ δ' ἄνδρες ἐσθλοὶ ὄρονται.
τῶν αἰεὶ σφιν ἕκαστος ἐπ' ἥματι μῆλον ἀγρινεῖ,
ζατρεφέων αἰγῶν ὅς τις φαίνεται ἄριστος.

Одисеј на свом острву има једанаест стада коза које излазе на испашу на самом крају острва (ἐνθάδε ἐσχατιῇ βόσκοντ'). Пастири ових стада су честити људи (ἐσθλοὶ) који пак сваки од њих и сваког дана (ἐπ' ἥματι) мора просцима односити на име гозбе у Одисејев и Пенелопин дом по јарца.

У коментарима стоји да област ἐσχατιῇ означава земљу која се налази изван обрадивих земљишних површина (НЕУБЕСК / НОЕКСТРА 1989, 200).²² Простор означен именицом ἐσχατιῇ налази се у реалији »изван« посматрано из угла његове квалитативне различитости спрам обрадиве земље – њива и ораница. Из угла пак његове припадности, простор ἐνθάδε ἐσχατιῇ налази се у оквиру Одисејевих земљишних поседа на острву једнако колико и обрадиве земљишне површине. То је физички последњи простор у склопу јединственог Одисејевог имања.

²¹ У коментарима појам на овом месту није обрађен (уп. RUSSO / FERNÁNDEZ-GALIANO / HEUBECK 2002, 70).

²² »[...] on the land beyond the cultivated area: the goat fed on the lean herbs and shrubs.«

У последњем певању пева је објашњено како се то Одисеј по свом повратку на острво прво запутио код Еумеја. Ту Амфимедонтова душа приповеда Агамемновој души како је Пенелопа, остајући верна свом супругу, наговорила просце да јој дозволе да пре избора новог супруга и удаје изатка посмртни покров за свог, како се сматрало, преминулог мужа. Пенелопа је успевала да три године тка дању а ноћу пара свој дневни труд. Ипак, након три године њена превара је била откривена и Пенелопа приморана да доврши ткање. У часу када је завршени, изаткани покров просцима и показала, Одисеју се указао демон који га је одвео код његовог, сад већ остарелог свињара Еумеја, који настава ἀγροῦ ἐπ' ἐσχατιήν, *Od.* 24.149:

καὶ τότε δὴ ῥ' Ὀδυσῆα κακός ποθεν ἤγαγε δαίμων
ἀγροῦ ἐπ' ἐσχατιήν, ὅθι δώματα ναῖε συβώτης.
ἐνθ' ἦλθεν φίλος υἱὸς Ὀδυσσῆος θείοιο,
ἐκ Πύλου ἡμαθόεντος ἰὼν σὺν νηϊ μελαίνῃ:
τῷ δὲ μνηστήρσιν θάνατον κακὸν ἀρτύναντε

Еумеј, верни Одисејев пастир, којег је Одисеј вођен демоном (ἤγαγε δαίμων) након свог повратка на Итаку првог посетио, настава у својим становима (δώματα) који се налазе на самом крају Одисејевих поседа. И овде је реч, као у претходне две потврде, о граничним ливадама, пољанама, пашњацима, на којима је Еумеј напасао Одисејеву стоку. Ова поља једнако припадају Одисејевом поседу, као последња, крајња.²³

Војници у последњим редовима

На два места у десетом поглављу *Илијаде* термин је употребљен за означавање позиције бораца.

До сходних стихова прве потврде влада следећа ситуација: након битке на тројанској равници у којој су Хекторове борбене снаге однеле победу, војска се није вратила у Троју већ остала на отвореном, улогоривши се наспрам ахејских шатора. Агамемнон није миран. Сан му не долази на очи јер се боји да ахејски табор не нападне Тројанци током помрчине, у ситне сате, изненада и на препад. Он одлази до Нестора, саопштава му своје страховање те у заједничком договору сазивају веће главара и војсковођа, на којем се залажу да неко од војника пође до линије тројанског табора и уходи непријатеља. Циљ је ту дознати да ли Тројанци нешто намишљају и да ли Ахејцима нешто спремају. Предлог износи старина Нестор, *Il.* 10.206:

²³ У коментарима појам ни на овом месту није обрађен (уп. Russo / Fernández-Galiano / Неубеск 2002, 377).

ὦ φίλοι οὐκ ἂν δῆ τις ἀνὴρ πεπίθοιθ' ἐφ' αὐτοῦ
θυμῷ τολμήεντι μετὰ Τρώας μεγαθύμους
ἐλθεῖν, εἴ τινά που δηῖων ἔλοι ἐσχατόωντα,
ἢ τινά που καὶ φῆμιν ἐνὶ Τρώεσσι πύθοιτο,
ἄσσά τε μητιόωσι μετὰ σφίσιν, ἢ μεμάασιν
αὖθι μένειν παρὰ νηυσὶν ἀπόπροθεν, ἦε πόλιν δὲ
ἄψ ἀναχωρήσουσιν, ἐπεὶ δαμάσαντό γ' Ἀχαιοῦς.²⁴

Нестор пред своје саборце поставља изазовни предлог, да онај ко је смео-ног срца (θυμῷ τολμήεντι), храбар и неустрашив, у својству извиднице и уходе пође међу Тројанце и, на пример, негде на путу ухвати и савлада (που δηῖων) оног тројанског стражара који се највише удаљио од својих сабораца. Позици-ју овог Тројанца, најудаљенијег од својих сабораца, исказује обрт τινά ... ἐσχα-τόωντα.

И у овој потврди фигурира партицип ἐσχατόων, који је приказан у мало раније изнетим потврдама (в. горе II. 2. 508 и 616). Као партицип, укупно се и јавља три пута код Хомера и једино у *Илијади* (уп. GENRING 1891, 323). На овом месту употребљен је за означавање војника, Тројанца, који у оквиру по-стављене ноћне страже стоји на најудаљенијем растојању од својих сабораца те је следом, из тројанске перспективе, најближи ахејским четама.²⁵ Дакле, наш појам на овом месту означава ратника који је најудаљенији *од својих*; он је ἔσχατος из угла позиције тројанских ратника иако је, објективно посматрано а и само по себи је разумљиво, на веома удаљеном одстојању и од Ахејских ратника. Ипак, за Ахејце он није ἐσχατόων. Наш појам очитује најудаљенију могућу позицију у односу на »свога и своје«. Подразумева припадност једној (органској) целини, телу, овде тројанској војсци.

Шантрен каже да је понекад значење термина обојено значењем *своља* (в. горе »à l'extérieur«, CHANTRAINE 1999², 380). Та нијанса значења могла би бити присутна на овом месту условно, наиме уколико би обрт τινά ... ἐσχατόωντα означавао тројанског војника-стражара готово залуталог у правцу непријате-ља; наиме, толико одмаклог од својих да се схвата да је отишао ван свог просто-ра, па и зашавши на непријатељску територију. Код Маретића наилазимо на слику која у духу преводног језика успело дочарава овај положај: »nè bil' kojega uhvatio dušmána, što vřzē se s kraja« (MARETIĆ 1961, 195). У наредном певању

²⁴ У преводу на енглески језик: »My friends, is there then no man who would trust his own venturesome spirit to go among the great-souled Trojans, if so be he might slay some *straggler of the foe-men*, or haply hear some rumour among the Trojans, and what counsel they devise among themselves, whether to abide where they be by the ships afar, or to withdraw again to the city, seeing they have worsted the Achaeans« (MURRAY 1924).

²⁵ У ухођење су пошли Диомед и Одисеј.

постоји секвенца која преко раније поменуте изведенице описује војнике на последњим војним положајима у току битке: ἐσχατῇ πολέμοιοι, on *the skirts of battle* (i.e. *farthest parts of the field*), *Il.*11.524, cf. 20.328 (LSJ, s.v.; уп. и GENRING 1891, 322).

У истом певању, мало даље, наилазимо на исту извидничку активност, овај пут са супротне стране. И Тројанци шаљу уходу. Хектор жели да дозна да ли Ахејци држе ноћну стражу или надвладани у последњој бици врше припреме за одлазак и повратак кући у одустајању од даљег ратовања. Извесни Долон се прихвата да пође до ахејског табора но Диомед и Одисеј га ухвате на путу и крену испитивати о даљим Хекторовим намерама с војском. Највише пак желе да дознају чији су и где распоређени помоћни одреди тројанске војске. Долон одговара, *Il.* 10.434:

πρὸς μὲν ἄλὸς Κᾶρες καὶ Παίονες ἀγκυλότοξοι
καὶ Λέλεγες καὶ Καύκωνες δίοι τε Πελασγοί,
πρὸς Θύμβρης δ' ἔλαχον Λύκιοι Μυσοὶ τ' ἀγέρωχοι
καὶ Φρύγες ἱππόμεχοι καὶ Μήονες ἱπποκορυσταί.
ἀλλὰ τί ἡ ἐμὲ ταῦτα διεξερέεσθε ἕκαστα;
εἰ γὰρ δὴ μέματον Τρώων καταδῦναι ὄμιλον
Θρήϊκες οἶδ' ἀπάνευθε νεήλυδες ἔσχατοι ἄλλων·
ἐν δέ σφιν Ῥήσος βασιλεὺς πάϊς Ἡϊονῆος.
τοῦ δὴ καλλίστους ἵππους ἶδον ἠδὲ μεγίστους·
λευκότεροι χιόνος, θείειν δ' ἀνέμοισιν ὁμοιοί.²⁶

Након побројавања помоћних војних одреда из девет локалних области, у 434. стиху Долон саопштава Одисеју и Диомеду да ће, уколико желе да допру (εἰ ... μέματον... καταδῦναι) и до последњих војника тројанске војске, наићи на трачке ратнике који су се последњи прикључили тројанском рату. Трачани су у разматраном стиху означени као ἔσχατοι у односу на остале помоћне војне чете (ἔσχατοι ἄλλων, GENRING 1891, 323). Као такви, распоређени су на ободу, зачељу свеукупне тројанске војске. Они су ἔσχατοι, запремају последње редове војске, у просторном смислу. У истом пак стиху Трачани су означени и као новопридошли(це), νεήλυδες. Онај, наиме, ко последњи долази, истовремено

²⁶ У преводу на енглески језик: »Towards the sea lie the Carians and the Paeonians, with curved bows, and the Leleges and Caucones, and the goodly Pelasgi. And towards Thymbre fell the lot of the Lycians and the lordly Mysians, and the Phrygians that fight from chariots and the Maeonians, lords of chariots. But why is it that ye question me closely regarding all these things? For if ye are fain to enter the throng of the Trojans, lo, here apart be the Thracians, new comers, *the outermost of all*, and among them their king Rhesus, son of Eioneus. His be verily the fairest horses that ever I saw, and the greatest, whiter than snow, and in speed like the winds« (MURRAY 1924).

је и новопридошли, односно и у временском смислу последњи. На овом месту на трен се може учинити да се просторна и временска конотација значења придева ἔσχατος преклапају, да доминацију аспекта просторне удаљености, у истом стиху, не одређује прилог за место ἀπάνευθε, још једна реч за исказивање даљине, евентуално одвојености.

Најудаљеније усидрене лађе

Наредне две потврде сведоче о употреби појма ἔσχατος који ближе одређује позицију бродова усидрених у лукама у односу на друге бродове.

У једанаестом певању и наредног дана у односу на збивања из претходне потврде, након Диомедовог и Одисејевог повратка из ухођења, у само свануће Зевс шаље Ериду да »храброшћу сваком Ахејцу задахне срце« (11.11) и осоколи их на нове борбе *Il.* 11.8:²⁷

ἥώς δ' ἐκ λεχέων παρ' ἀγαυοῦ Τιθωνοῖο
ὄρνυθ', ἴν' ἀθανάτοισι φάος φέροι ἡδὲ βροτοῖσι·
Ζεὺς δ' Ἐριδα προΐαλλε θαῶς ἐπὶ νῆας Ἀχαιῶν
ἀργαλήην, πολέμοιο τέρας μετὰ χερσὶν ἔχουσιν.
στῇ δ' ἐπ' Ὀδυσσῆος μεγακῆτεϊ νηϊ μελαίνῃ,
ἣ ῥ' ἐν μεσσάτῳ ἔσκε γεγωνέμεν ἀμφοτέρωσε,
ἡμὲν ἐπ' Αἴαντος κλισίας Τελαμωνιάδαο
ἡδ' ἐπ' Ἀχιλλῆος, τοί ῥ' ἔσχατα νῆας εἵσας
εἵρυσαν ἡνιόρῃ πίσυνοι καὶ κάρτεϊ χειρῶν
ἔνθα στᾶσ' ἦϋσε θεὰ μέγα τε δεινόν τε
ὄρθι', Ἀχαιοῖσιν δὲ μέγα σθένος ἔμβαλ' ἐκάστω
καρδίῃ ἄληκτον πολεμίζειν ἡδὲ μάχεσθαι.²⁸

Ерида је стигла до Одисејеве лађе, која је била усидрена у средини (ἐν μεσσάτῳ) у односу на лађе осталих ахејских ратника. Богиња је изабрала такву позицију за себе да би њен повик, позив на војевање изнова, могао допрети до

²⁷ Исти опис Одисејеве, Ајантове и Ахилејеве лађе налази се и у осмом певању (уп. *Il.* 8.225, GENRING 1891, 323).

²⁸ У преводу на енглески језик: »Now Dawn rose from her couch from beside lordly Tithonus, to bring light to immortals and to mortal men; and Zeus sent forth Strife unto the swift ships of the Achaeans, dread Strife, bearing in her hands a portent of war. And she took her hand by Odysseus' black ship, huge of hull, that was in the midst so that a shout could reach to either end, both to the huts of Aias, son of Telamon, and to those of Achilles; for these had drawn up their shapely ships *at the furthestmost ends*, trusting in their valour and the strength of their hands. There stood the goddess and uttered a great and terrible shout, a shrill cry of war, and in the heart of each man of the Achaeans she put great strength to war and to fight unceasingly« (MURRAY 1924).

свих лађа укључујући и оне последње, усидрене на крајевима с једне и друге стране (ἀμφότερωσε) тог великог низа бродовља који се пружао дуж морске обале. Односно, да би њен глас и подстицај на рат могли стићи и до Ајанта, Теламоновог сина, и до Ахилеја, који су своје лађе били извукли (εἵρυσαν) *на сâме крајеве*, ἔσχατα νῆας. Реч је о последњим у низу лађама, лађама на самим крајевима, чију позицију у оквиру усидреног ахејског бродовља исказује придев ἔσχατος, сад у прилошкој служби свог ном.пл.ср.р, ἔσχατα. У истом стиху именицу νῆας ближе одређује придев εἶσας, епски облик придева ἴσος „сличан, подједнак“, који упућује на готово исту, симетричну удаљеност Ајантове и Ахилејеве лађе од средишње Одисејеве. Односно, две крајње лађе налазе се на подједнакој удаљености од центра бродовског низа.

На почетку десетог певања дат је опис пристизања Одисеја и његових другова у земљу Лестригонаца.²⁹ Након што су лађама пристали у луку над којом и окол које се уздиже високо непрегледно стење док је сâм прилаз луци узак, другови у рату и невољама усидрили су своје бродове, *Od.* 10.96:

αἱ μὲν ἄρ' ἔντοσθεν λιμένος κοῖλοιο δέδεντο
πλησίαι· οὐ μὲν γάρ ποτ' ἀέξετο κύμα γ' ἐν αὐτῷ,
οὔτε μέγ' οὔτ' ὀλίγον, λευκὴ δ' ἦν ἀμφὶ γαλήνῃ·
αὐτὰρ ἐγὼν οἷος σχέθον ἔξω νῆα μέλαιναν,
αὐτοῦ ἐπ' ἔσχατιῇ, πέτρης ἐκ πείσματα δήσας·

У луци, увученој прилично дубоко у копно (ἔντοσθεν λιμένος κοῖλοιο), Одисејеви другови су своје лађе усидрили једну до друге (δέδεντο πλησίαι). Захваљујући таквој конфигурацији, море у луци је мирно, без таласа (οὐ μὲν γάρ ποτ' ἀέξετο κύμα γ' ἐν αὐτῷ). Одисеј се ипак одлучио да своју црну лађу не придружи лађама својих другова. Он своју одводи изван (ἔξω) оформљеног низа лађа *на сâм крај луке*, αὐτοῦ (= λιμένος) ἐπ' ἔσχατιῇ (DUNBAR 1880, 144b),³⁰ привезавши је бродским ужетом о камен (πέτρης ἐκ πείσματα δήσας).

У коментарима стоји да је Одисеј намерно изабрао овај, изложенији положај за укотвљавање свог водећег брода зато што такав положај лакше омогућава (евентуално) бекство, будући да привидна сигурност луке (дубоко увучене у копно) доводи до уништења флоте (НЕУБЕСК / НОЕКСТРА 1989, 49).

Иако је за разматрани обрт тесно везан и појам »изван« (ἔξω), он не указује на простор изван и мимо луке већ на одвојеност Одисејеве лађе од »ниске«

²⁹ Након неуспелог покушаја, изазваног непромишљеним гестом, отварањем Еолове поклон-вреће, да се искрцају на Итаци.

³⁰ У Геринговој конкорданци ово место је убицирано под генитивом именице уместо дативом (уп. GENRING 1891, 322).

бродова коју су формирали његови другови. И у овој потврди објекат који се налази ἐπ' ἐσχατιῇ, Одисејева лађа, иако издвојена, припада целини, природној рељефној целини о којој је реч, луци.

Удаљени посмртни остаци

У претпоследњем певању наш појам је употребљен за опис позиције посмртних остатака ахејских јунака који су спаљени на погребној ломачи а у односу на Патроклове посмртне остатке. Ахилеј, након што је читаву ноћ пробдео пред погребним огњем, пузао око њега, тешко уздисао и ридео над смрћу свог искреног пријатеља, наредног дана подстиче своје саборце да заједно сакупе Патроклове кости, *Il.* 23.242:

... αὐτὰρ ἔπειτα
ὅστέα Πατρόκλοιο Μενoitιάδαο λέγωμεν
εὖ διαγιγνώσκοντες: ἀριφραδέα δὲ τέτυκται·
ἐν μέσση γὰρ ἔκειτο πυρῇ, τοὶ δ' ἄλλοι ἄνευθεν
ἐσχατιῇ καίοντ' ἐπιμῖξ ἵπποι τε καὶ ἄνδρες.

Ахилеј, скрхан болом, рањен губитком личног пријатеља, саветује своје другове да буду веома пажљиви приликом детектовања Патроклових костију (εὖ διαγιγνώσκοντες). Он им додатно појашњава да је лако установити које кости су Патроклове (ἀριφραδέα δὲ τέτυκται) будући да су оне лежале по средини ужареног огња (ἐν μέσση γὰρ ἔκειτο πυρῇ). За разлику од Патроклових костију, посмртни остаци осталих преминулих ратника, заједно са посмртним остацима коња (ἐπιμῖξ ἵπποι τε καὶ ἄνδρες), горели су »далеко«, ἄνευθεν (уп. горе *Od.* 6.205, *Il.* 10.434), и на самом крају ломаче, ἐσχατιῇ (Gehring 1891, 322).³¹

Реч ἐσχατιῇ у овој потврди указује на удаљеност посмртних остатака многих ахејских ратника (и коња) у односу на Патроклове посмртне остатке. Иако овде влада сасвим другачије садржајно окружење у односу на све досад размотрене потврде, и овде се уочавају две идејне нити које се провлаче кроз све претходне потврде: сви посмртни остаци припадају једној целини – погребној ломачи. Такође, реч ἐσχατιῇ је ту да успостави однос унутар делова целине: Патроклове кости су, с једне стране, биле положене по средини погребног огња, док су кости осталих биле положене и гореле на најудаљенијим тачкама од »централних«, Патроклових костију.

³¹ Кирк не коментарише појам на овом месту.

Најудаљенија одаја

На крају, у последњој потврди, наш појам је употребљен за простор у оквиру архитектонског здања.

На почетку двадесет првог певања, изнова је сјајноока богиња »мис'о у срце вргла« (Od. 21.1) верној Одисејевој супрузи Пенелопи, овај пут да у дворницу, пријемну салу, донесе свима знан Одисејев лук и стреле ради надметања просаца у борби за њену руку. Пенелопа полази до своје и Одисејеве брачне одаје, до које »има пута«, Od. 21.9:

Τῇ δ' ἄρ' ἐπὶ φρεσὶ θῆκε θεὰ γλαυκῶπις Ἀθήνη,
κούρη Ἰκαρίοιο, περίφροσι Πηνελοπείη,
τόξον μνηστήρεςσι θέμεν πολιόν τε σίδηρον
ἐν μεγάροισ' Ὀδυσῆος, ἀέθλια καὶ φόνου ἀρχήν.
κλίμακα δ' ὑψηλὴν προσεβήσето οἷο δόμοιο,
εἴλετο δὲ κληῖδ' εὐκαμπέα χειρὶ παχείη,
καλὴν χαλκείην· κώπη δ' ἐλέφαντος ἐπῆεν.
βῆ δ' ἵμεναι θάλαμόνδε σὺν ἀμφιπόλοισι γυναιξὶν
ἔσχατον· ἔνθα δέ οἱ κειμήλια κεῖτο ἄνακτος,
χαλκός τε χρυσός τε πολύκμητός τε σίδηρος.
ἔνθα δὲ τόξον κεῖτο παλίντονον ἠδὲ φάρετρη
ἰοδόκος, πολλοὶ δ' ἔνεσαν στονόεντες οἴστοι,³²

Димензија даљине у овој сцени и у оквиру приказаног простора, у поређењу са већином претходних одељака, видно је мања. Ипак, у оквиру датог затвореног простора, куће, соба о којој је реч налази се крајње далеко. Она је θάλαμος ἔσχατος. Елементу удаљености додаје то што се она налази горе, на спрату, архитектонски припадајући комплексу горњих соба. Тамо негде горе, далеко. Уз то, након што се попела »уз високе лествце« (κλίμακα δ' ὑψηλὴν), Пенелопа је на спрату имала да пређе пут до последње, крајње одаје. Ова просторија, спаваћа соба, налази се на крајњим границама горњег простора њихове куће. Она је, узимајући у обзир двориште куће, предворје, пријемну просторију, помоћне просторије, кухињу, просторије за послугу у којима се свима одвија свакодневни живот, и на спрату, и на том спрату најудаљенија. У оквиру комплекса читавог здања она је најдаља, θάλαμος ἔσχατος.

³² У преводу на енглески језик: »But the goddess, flashing-eyed Athena, put it into the heart of the daughter of Icarus, wise Penelope, to set before the wooers in the halls of Odysseus the bow and the gray iron, to be a contest and the beginning of death. She climbed the high stairway to her chamber, and took the bent key in her strong hand—a goodly key of bronze, and on it was a handle of ivory. And she went her way with her handmaidens to a store-room, far remote, where lay the treasures of her lord, bronze and gold and iron, wrought with toil« (MURRAY 1919).

Аутори коментара за ово место кажу да треба мислити на више од једне просторије за одлагање (оружја); наиме, да је оставâ било више. У супротном случају, да је остава била једна, Пенелопа би отишла до скривеног места на којем су Одисеј и Телемах били похранили оружје узето из свечане сале, на основу *Od. 19, 315q* (RUSSO / FERNÁNDEZ-GALIANO / HEUBECK 2002, 149).

Закључак

Хомерске потврде појма ἔσχατος сведоче о просторном значењу речи. Овај простор код Хомера је заступљен у (чак) седам квалитета простора: 1) као највећи и географски простор, појам указује на пространство далеке земље, данашњим речником речено државе, преко »далеких«, најудаљенијих народа (рода, племена: Етиопљана, Феачана), који живе »на крају света«; 2) као географски ужи и мањи простор, појам указује на градске области (Антидон и Мирсин) које се налазе на граничним крајевима различитих врста рељефа (копна и мора); 3) као географски најмањи простор, појам очитује крајњу пољану, ливаду, пашњак, који се налази или на крају имања једног и истог власника, или, опет у погледу рељефа, на крају острва; 4) настављајући у опадајућем низу са значењем појма, по позицији у војном реду, ἔσχατος је војник-стражар, од својих најудаљенији, непријатељској војсци најближи; 5) у прелазу на оком сагледив простор, појам ἔσχατος описује лађе распоређене на самим крајевима две супротне стране у низу усидрених бродова, последње лађе, или лађу одвојену од низа; 6) као најмањи простор на отвореном, појам је употребљен за указивање на удаљеност посмртних остатака једних у односу на друге; 7) као најмањи и затворени простор, ἔσχατος одређује Одисејеву и Пенелопину брачну одају, најдаљу од свих одељења њихове породичне куће.

Појам исто тако указује на повезаност субјеката/објеката унутар (органиске) целине успостављајући највећу могућу (граничну!) *ad intra* дистанцу између њих. Овом особеношћу појам очитује припадност делова једној истој целини, одржавајући њихов однос у интригантной напетости. Готово сваки субјекат за који је везана идеја ἔσχατος на неки начин је посебан, свој(ствен), (јединствен?), својом „есхатонском“ одликом разликујући се од уобичајеног поретка ствари. Често су ови субјекти жива бића, људи (укључујући и њихове посмртне остатке). Целина у којој делују је организована, осмишљена, има намену и сврху. У тој целини одиграва се неко збивање, несвакидашње, другачије од очекиваних, те је простор у којем делује појам ἔσχατος асиметрично динамичан.

На основу изнесених разматрања, из угла контекстуалног значења појма ἔσχατος у приказаним потврдама те значењу овог појма „на делу“, нагињемо у првом делу овог рада изнесеном мишљењу Будимира и Црепајчеве,

по којем је последњи структурални елемент придева ἔσχατος, суфикс -ατο-, у сагласју са суперлативском формом образовања, за разлику од мишљења Хојбек/Вест/Хејнсворт 1988, 75 (такође в. горе). Уз то, имајући у виду поменућу интригантну напетост унутар исте целине, динамичан однос *sui generis* који влада међу субјектима/објектима с екстремном *ad intra* позицијом једног елемента целине, и једнако имајући у виду да се придев ἔσχατος једнако односи и на временску димензију последњег, у виду размишљања, строго се пак држећи увида и закључака изнесених у овом раду, спонтано нам се намеће следеће мишљење: први елемент овог придева можда би се могао тумачити као деиктичка партикула ἐ- у њеном својству указивања на просторну удаљеност, као на пример у показној заменици ἐκεῖνος, односно у својству указивања на временску удаљеност, како то важи код аугмента; други елемент би могла бити глаголска основа глагола ἔχω, σχ-, те да је реч о образовању као у придеву ἄσχετος. Уколико је овакво размишљање иоле прихватљиво за разматрање, основно значење овог придева би гласило »онај који се држи (има у односу) на крајње могућој/замисливој просторној/временској удаљености«. Позиција акцента на претпостављеној деиктичкој партикули, као основи речи, ишла би у прилог оваквом размишљању.

Библиографија

Извори

Хомер, *Илијада*, прев. Милош Ђурић. Београд, 2004.

Хомер, *Одисеја*, прев. Милош Ђурић. Београд, 2004.

Homerus, *Homeri Opera I: Iliadis*, D.B. Monro and T.W. Allen (eds.), Oxford, 1920³.

Homerus, *Homeri Opera II: Iliadis*, D.B. Monro and T.W. Allen (eds.), Oxford, 1920³.

Homerus, *Odyssea*, P. Von der MUEHLL (recogn.), Stuttgart, 1993.

Homer, *Ilijada*, prev. Tomo Maretić, prir. Stjepan Ivšić, Zagreb, 1961.

Homer, *Odiseja*, prev. Tomo Maretić, prir. Stjepan Ivšić, Zagreb, 1961.

MURRAY 1919 = A.T. Murray (prev.), *Odyssey*, Cambridge.

MURRAY 1924 = A.T. Murray (prev.), *Iliad*, Cambridge.

Литература

БУДИМИР / ЦРЕПАЈАЦ 1991 = М. Будимир, Љ. Црепајац, *Στοιχεῖα Ἑλληνικά*, Београд.

МИДИЋ 2008 = И. Мидић, *Биће као есхаџолошка заједница*, Пожаревац.

ФЛОРОВСКИ 2017 = Г. Флоровски, *Есхаџолоџија Цркве*, Пожаревац.

BEEKES 2009 = R. Beekes, *Etymological Dictionary of Greek* 1, Leiden.

CHANTRAINE 1999² = P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris.

DUNBAR 1880 = H. Dunbar, *A Complete Concordance to the Odyssey and Hymns of Homer*, Oxford.

FRISK 1960 = H. Frisk, *Griechisches Etymologisches Wörterbuch* 1, Heidelberg.

GEHRING 1891 = A. Gehring, *Index Homericus*, Lipsiae.

HEUBECK / WEST / HAINSWORTH 1988 = A. Heubeck / S. West / J.B. Hainsworth, *A Commentary on Homer's Odyssey* I, Oxford.

HEUBECK / HOEKSTRA 1989 = A. Heubeck / A. Hoekstra, *A Commentary on Homer's Odyssey* II, Oxford.

KIRK 1985 = G.S. Kirk, *The Iliad: A Commentary* I, Cambridge.

KITTEL 1978 = G. Kittel, *Theological Dictionary of the New Testament* 2, Michigan.

LAMPE 1994¹¹ (1st 1961) = G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford.

PRENDERGAST 1869 = G.L. Prendergast, *A Concordance to the Iliad of Homer*, London.

RUSSO / FERNANDEZ-GALIANO / HEUBECK rep.2002 (1992) = J. Russo / M. Fernandez-Galiano / A. Heubeck, *A Commentary on Homer's Odyssey* III, Oxford.

Jelena Femić Kasapis
Faculty of Orthodox Theology
University of Belgrade
jkasapis@bfspc.bg.ac.rs
ORCID: 0000-0002-7629-4856

The term ἔσχατος in Homer

Abstract: The paper is a part of a wider historical-philological research that deals with the origin and historical development of the content and semantic values of terms that came from the Greek pre-Christian world, ritual or otherwise, into the vocabulary of the theological profession with its diachronic conceptual thread. The paper presents and discusses the use of the term ἔσχατος in Homer's *Iliad* and *Odyssey*, in which the word has spatial meaning to indicate the uttermost distance. After presenting basic linguistic and etymological data about the word, fourteen representative fragments are shown (seven in the *Iliad*, seven in the *Odyssey*), classified by the extent of the space to which the term refers, in descending order. One of the main goals of the paper is to define the quality of the remote space expressed by the term ἔσχατος, in contrast to others that effectively describe the same term, in order to distinguish the basic features of the term's semantic character. The study is conducted by descriptive, comparative, contrastive and analogical methods.

Keywords: term, ἔσχατος, eschatology, concept, space, distance.

Primljeno / Received: 01.09.2024
Prihvaćeno / Accepted: 30.09.2024

Elije Aristid i *Sveti govori*: problemi klasifikacije

Apstrakt: Cilj ovog rada je istražiti različite probleme vezane za Elija Aristida i njegovo djelo *Sveti govori*. Prva dilema odnosi se na klasifikaciju samog autora, postavljajući pitanje da li je on uistinu sofist ili se može smatrati samo retorom. Ovo pitanje je usko povezano sa kulturnim pokretom koji je bio dominantan u periodu njegovog djelovanja, a to je druga sofistika. Istraženi su i problemi klasifikacije koji se tiču Aristidovog najintimnijeg djela, *Svetih govora*. Nakon prikaza osnovnih informacija o *Govorima* razmotrena je i analizirana njihova kompozicija i kronologija, što je od značaja za pitanje klasifikacije. Na kraju, analizirani su *Sveti govori* kao autobiografsko djelo, religijski tekst i vrsta pohvalnog govora, izdvajajući pritom karakteristike koje ovo djelo primiču navedenim vrstama. Analizom je utvrđeno postojanje generičkih paralela s različitim drugim književnim i neknjiževnim podvrstama, a s obzirom na to da u antičkoj književnosti nije postojala jasna tendencija klasifikacije svih književnih podvrsta, u ovom radu retrogradno su primijenjene savremene definicije i nomenklatura.

Ključne riječi: Elije Aristid, *Sveti govori*, klasifikacija, druga sofistika, autobiografija, religijska književnost, pohvalni govor.

Uvod

Elije Aristid je, prema mome sudu, zasigurno jedna od najosebujnijih ličnosti u grčkoj književnosti, koji je obilježio 2. stoljeće nove ere, a isticao se kao jedan od najboljih predstavnika druge sofistike, što može zvučati i paradoksalno jer sâm Aristid sebe nije doživljavao kao sofista i na taj termin je gledao s prezirom, što će kasnije u tekstu biti pojašnjeno i potkrepljeno primjerima. No treba li suditi po njegovom ličnom doživljaju, te zaključiti da on nije bio sofist? Ovo je samo jedna od nedoumica s kojima se susrećemo baveći se životom i djelom Elija Aristida. On predstavlja jedinstvenu figuru u kulturnom miljeu svog vremena, kao i u širem kontekstu. Izdvajao se svojim raznovrsnim stvaralačkim opusom, kao i specifičnim karakterom koji su neki posmatrači mogli percipirati kao samouvjeren ili nadmen. Korpus Elija Aristida sadrži 53 naslova, ne računajući izgubljene govore i pjesme: velik je i raznolik, zbog čega ću poimence spomenuti samo poznatija djela.¹ Među

¹ Sva Aristidova djela spominje GASCÓ / VERGER 1987, 68–75.

Aristidovim radovima nalaze se enkomiji ljudima, enkomiji gradovima, poput *Pohvale Rima* i *Panatenejskog govora*, deliberativni govori, deklamacije, himne bogovima, govori upućeni Platonu te *Sveti govori*.² Filostrat u svojem djelu *Životi sofista* spominje naslove brojnih deklamacija koje nisu sačuvane,³ a sâm Aristid spominje određena djela koja se nisu sačuvala, kao na primjer govore *U obranu trčanja* te *U hvalu Ateni i Dionizu*,⁴ tri govora Asklepiju⁵ te deklamaciju *Demosten predlaže djelovanje dok je Aleksandar u Indiji*.⁶

Njegovo najveće djelo *Sveti govori* su *sui generis* te je nužno provesti dublju i ozbiljniju analizu koja ukazuje na generičke paralele s nizom drugih antičkih književnih i neknjiževnih podvrsta, što je i cilj ovog rada. Bitno je imati na umu da u antici nije postojala jasna sklonost klasifikacije svih književnih podvrsta. Stoga u radu primjenjujemo današnje definicije i nomenklaturu retrogradno na tekstove čijom klasifikacijom su se u antici manje zamarali. *Sveti govori* su odabrani za analizu zbog njihove izuzetnosti iz više razloga. Prvenstveno, njihova složena žanrovska priroda čini ih posebnima u usporedbi s ostalim Aristidovim djelima. Zatim, oni doprinose razumijevanju Elija Aristida kao osobe, a i važan su povijesni izvor za društveni kontekst toga doba. Specifičnost koja se vezuje za ime Elija Aristida otvara mnogo tema za diskusiju, a ovaj rad će obraditi tek neke probleme koji se tiču Aristidova književnog stvaralaštva. U radu će biti riječi o određenim nedoumicama koje su vezane za njegovo najveće djelo *Svete govore*. Pitanja na koja ću pokušati dati odgovor su sljedeća: Treba li svrstati Aristida među sofiste ili retore? Koji su to problemi koji se tiču kompozicije i kronologije *Svetih govora* i zašto uopće postoje i kako oni utiču na klasifikaciju ovog djela? Kako klasificirati *Svete govore*? Metodologija koje je tom prilikom korišćena jeste rad na tekstu *Govora*, njegova analiza, uz izdvajanje onih karakteristika kojima se primiče i izjednačava s diskursom autobiografije/dnevničke proze, religijske literature te pohvalnog govorništva.

Prije nego što se navedena problematika uzme u razmatranje, dan je sažeti osvrt na period druge sofistike i pružen je kratak pregled društvenih okolnosti drugog stoljeća, s posebnim osvrtom na krug sofista, kao i na položaj Grka u Rimskom carstvu. Tada će se i nametnuti pitanje je li postojao problem identiteta obrazovanih Grka u vremenu koje Dods naziva dobom anksioznosti,⁷ kada su nastajale velike društvene promjene, pogotovo kada je riječ o religiji. Takvo stanje nesigurnosti i konfuzije ogledava se i u stvaralaštvu Elija Aristida, a osobito se očituje u *Svetim govorima*. To

² PERNOT 2005, 194.

³ Kao na primjer *Najamnici kojima je naređeno da vrate zemlju, Spartanci koji su se protivili utvrđivanju, Prigovarajući Kaliksenu jer nije dopustio pokop desetorice*.

⁴ Ael. Ar. Orat. 26.327.

⁵ Ael. Ar. Orat. 26.330.

⁶ Ael. Ar. Orat. 26.325.

⁷ DODDS 1965.

nam pokazuje i žanr zvan *ἱεροὶ λόγοι*, a koji je obavljen velom misterije. Aristidovo istoimeno djelo, u kome je predočio više od 30 godina svog života, zbog mnoštva razloga, kao što su podaci izneseni u njemu o životu u Pergamu, štovanju boga Asklepija, religijskim putovanjima, ali i opisi bolesti, razlog su zašto je zavrijedilo je da mu se posveti pažnja. *Sveti govori* nude uvid u autorov lični odnos s bogom, što predstavlja novinu u grčkoj književnosti, ali i nagovještava promjene koje su uskoro nastupile u društvu s jačanjem kršćanstva.

Druga sofistika i problem identiteta

Oživljavanje starih ideala

Kulturni preporod u Rimskom carstvu, nastao kao rezultat mira što je zavladao nakon pada Egipta pod rimsku vlast, obilježio je 2. i 3. vijek, uslijed čega dolazi do materijalnog i kulturnog procvata. Istočne provincije su ekonomski osnažene, a središta za vrijeme ovog perioda, koji se katkad naziva i »grčki preporod«, postaju grčki gradovi u Maloj Aziji. Pokret zvan druga sofistika javlja se kao posljedica novonastalih okolnosti, a termin je skovao Filostrat u svojem djelu *Životi sofista*.⁸

Druga sofistika je specifičan pojam, a odnosi se na književno-kulturnu etapu u kojoj su se njeni pripadnici okrenuli starini, a uzor su im bili prvi sofisti. Filozofi i retori koji su tada stvarali nazivaju se sofistima, kao i njihovi prethodnici iz 5. vijeka prije Krista,⁹ a njihova glavna djelatnost je bila da svoje znanje iz retorike i filozofije prenose mladima. Slično kao i u klasičnom periodu, kada nije postojala jasna granica između sofista filozofa i sofista retora, tako je bilo i u carskom periodu.

Grčki identitet

Iako je period druge sofistike bio obilježen preporodom i mirom, u kojem su intelektualci mogli slobodno stvarati, on je bio obilježen i novim društvenim strujanjima, koja su utjecala na kulturno djelovanje. Dods¹⁰ razdoblje od stupanja na prijestolje Marka Aurelija do Konstantina opisuje kao vrijeme kada je nakon blagodatnog uslijedio nagli pad, prvenstveno materijalni, kada je kršćanstvo preuzimalo primat, a vjerovanje u grčke, odnosno rimske bogove je počelo iščezavati. Čovjek se tada počeo okretati više sebi i otuđivati od društva, tvrdi Dods. Njegov stav ne dijeli Svejn,¹¹ koji je mišljenja da je period druge sofistike bio idealan za književnu produkciju, vrijeme u kojem su sofisti pripadali elitnim društvenim krugovima.

⁸ Philostr. *VS* 1.18.

⁹ Protagora, Gorgija, Prodik i Hipija su glavni predstavnici.

¹⁰ DODDS 1965, 3.

¹¹ SWAIN 1996, 254.

S druge strane, moja teza je da, iako je mir i prosperitet u prvoj fazi ovog pokreta, dok je Aristid djelovao, omogućio bezbrižan život, promjene koje su se najavljivale sigurno su unijele osjećaj neizvjesnosti među građane, posebno među obrazovanim Grcima. Ne smije se zanemariti niti to da je grčki svijet bio koloniziran od Rima i da je, unatoč relativno dobroj politici koja je vođena prema kolonijama, ipak njemu bio podređen.

Lauwers smatra da su unutar druge sofistike postojala dva kulturna podsistema, socio-politički i intelektualno-filozofski, te da je među njima postojala tenzija. Ta tenzija se posebno ogledala u odnosu prema terminu sofist. Kod socio-političkog podsistema pojam sofist je bio povezan sa hvalom i čašću, dok je kod intelektualno-filozofskog podsistema on označavao upravo suprotno.¹² Pa ipak, jedan nije isključivao drugi, što je vidljivo iz primjera Elija Aristida, kod kojega se vide karakteristike oba.¹³

Nenaklono gledanje na sofiste datira još od vremena prvih sofista. Platon ih je držao sa prevarante i obmanjivače, a Izokrat je čak napisao i govor protiv njih, tako i naslovljen *Protiv Sofista*.¹⁴ Optuživani su da njihovo poučavanje nije bilo u skladu sa moralom (Protagora je doista zastupao moralni relativizam) i tradicijom.¹⁵

Sofisti su, pored osnovne uloge retora i filozofa, bili i putujući učitelji koji su svoju vještinu prenosili mladim naraštajima. Njihov opus je bio raznolik, a značajan broj djela nije sačuvan. Ako je suditi prema sačuvanim tekstovima, vrsta koja je obilježila sofistiku su svakako *progymnasmata*, odnosno retoričke vježbe, koje su služile za usavršavanje vještine govorništva.¹⁶ Anderson smatra da su dvije ključne karakteristike ovog pokreta, a to su odlučni helenizam i svestranost koja graniči sa dvosmislenošću.¹⁷ Sofisti su kao Grci predstavljali grčku kulturu u Rimskom Carstvu. Pisanjem na grčkom jeziku, koristeći grčki jezik i imajući slavne Grke kao uzore, isticali su grčki identitet u Carstvu. Njihovi govori najbolje svjedoče o njihovom ponosu na slavnu grčku prošlost. Kod Polemona to je vidljivo u pogrebnim govorima u čast atinskim vojskovođama Kalimahu i Kinegiru, koji su poginuli 490. pr. Kr. u bici kod Maratona, kod na primjer Julija Poluksa u *Arkadskom govoru*,¹⁸ a kod Elija Aristida u njegovom najpopularnijem djelu, *Panatenejskom govoru*. Utjecaj antičkih uzora nije vidljiv samo u temama, već i u jeziku. Ideal je bio antički dijalekat, koji i Aristid hvali:

¹² LAUWERS 2013, 336.

¹³ LAUWERS 2013, 356.

¹⁴ Zanimljivo je da to Filostrat ne spominje.

¹⁵ HORNBLOWER 2012, 1381.

¹⁶ O sofističkim retoričkim vježbama više u ANDERSON 1993, 47–53.

¹⁷ ANDERSON 1993, 17.

¹⁸ Govor u hvalu Arkadana, nije sačuvan, spominje ga Suda.

τοσοῦτον γάρ τὸ διάφορον τῶνδε τῶν λόγων πρὸς ἅπαντας τοὺς ἄλλους ἐξ ἀρχῆς τε ἦν καὶ ἔτι μάλλον ἐξεφάνη τῷ χρόνῳ ... μόνη δὲ ἦδε πάσαις μὲν πανηγύρεσι, πάσι δὲ συλλόγοις καὶ βουλευτηρίοις σύμμετρος, ἔτι δὲ ἅπασι καὶ καιροῖς καὶ τόποις ἀρκεῖ καὶ δι' ἑσού προέπει.¹⁹

Tolika je bila superiornost ovog govora nad svim ostalima od početka, a to je s vremenom postalo još očitije ... jedino je ovaj prikladan za svaku narodnu svetkovinu, za svaku skupštinu, za svaku vijećnicu, k tomu dostatan je svakom trenutku i mjestu te je jednako primjeren.

Težnja ka antičkom stilu javila se još u 1. st. pr. Kr., kada se javio aticizam,²⁰ klasicistički stil u govorništvu, čiji je začetnik Dionizije Halikarnašanin.²¹ Takve težnje su kasnije pripadnici druge sofistike nastavili gajiti, a posebno su vodili računa o leksici i njenoj čistoći; riječi koje su koristili morale su biti potvrđene kod klasičnih autora.²² Pored toga, oponašali su i morfološke i fonološke specifičnosti, kao što su upotreba duala, dativa i optativa.²³ Također, teme koje su bile obrađivane u govorima većinom su se bavile događajima do 323. pr. Kr.²⁴ Razlog tome može biti što su Grci smatrali kako tadašnji događaji nisu bili vrijedni opisivanja, budući da su se njihovi uzori, pogotovo historičari kao što je Herodot, bavili historijom nezavisnih gradova i država, što više nije bilo moguće.²⁵ Pojavu arhaizirajuće (aticističke) struje unutar druge sofistike Arnot objašnjava kao nostalgiju za slavnijim vremenima, a oponašanje ovog stila smatra odavanjem počasti, a ne plagijatorskom obmanom.²⁶ Bovi pak ističe kako aticizam nije bila pojava koja se ogledala samo u jeziku, već i ostalim oblastima kulture.²⁷ Ipak, ima nekih koji smatraju da su radovi sofista bili prije svega jednostavni i samodopadni, te su mogli biti i varljivi, što se prema Andersonu vidi u samoj krilatici druga sofistika, koju opisuje kao elipsu, koja ima lijepi prizvuk, no ne nudi definiciju.²⁸

Činjenica da su Grci toliko željeli očuvati identitet možda ukazuje na to da su proživljavali krizu identiteta. Vitmarš vjeruje da je književno stvaralaštvo tog doba nesumnjivo povezano sa »procesom pregovaranja o identitetu odvojenom od Rima.«²⁹ On zaključuje da je unutar pokreta bilo više različitih koncepcija grčkog identiteta, kao što su ekskluzivizam, tradicionalni autohtonizam, sve do inkluziv-

¹⁹ Ael. Ar. *Orat.* 13.181.

²⁰ Za više o aticizmu, ali i azijanizmu, pogledati WILAMOWITZ 1900.

²¹ KIM 2010, 472.

²² KIM 2010, 486.

²³ KIM 2010, 470.

²⁴ BOWIE 1970, 8.

²⁵ BOWIE 1970, 17.

²⁶ ARNOTT 1982, 303.

²⁷ BOWIE 1970.

²⁸ ANDERSON 1986, 17.

²⁹ WHITMARSH 2001, 2.

nog modernizma.³⁰ Roson govori kako Grci koji su obnašali visoke dužnosti ipak nisu imali isti status kao bogati Rimljani, te dodaje kako su grčki retori mogli biti kontrolirani od strane svojih mecena.³¹ Bili su cijenjeni, ali Rimljani su im jasno dali do znanja da su oni ti koji kontroliraju vlast te da nisu u jednakom položaju.³² Zbog toga su javni nastupi sofista bili od velikog značaja, te ih stoga Dauni naziva »etičkim pozorištem«, oni su po Aristida i ostale mogli imati značajne društvene i političke posljedice.³³ Čini se da je u tome Aristid dobro balansirao, te je više puta, kada je riječ o društveno-političkom životu, uspio postići što je želio, izbjegavajući obnašanje službi, kao na primjer obnašanje dužnosti visokog sveštenika Azije.³⁴

Život pripadnika druge sofistike ne razlikuje se od života običnih, »malih« ljudi kada su u pitanju ljudske strasti i zemaljski problemi. I među njima je bilo nadmetanja za moći, ljubomore i rivalstva.³⁵ Neprijateljstvo je nekad moglo ići do krajnjih granica, te rezultirati i smrću, kao kada su učenici Hadrijana iz Tira istukli Hrestovog učenika.³⁶ Kao što je rečeno, pripadali su elitnim krugovima, a većina njih je u istima i rođena. Karakteristika mnogih je dobro obiteljsko porijeklo, često vanatičko (što je slučaj i kod Aristida), i bogatstvo.³⁷

Elije Aristid – retor ili sofist?

Prva nedoumica koja se javlja oko klasifikacije, a vezana je za samog autora i njegov opus, jeste ona koja postavlja pitanje da li je Aristid retor ili sofist. Za vrijeme druge sofistike bila je tanka razlika između pojmova retor i sofist. Diskusija o tome može doprinijeti boljem razumijevanju razlika između njih, kakvu su ulogu imali jedni, a kakvi drugi u društvu, a i sama rasprava o ovoj temi nam govori koliko su oni bili bitni u kulturnom i političkom životu onoga doba. Razlika između retorike i sofistike je, po Andersonu, u pogledu kvalitete; sofisti posjeduju najveći stepen retoričkog umijeća, a retori su vrhunski učitelji govornništva, te je njihova vrijednost pedagoška.³⁸

Iako su svi sofisti bili retori, nisu svi retori bili sofisti. Stoga je u nekim slučajevima teško procijeniti jesu li određeni obrazovani Grci, čiji je interes prije svega bio usmjeren na retoriku i filozofiju, a koji su uglavnom živjeli i djelovali u istočnim

³⁰ WHITMARSH 2001, 45.

³¹ RAWSON 1985, 77–8.

³² ANDERSON 1993, 101–2.

³³ DOWNIE 2013, 29.

³⁴ DOWNIE 2013, 157–8.

³⁵ ANDERSON 1986, 113.

³⁶ ANDERSON 1986, 49.

³⁷ ANDERSON 1986, 124.

³⁸ ANDERSON 1993, 16.

provincijama Rimskog Carstva, uistinu bili sofisti ili retori ili pak filozofi. Problem klasifikacije očit je i na primjeru Aristida. Bauersok, kada govori o grčkim sofistima u svojoj knjizi, Aristida nedvojbeno ubraja među sofiste.³⁹ Ber, s druge pak strane, napominje kako je termin sofist kod Aristida uglavnom korišten u negativnom kontekstu.⁴⁰ Uistinu ima mnogo mjesta u njegovom opusu, koji to i potvrđuju; tako u govoru *Gradovima, o primirju* nekog sofista opisuje kao hvalisavca, a u govoru u *O usputnoj primjedbi* opisuje sofiste kao ekstravagantne.⁴¹ Festižjer⁴² navodi i takve primjere, no i one u kojima sofisti nisu negativno opisani. Jedan od prvih koji je ubrojio Aristida među sofiste, kao što su Dion iz Pruze i Herod Atički, jeste Filostrat, autor *Života sofista*. S time se ne slaže Svejn, koji je stava da Aristid nije bio sofist, unatoč tome što je imao učenike.⁴³

Sofisti su bili na glasu da su držali govore, odnosno deklamacije, koje tokom druge sofistike često nisu imale značajnu literarnu vrijednost, te su privlačile širu publiku, a cilj im je bio stjecanje popularnosti, a ne širenje moralnih vrijednosti. Aristidova pak retorika ima ozbiljniju notu, te je šireg opusa, za razliku od prosječnog sofista onog doba. On je sastavljao i žalopojke, enkomije, prozne himne, te ostale vrste. Neki od njegovih govora imali su i poučni karakter. Sam autor pravi distinkciju između pojmova sofist i retor, te sebe smatra retorom, a ne sofistom, što je osobito vidljivo u 34. govoru:

προσῆπτον δέ τι καὶ ἄλλο τοῦ κόρδακος οὐνεκα, ὥστ' ἐλεινὸν τὸ χρῆμα τῆς συναυ-
λίας εἶναι τοῦ τε σοφιστοῦ καὶ τῶν ἐταίρων ἐφ' οἷς ἐπτόητο. τοιαῦτα οἱ τὸ βέλτιον
τιμῶντες ἄθλα φέρονται παρὰ τῶν λογίων θεῶν καὶ τοιαῦτα οἱ λυμαινόμενοι τοῖς
λόγοις.⁴⁴

Dodali su još nešto drugo radi kordaksa, tako da je koncert sofista i drugova, kojih se plašio, bio jadan. Takve su nagrade koje su dane od bogova govorničtva onima koji bolje poštuju, a takve onima koji škode govorničtvu.

U jednom pak drugom govoru takođe navodi: ἀπέτεινα τὴν ῥῆσιν τὴν κατὰ τῶν σοφιστῶν ...⁴⁵ (»Obradio sam temu protiv sofista.«) On ne bi volio da ga se naziva sofistom, te govornike svoga vremena označava kao »odvratne sofiste«.⁴⁶ I na ostalim mjestima Aristid u svojim djelima izriče negativan stav o sofistima i naziva ih drugim pogrdnim imenima, te uz to ismijava i stil jednog od njih.⁴⁷

³⁹ BOWERSOCK 1969.

⁴⁰ BEHR 1968, 66.

⁴¹ Neka od mjesta su Ael. Ar. Orat. 42.517; Ael. Ar. Orat. 49.370; Ael. Ar. Orat. 49.384; Ael. Ar. Orat. 26.343.

⁴² FESTUGIERE 1969, 148.

⁴³ SWAIN 1996, 255.

⁴⁴ Ael. Ar. Orat. 50.412.

⁴⁵ Ael. Ar. Orat. 27.355.

⁴⁶ BRUNT 1994, 50.

⁴⁷ Ael. Ar. Orat. 42.517; Ael. Ar. Orat. 49.370; Ael. Ar. Orat. 49.384; Ael. Ar. Orat. 26.343.

Unatoč tome što Aristid nije želio da ga se naziva sofistom, te taj pojam koristi u pejorativnom značenju na mnogo mjesta u svojim djelima, njegov život govori drugačije. Bio je učitelj retorike koji je putovao u Smirnu, Efez i ostale gradove, poučavajući i držeći govore pred publikom.⁴⁸ On sam ističe svoje brojne govorne uspjehe na javnim nastupima, nadmašujući konkurenciju. Mogući uzrok Aristidovog nezadovoljstva terminom sofist može ležati u njegovoj oholosti i težnji da se istakne iznad ostalih, ne želeći da ga se smatra samo jednim od mnogih sofista. S tezom da Aristida treba ubrojiti među sofiste, odnosno »profesionalne izvođače – govornike«, slaže se i Harison.⁴⁹

S druge strane, osobina koja ga razlikuje od većine sofista jeste njegova nesklonost improviziranom govoru, koju su mnogi sofisti redovno prakticirali, a čija praksa je bila poželjna. Aristidova težnja za perfekcionizmom ga je sprječavala da se okuša u izvođenju govora *ex tempore*. Njegovo opravdanje za to je da je bilo koji govornik kojemu je cilj da udovolji slušateljima i zabavi publiku, a ne da ih navede da ispravno razmišljaju, kriv za oskrnavljenje svetih tajni poziva,⁵⁰ odnosno govorničkog talenta, koji je u njegovom slučaju dar od boga Asklepija. Aristidovo poimanje govorništva se oslanja na Izokrata, koji je retoriku smatrao nužnom ne samo za ovladavanje stilom i stjecanje teorijskog znanja, već ju je držao disciplinom koja poučava osnovama morala, filozofije i državnčkog umijeća, a onaj tko je upućen u nju pripremljen je za uspješan život.⁵¹ Dok su se njegovi savremenici sofisti služili retorikom kako bi si priskrbili slavu, on kaže da je njegovo retoričko umijeće bogomdano, bogato ozbiljnim smislom i kvalitetnom izvedbom.⁵²

Za zaključiti je da je ipak više dokaza, a za mnoge je sâm autor izvor, na strani toga da se Aristida klasificira kao sofista, kako je to Filostrat prvi učinio. On je bio aktivan pripadnik kruga sofista, a isticao se historijskim deklamacijama, koje se bile zaštitni znak sofista. Sačuvani radovi koji to potkrepljuju su *O slanju pomoći onima na Siciliji* i *pet Leuktrijskih govora*, ali i ostala djela, od kojih su neka izgubljena, poput *Demosten predlaže djelovanje dok je Aleksandar u Indiji*.⁵³

⁴⁸ U petoj knjizi *Svetih govora*.

⁴⁹ HARRISON 2000, 251.

⁵⁰ Govor *Protiv onih koji se rugaju tajnama retorike*.

⁵¹ Za detalje i usporedbe pogledati HUBBELL 1913, 54–64.

⁵² *Ibid.*

⁵³ Ael. Ar. *Orat.* 26.325.

Sveti govori

Uvodne napomene

Svoje najjobimnije djelo *Svete govore* Aristid je, kako smatra Harison,⁵⁴ sastavio u poznoj dobi. Izraelovič⁵⁵ navodi kako Čarls Ber⁵⁶ njihovo izdavanje datira u 170–171, dok Harison smatra 175–176. vjerojatnijim razdobljem, baš kao i Čarls Vajs.⁵⁷ Posljednji događaji spomenuti u *Govorima* su iz marta 171.⁵⁸ Sam Aristid spominje *Svete govore* u enkomiju Asklepiju iz 177, tako da su u to vrijeme sigurno morali već biti izdati. Pisani su čistim antičkim dijalektom, u duhu druge sofistike, u kojem su tada stvarali grčki autori, imajući za uzor autore klasičnog doba. U njima je bogato opisan svakodnevni život za vrijeme boravka u Asklepijevom svetištu, kao i medicinske i religijske usluge koje je Aristid ondje primao. Najvažnijim smatraju se opisi snova. U snovima se Asklepije, koji je imao ključnu ulogu u Aristidovu životu, posebice za boravka u pergamskom svetištu, ukazivao Aristidu, te ga savjetovao i davao mu umjetničko nadahnuće.⁵⁹

Šest knjiga *Svetih govora* (ali zapravo pet, budući da je od šeste knjige sačuvan samo početak od nekoliko rečenica) čine neku vrstu dnevnika, u kojemu se može steći uvid u autorovo fizičko i psihičko zdravlje, koje je pod utjecajem Asklepija, kako je on uvjeren. Iznesen je u govorima detaljan opis bolesti od kojih je patio Aristid, a zbog kojih je završio u Asklepijevom svetištu u Pergamu; taj period naziva *kathedra*.⁶⁰ Samo prve tri knjige se bave temom bolesti, dok četvrta opisuje njegovu borbu za pravo na imunitet, odnosno pravo da ne obavlja javne dužnosti za koje je bio izabran. Peta i šesta knjiga bilježe njegove govorničke uspjehe.

Nastanak *Svetih govora* je potaknut od strane Asklepija, koji mu je taj zadatak navodno poslao u snu krajem šezdesetih godina drugog stoljeća.⁶¹ Izgleda da je prva knjiga napisana s namjerom da bude vrsta posvete Asklepiju, što u ono vrijeme nije bilo neuobičajeno. Aristid nije imao u planu tako veliki pothvat, no na kraju je odlučio da nastavi s opisivanjem što više događaja koji su bili pod Asklepijevim mentorstvom. O važnoj ulozi boga svjedoči autor kada na početku prvog i drugog dijela navodi kako ga je Asklepije spasio. Napominje da je ove govore napisao u znak zahvalnosti bogu.

⁵⁴ HARRISON 2000, 3.

⁵⁵ ISRAELOWICH 2012, 14.

⁵⁶ BEHR 1968.

⁵⁷ WEISS 1998, 37–46.

⁵⁸ ISRAELOWICH 2012, 15.

⁵⁹ Proricanje putem snova ili oneiromantija bila je zastupljena praksa u antici. Vjerovalo se da su snovi poruke bogova ili mrtvih, a tumači snova su bili pripadnici uglednog staleža, te je njihov društveni i politički uticaj bio značajan.

⁶⁰ Ael. Ar. *Orat.* 24.306, 25.319.

⁶¹ ISRAELOWICH 2012, 16.

Problem kompozicije i kronologije

Pretpostavlja se da je prva knjiga *Svetih govora* napisana 171. ili 172. godine, a ostale knjige su očito sastavljene nekoliko godina kasnije, oko 175.⁶² Tome je tako vjerojatno zato što Aristid, kao što je rečeno prije, nije u početku znao da će ovaj izraz zahvalnosti bogu prerasti u njegovo najveće djelo, u kojem je opisan njegov odnos s Asklepijem, duži od trideset godina.

Upravo je zato prvih nekoliko knjiga najkonfuznije i najneorganiziranije jer, kako je rekao Aristid, zapisi snova se temelje na bilješkama koje je zapisivao u realnom vremenu, no ti zapisi su se vremenom toliko oštetili da su postali potpuno beskorisni.⁶³ Zbog toga se Aristid morao oslanjati na svoja sjećanja, što je rezultiralo pomalo kaotičnim zapisima. Još ako se tome doda pritisak koji je osjećao zbog kvalitetnog oduživanja Asklepiju, te prisutnost pisara, nije ni čudo što su zapisi »neuredni«. Kako odmiče vrijeme, tako je i tok pisanja tečniji. Ber tvrdi kako je Aristidu bilo najlakše napisati petu knjigu, budući da su događaji iz nje najskoriji, te je trebao uložiti najmanje napora u prisjećanja, dok je period od 144. do 155. godine, koji čine najveći dio *Govora*, najmanje siguran kada je riječ o kompoziciji i memoriji.⁶⁴

Aristid ne primjenjuje kronološku naraciju događaja, nego čas priča o sadašnjosti, a čas o prošlosti. Unatoč tome, trudi se prenijeti sve snove otkad mu se Asklepije prvi put javio u njima. Isto vrijedi i za sve tjelesne tegobe i promjene. On čak tvrdi da je vodio dnevnik u kojem je bila cijela njegova anamneza; na taj način je pratio poboljšanja i pogoršanja zdravstvenog stanja, kao i reakcije na dobijene tretmane. Te zapise koristio je i pri opisivanju situacija u kojima mu se Asklepije prikazivao, s obzirom na blisku povezanost njegove bolesti i odnosa s bogom. Međutim, kako je već spomenuto, te bilješke mu kasnije više nisu bile dostupne. O tome piše sljedeće:

ἐπεὶ μυριάδας γὰρ ἐπὶ οὐκ ἔλαττον ἢ τριάκοντα ἡγοῦμαι τῆς ἀπογραφῆς εἶναι, ἀλλ' οὐτ' ἐπελθεῖν δὴ πού ῥᾷδιον αὐτὰς οὐτ' ἐφαρμόττειν ἑκάστοις ὅπως εἶχε τὰ τῶν χρόνων: πρὸς τε τούτοις ἔστιν ἃ καὶ διεφορήθη ἐν τῇ παντοδαπῇ φθορᾷ καὶ ἀκρασίᾳ τῶν κατ' οἶκον περὶ τοὺς χρόνους τούτους. ὑπόλοιπον οὖν ἐστὶ κεφάλαια λέγειν, ἄλλα ἄλλοθεν ἀναμνησκόμενον, ὅπως ἂν ὁ θεὸς ἄγῃ τε καὶ κινήῃ...⁶⁵

Mislim da je u mojim bilješkama ne manje od 300 000 redova, ali nije niti lako proći kroz njih niti ih poslagati kronološki. I neke bilješke su bile razasute svakakvim gubicima i neredom u kući kroz ovo vrijeme. Stoga, jedino preostalo je pričati ono najbitnije, jer se sjećam različitih stvari iz različitih perioda, kako god bog me vodi i potiče.

⁶² SWAIN 1996, 261.

⁶³ Ael. Ar. *Orat.* 24.291–2.

⁶⁴ BEHR 1968, 117.

⁶⁵ Ael. Ar. *Orat.* 24.291–2.

Uz ovakvo Aristidovo obrazloženje u vezi s načinom na koji je napisao *Svete govore*, javljaju se sumnje je li ovo djelo možda fiktivno, te su neki doveli u sumnju autentičnost događaja iznijetih u njemu.⁶⁶ Izraelović vidi rješenje ove debate u tome da su Aristidovi zapisi uistinu istiniti, no da su zapisana u *Svetim govorima* sjećanja na bilješke snova, a ne sami snovi.⁶⁷ U suštini, on u potpunosti prihvaća Aristidovu priču. Ja se priklanjam mišljenju da su zapisi djelomično istiniti; jedan razlog je taj jer je Aristid uistinu sanjao te snove, a drugi jer zapisi ne sadrže samo opise snova, nego i opise autorove svakodnevice. Ipak, zapisi su istovremeno i plod njegove mašte jer sadrže i opise snova, koji često nemaju utemeljenja u stvarnosti. Vjerojatnost je da je imao halucinacije od bolova ili da je pak toliko postao opsjednut religijom da je jedini izlaz vidio u njoj.

Koje god obrazloženje prihvatili o vjerodostojnosti zapisa, istina je da je kompozicija neuredna, kao i kronologija snova, koja je još više narušena čestim digresijama i raznolikim temama o kojima Aristid piše u *Govorima*. Aristid je takođe svjestan nedostataka, te savjetuje onome tko želi uistinu znati kada se i kako što dogodilo, da konzultira njegove bilješke.⁶⁸ Upravo problematika koja se tiče kompozicije i kronologije utječe na problem klasifikacije djela, jer su okolnosti i način nastanka *Govora* nesvakidašnji i mnoštvo se pitanja nameće u vezi istih.

Problem klasifikacije

Sveti govori kao autobiografija

Prvi žanr u koji se *Sveti govori* mogu svrstati je autobiografija. Autobiografija predstavlja autorov zapis o vlastitom životu; ovakva definicija je relativno novijeg datuma i nastala je u vrijeme prosvjetiteljstva.⁶⁹ Možemo dodati da se autobiografija razlikuje od dnevnika po tome što je ona namijenjena za izdavanje, odnosno za širu publiku, dok dnevnik predstavlja zapisnik aktivnosti i misli autora, odlikuje ga otvoren i iskren stil, a piše se u privatne svrhe.⁷⁰ Granice autobiografije su fluidne, a gotovo svaki žanr može imati autobiografske elemente. Neki od primjera autobiografija iz antike su Platonovo *Sedmo pismo*, Izokratov govor *Antidosis*, te *Djela božanskog Augusta*.

Premda *Sveti govori* mogu djelovati i kao dnevnik, zadnja stavka to opovrgava. Eventualno bi se mogli svrstati u podvrstu memoara. Jasno je da se *Sveti govori* mogu doživjeti kao neki vid autobiografije, budući da autor opisuje događaje iz svog

⁶⁶ Više o tome kod ISRAELOWICH 2012, 16–17.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ Ael. Ar. *Orat.* 24.292.

⁶⁹ MISCH 1950, 5.

⁷⁰ CUDDON 2013, 66–7.

života, a očito je iz više mjesta u korpusu da je naumio objaviti ovo djelo. Aristid je u samim *Svetim govorima* najavljiavao da će objaviti tekst, kao i u drugim govorima kada je to već i bio učinio:

νυνὶ δὲ τοσούτοις ἔτεσι καὶ χρόνοις ὕστερον ὅψεις ὀνειράτων ἀναγκάζουσιν ἡμᾶς
ἄγειν αὐτὰ πῶς εἰς μέσον.⁷¹

Ali sada nakon toliko godina i nakon toliko vremena, prikaze u snovima me
tjeraju da nekako iznesem to u javnost.

Sasvim je sigurno da je u Filostratovo vrijeme to djelo bilo poznato.

Autobiografija bi trebala predstavljati istiniti prikaz o autorovom životu. Ovakva definicija autobiografije može opovrgnuti prethodno rečeno. Naime, teško je znati jesu li se događaji opisani u *Svetim govorima* uistinu i dogodili ili su plod autorove mašte. Taj sud ostaje na čitaocu. U prilog tezi da su govori autobiografsko djelo govori i to da su govori pisani u prvom licu, iako to nije odlika samo autobiografije.⁷² Miš⁷³ je *Svete govore* ocijenio kao »možda najčudnije autobiografsko djelo grčke književnosti«,⁷⁴ autobiografijom, također, smatraju ga Ber,⁷⁵ Keova,⁷⁶ Bomper,⁷⁷ Rirdon,⁷⁸ Harison⁷⁹ i Pecalis-Diomidisova.⁸⁰ Sam pak Izraelović smatra:

Osoba može smatrati *Svete govore* autobiografijom jer su zabilježili intro-spektivna razmišljanja pojedinca o svojoj prošlosti. Ipak, autobiografska naracija samo je sredstvo za postizanje cilja. Izričita svrha *Govora* je veličanje Asklepija.⁸¹

Miš⁸² vjeruje da je Aristid sastavio *Svete govore* u ovoj formi podstaknut votivnim zapisima u hramovima koji su se nalazili u Asklepijevom svetištu, gdje je boravio dvije godine. Ondje je imao priliku pročitati izjave zahvalnosti drugih bolesnika Asklepiju, koji su isto tako bili pisani u prvom licu, sadržavali su lična iskustva, a

⁷¹ Ael. Ar. Orat. 24.291.

⁷² Naime više književnih vrsta i podvrsta može biti napisano u prvom licu. U 1. licu, pored autobiografije i dnevnika, pišu se npr. i pisma, memoari, lirski poezija, aretalogija, ali i pločice prokletstva (*defixiones*).

⁷³ Autor uzornog djela o autobiografiji u antici *A History of Autobiography in Antiquity*.

⁷⁴ MISCH 1950, 498.

⁷⁵ BEHR 1968.

⁷⁶ QUET 1993.

⁷⁷ BOMPAIRE 1993.

⁷⁸ REARDON 1993.

⁷⁹ HARRISON 2000.

⁸⁰ PETSALIS-DIOMIDIS 2006.

⁸¹ ISRAELOWICH 2012, 26.

⁸² MISCH 1950, 499.

posebna pažnja je bila pridavana tijelu. Takav način pisanja votivnih natpisa je bio čest u ono doba i vrlo je moguće da je Aristid u njima pronašao inspiraciju za *Svete govore*.⁸³

I Filostrat ih je držao za autobiografsko djelo, odnosno zapise ili dnevnike. On je *Svete govore* čitao kao autobiografiju koja može biti od koristi svakome tko želi saznati o Aristidovom životu, te uopće o životu jednog grčkog sofista. Valja napomenuti kako ih Filostrat opisuje riječju *ἐφημερίς*, koju prevedimo kao dnevnik, ali ne u značenju dnevnik za lične svrhe, odnosno onaj koji nije namijenjen za izdavanje, već u onom značenju koje danas nosi termin autobiografija. To je vidljivo i iz samog smisla rečenice, iz koje se vidi da je još neko morao imati pristup njima, osim autora.

τὰ δὲ βιβλία αὐτὰ ἐφημερίδων ἐπέχει τινὰ αὐτῷ λόγον, αἱ δὲ ἐφημερίδες ἀγαθαὶ διδάσκαλοι τοῦ περὶ παντός εὖ διαλέγεσθαι.⁸⁴

Ove knjige su mu služile kao neka vrsta dnevnika, a dnevnicima su dobri učitelji za dobro pričanje o svemu.

Isti pojam »dnevnik« za opisivanje *Svetih govora* koristi još jedan Aristidov pristasa, par generacija mlađi od Filostrata, kršćanin Sinesije, episkop Ptolemaide u Kirenaici, s kraja 4. i početka 5. vijeka. On je cijenio i poštovao Aristida, premda nije osobito volio sofiste.⁸⁵ Sinesije u svom djelu *O snovima* (*De insomniis*) govori o važnosti zapisivanja snova, imajući na umu Aristidove *Svete govore*, koji su mu uzor:

σοφὸν δ' ἂν εἶη καὶ γράφειν τὰ τε ὕπαρ καὶ ὄναρ ὁράματα καὶ συμπτώματα ... εἰ γὰρ τὰς ἐφημερίδας ὁ Λήμνιος σοφιστὴς ἀγαθὰς εἶναι διδασκάλους φησὶ τοῦ περὶ ἅπαντος εὖ εἰπεῖν.⁸⁶

Bilo bi mudro zapisati vizije, snove, prikaze i slučajeve ... ako sofist sa Lemna kaže da su dnevnicima dobri učitelji da bi se moglo dobro govoriti o svakoj temi.

Filostrat nije jedini antički autor koji čita ovo djelo kao autobiografiju. Neki vjeruju da je Libanije, Aristidov obožavalac, načinio svoju biografiju u prvom govoru (*Oratio 1*), koji se zove *Βίος ἡ περὶ τῆς ἑαυτοῦ τύχης* (*Život ili o svojoj sudbini*), po uzoru na *Svete govore*. Bulanže i Pek su mišljenja da su duga naracija o Aristidovim zdravstvenim problemima, opisi liječenja, kao i odnos s bogom značajno utjecali na formiranje Libanijevog djela.⁸⁷

Većina proučavalaca Aristidova opusa se slaže s klasifikacijom *Svetih govora* kao autobiografije. Među njima je i Keova, koja se oslanja na mišljenje Ležena, kada ka-

⁸³ ISRAELOWICH 2012, 25.

⁸⁴ Philostr. *VS* 2.9.

⁸⁵ QUATTROCELLI 2008, 280.

⁸⁶ Synesius, *De Insomniis*, 18.2–3.

⁸⁷ BOULANGER 1923, 453–454; PACK 1947, 19–20.

že da treba prihvatiti Leženovu definiciju autobiografije kao proznog djela u kome autor iznosi retrospektivni prikaz vlastitog života, a osobito o historiji svoje ličnosti, i primijeniti tu definiciju na *Svete govore*.⁸⁸

Zaključak je da *Sveti govori* zadovoljavaju savremene kriterije autobiografije. Oni su prozno djelo, u kojim se nalaze detaljni opisi autorova života. Nastali su s namumom, iako je poticaj došao, kako Aristid kaže, od boga. Međutim, jasno je da autor, kada ih je pisao, nije imao na umu da stvara autobiografiju, već je djelo načinio kao posvetu bogu u znak zahvalnosti za sva dobročinstva koja mu je ovaj učinio i, ono što je najbitnije, iz uvjerenja da je Asklepije zaslužan što je živ. Pecalis-Diomidisova se čak bavi tvrdnjom da je Asklepije pravi autor govora.⁸⁹ Naravno da je Aristid bio pod silnim utjecajem religije, te kulta Asklepija; stoga se *Sveti govori* mogu gledati i kao aretalogija, odnosno vrsta svete biografije osobita za kasnu antiku o čudesnim djelima božanstava, a pisana je u prvom licu.⁹⁰ Aretalogija spada u retoriku, a među bogovima koji su najčešće bili teme aretalogija su Asklepije, Isis i Sarapis.⁹¹ Upravo ove bogove je i Aristid štovao, što ide u prilog tezi da se *Sveti govori* mogu klasificirati i kao aretalogija.

***Sveti govori* kao primjer religijske književnosti**

Treba spomenuti i da se *Sveti govori* smatraju najintimnijim Aristidovim djelom, prvenstveno zbog ličnih religijskih vjerovanja koja su u njima iznesena. Kada govorimo o religijskoj književnosti, to je širok pojam, te ne postoji općeprihvaćena definicija.⁹² Za potrebe rada ćemo pod religijskom književnošću podrazumijevati onu književnost čija tema je iz područja religije, bilo da su to vjerski tekstovi svjetskih religija (Biblija, Kuran, Talmud) ili tekstovi pisaca u kojima pojedinci iznose svoje stavove o religiji, te vjerskim običajima, kao i prikaz ličnih religijskih vjerovanja. Koliku je važnost religiozni element u životu sofista imao, potvrđuje većina biografija kod Filostrata, u kojima se s naklonošću gleda na štovanje bogova i njegovanje starih ideala. Aristid se toga svakako držao. On je pisao himne u čast bogova, no ipak njegov odnos s bogom se najbolje vidi u najobimnijem djelu, *Svetim govorima*. Upravo se u njima Aristid prikazuje boljim od konkurencije govornika zato što je njegovo govorničko umijeće dar samog Asklepija. Već po samom svom sadržaju, koji velikim dijelom odražava utjecaj boga Asklepija na Aristidov život, kao i po svom nastanku, na poticaj boga, ali i naslovom, *Sveti govori* upućuju na to da se radi o djelu koje se može klasificirati kao dio religijske književnosti. Horstmanshof smatra da se *Sveti*

⁸⁸ QUET 1993, 215 i LEJEUNE 1975, 14, 44–46.

⁸⁹ PETSALIS–DIOMIDIS 2006, 198–201.

⁹⁰ PEARCY 1988, 378.

⁹¹ PERNOT 2005, 80.

⁹² Za diskusiju o religijskoj književnosti pogledati HANNA 1965.

govori trebaju čitati kao religijski dokumenti.⁹³ Trap takođe vjeruje u isto kada kaže da Aristid kao izvrstan besjednik posebno mjesto zaslužuje radi svojih doprinosa religijskom diskursu.⁹⁴ Nedugo po nastanku sâm Aristid ili prvi uređivač svrstava *Svete govore* s drugih deset govora i naslovljava ih *Μαντευτοί*, odnosno govori koje je propisalo proročište.⁹⁵ Ovaj podatak dodatno pridonosi njihovoj klasifikaciji kao govora s religijskim kontekstom.

Kao što je već rečeno, jedan od glavnih ukazatelja da se radi o religijskom djelu je sam nastanak *Govora*. Aristid na nekoliko mjesta u korpusu spominje da je vodio zapise u koje je diktirajući bilježio snove koje mu je slao Asklepije. Na tim zapisima se baziraju *Sveti govori*. Ove knjige zapisa naziva *ἀπογραφή*,⁹⁶ te tvrdi da ih je bio ogroman broj.⁹⁷ Riječ *ἀπογραφή* doslovno znači spisak ili registar, te je izglednije da ju je Aristid upotrijebio u tom značenju, nego li u njenom pravnom značenju, koje se koristilo prilikom sudskih procesa na antičkim sudovima.⁹⁸

Drugi argument za klasifikaciju ovih govora kao religijskih temelji se na samom sadržaju govora, posebice prvih triju, koji ističu važnost vjerskih putovanja, odnosno hodočašća, kao i čudesno iscjeljenje ili, preciznije rečeno, poboljšanje zdravstvenog stanja koje se pripisuje božanskom djelovanju. Mogli bismo reći da je u tom pogledu Aristid sa svojim *Svetim govorima* bio preteča hodočasničkih putopisa, jer je sličan koncept kasnije prikazan u djelima o Svetoj Tekli, u tekstu iz 5. vijeka,⁹⁹ te o Svetom Artemiju, u tekstu iz 7. vijeka.¹⁰⁰ Kasnije je hodočašćenje postala sve zastupljenija praksa.

Koliko je Bog bio važan kršćanima, toliko je Asklepije značio Aristidu. On ga doživljava kao spasitelja (*Σωτήρ*), baš kao i kršćani svoga boga. Na početku prvog i drugog dijela *Svetih govora* Aristid navodi kako ga je Asklepije spasio i ističe da je napisao te govore kao znak zahvalnosti bogu. Asklepije je bio taj koji je Aristidu donio čuda i iznova ga spašavao, kao što je to bio slučaj kada je potres 177. godine razorio Smirnu, godinu dana nakon što je Aristid napustio grad. Aristid pripisuje svoj spas Asklepiju jer mu je ovaj savjetovao da napusti grad prije katastrofe.

Još jedan element koji pridonosi religioznom karakteru djela je njegov naslov, *Sveti govori*. Sam naslov se takođe javio u jednom od božanskih otkrivenja i sugerira da su *Govori* načinjeni kao naracija o Asklepijevim čudima:

⁹³ Horstmanshoff u BORG 2004, 290.

⁹⁴ TRAPP 2017, 8.

⁹⁵ PETSALIS–DIOMIDIS 2010, 125.

⁹⁶ Ael. Ar. Orat. 23.274, 24.291, 25.316, 26.327.

⁹⁷ *Ibid.*, 24.291.

⁹⁸ SMITH 1843, 70.

⁹⁹ Tekst nepoznatog autora naslovljen *De vita et miraculis sanctae Theclae*.

¹⁰⁰ Kompilacija tekstova pod nazivom *Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ θαυματουργοῦ Ἀρτεμίου* o 45 čuda svetog Artemija iz 7. vijeka, nepoznatog autora.

ἔφη δ' οὖν ὁ τροφεὺς ὡς ἐν τούτῳ δὴ τῷ σχήματι διαλεχθεῖη πρὸς αὐτὸν περὶ τῶν λόγων τῶν ἐμῶν ἄλλα τε δὴ, οἶμαι, καὶ ὅτι ἐπισημῆναιτο ὡδὶ λέγων, ἱεροὶ λόγοι.¹⁰¹

Moj odgojitelj je rekao da mu se obratio u ovom obličju,¹⁰² vjerujem, u vezi s mojim govorima i, između ostalog, pohvalno ih je označio naslovom *Sveti govori*.

Ovaj naziv *Sveti govori* nije bio neuobičajen u grčkoj tradiciji. Obično se odnosio na svetu legendu koja je podrazumijevala i obrede posebnog štovanja, inicijaciju. Ti tajanstveni obredi su dovodili do božanskog ukazanja.¹⁰³ Pojam ἱεροὶ λόγοι ili ἱεροὶ βίβλοι ujedno je i poveznica između religije i književnosti u klasičnoj antici. Ta poveznica s religijom je u antici bila kudikamo šira; božanski likovi pojavljuju se u različitim književnim vrstama, npr. u himnama bogovima, epovima, tragedijama, komedijama itd.

Ἱεροὶ λόγοι su zbog božanskog i religioznog karaktera bili obavijeni velom tajne i antički vjernici su ih skriveno prakticirali, bivajući obavezani zakletvom, kako bi zaštitili božansko otkrivenje.¹⁰⁴ Ἱεροὶ λόγοι su u vrijeme nakon Herodota imali sljedeća svojstva: tajnovitost, misticizam i božansko porijeklo. Ti elementi su pridonosili njihovoj posebnosti i dostupnosti samo malom broju ljudi.¹⁰⁵ U najvećem broju slučajeva bili su prenošeni usmenim putem kako bi se očuvala mističnost, a zapisivanjem bi se ona ugrozila. Dok se oni ἱεροὶ λόγοι kojima su autori pojedinci smatraju pseudoepigrafom, jedno djelo je izuzetak. To su upravo Aristidovi *Sveti govori*. Iako oni nisu ἱεροὶ λόγοι u konvencionalnom smislu, sadrže opise religijskog života autora koji je usko povezan s božanskim otkrivenjem, budući da se Aristidu bog pokazivao u snovima.¹⁰⁶

Upravo zbog intimnog odnosa Aristida i boga, koji je iznesen u *Govorima*, primjećuje se nedostatak strukture, u fokusu nije kronološko pripovijedanje događaja kao kod uobičajenih dnevnika, već autorova promjenjiva zdravstvena situacija i posebice njegovo tijelo. Ali ono što najviše razlikuje ovo djelo od uobičajenih dnevnika je odnos s bogom. Utjecaj i značaj boga Asklepija u Aristidovom životu uvodi u sve važniji lični odnos s bogom, koji će obilježiti kršćanstvo. Taj odnos čini da ovo djelo pripada književnom žanru ἱεροὶ λόγοι, koji je dio religiozne literature, a koji je, kako kaže Festižjer,¹⁰⁷ prikaz ukazanja božanstava koje čini otkrivenje.¹⁰⁸

¹⁰¹ *Ibid.*, 24.293.

¹⁰² Asklepije se javio Aristidovu odgojitelju u liku konzula Salvija, koji je tada isto boravio u pergamskom svetilištu.

¹⁰³ ISRAELOWICH 2012, 20.

¹⁰⁴ HENRICHS 2003, 231.

¹⁰⁵ *Ibid.*, 239.

¹⁰⁶ *Ibid.*, 240.

¹⁰⁷ FESTUGIÈRE 1954, 88.

¹⁰⁸ PETSALIS–DIOMIDIS 2010, 125.

Sveti govori kao pohvalni govor

Epideiktični ili pohvalni žanr (γένος ἐπιδεικτικόν, *genus demonstrativum*) uključuje sve oblike javnog govora čiji cilj nije da uvjeri suca ili neko tijelo koje vijeća ili odlučuje.¹⁰⁹ Književna vrsta enkomij je pohvala koja može biti napisana u stihu ili prozi, a veliča i slavi ljude, predmete, događaje ili ideje, a u prvotnom značenju predstavlja grčku korsku pjesmu u slavu heroja, koja se izvodila na kraju Olimpijskih igara.¹¹⁰ Neki primjeri enkomija su Teokritov enkomij Ptolemeja Filadelfa, Gorgijina *Pohvala Helene*, *Pogrebni govor* Periklov, te Pindarove *Olimpijske ode*. *Svete govore* možemo klasificirati kao djelo pohvalnog govorništva, a takva klasifikacija može se shvatiti dvojako, bilo da je pohvala upućena bogu Asklepiju ili kao samohvala. Aristid je bio sklon samohvali, a to je vidljivo i na više mjesta u korpusu, gdje on sam sebe naziva najboljim ili prvim od Grka:

ὦ δυσέρωτες ὑμεῖς, οἱ φιλεῖτε μὲν οὕτωςι διαφερόντως καὶ τῶν Ἑλλήνων ἄκρον εἶναι πεπιστεύκατε.¹¹¹

Vi ludo zaljubljeni, koji me silno volite i koji smatrate da sam najbolji od Grka.

πλείστα δὲ καὶ μέγιστα ἐπιστεῖλαντος αὐτῷ περὶ τῶν λόγων τῶν ἐμῶν Παρδάλου τοῦ ἡμετέρου μὲν ἐταίρου.

Pardala, naš prijatelj, napisao je mnogo pohvalnih stvari o mojem govorništvu.¹¹²

Upravo se u *Svetim govorima* on predstavlja kao neko tko je bolji od rivala govornika zato što njegov dar za retoriku dolazi od samog Asklepija. Iz *Govora* se može zaključiti da je jedan od razloga za njihovu objavu, pored iskaza zahvalnosti bogu, i želja za samopromocijom. Kako bilo, oba razloga kao rezultat imaju pohvalni govor, koji ujedno veliča i Asklepija i Aristida. Da je Aristid bio ambiciozan nema sumnje, a ponekad je takvo ponašanje znalo naići i na osudu publike, kao kada je optužen da je prilikom izvođenja pohvalnog govora božici Ateni napravio digresiju i skrenuo u samohvalu. Autorova ambicioznost već se vidi na samom početku *Svetih govora*, kada izjavljuje da ovim djelom namjerava ostaviti traga:

δοκῶ μοι κατὰ τὴν Ἑλένην τὴν Ὀμήρου τὸν λόγον ποιήσεσθαι. καὶ γὰρ ἐκείνη πάντας μὲν οὐκ ἂν φησιν εἰπεῖν ὅσσοι Ὀδυσσεύς ταλασίφρονός εἰσιν ἄεθλοι.¹¹³

¹⁰⁹ HORNBLOWER 2012, 515.

¹¹⁰ CUDDON 2013, 233–4.

¹¹¹ Ael. Ar. Orat. 51.422.

¹¹² Ael. Ar. Orat. 26 342.

¹¹³ Ael. Ar. Orat. 23.273.

Vjerujem da ću govoriti kao Homerova Helena, koja kaže da neće ispričati sve muke nepokolebljivog Odiseja.

Nakon što to kaže, pojašnjava da neće ispričati sva Asklepijeva dobročinstva, govoreći kako to ne bi bilo moguće s obzirom na njihov broj, a i na nedovoljne svoje retoričke sposobnosti. Govoreći to, jasno je da je riječ o lažnoj skromnosti, a i sam uvod je pompozan pozivajući se na Homera, i na neki način uspoređujući se s njim. No, ovakve pojave nisu bile rijetkost u to vrijeme. Samohvala ili *periautologia*, odnosno pričanje o samome sebi, često se pojavljuje u tekstovima toga doba.¹¹⁴ Aristid nadalje na više mjesta u tekstu, spominjući svoj urođeni talent te božansku inspiraciju, na neki način opravdava hvalisanje. Jedan od takvih primjera je i sljedeći ekscerpt:

φρονίμου μὲν γάρ ἐστιν οἶμαι καὶ σώφρονος γινῶναι τὴν ἀξίαν ἐκάστου τῶν πραγμάτων, δικαίου δὲ τὰ πρέποντα καὶ ἑαυτῷ καὶ ἑτέροις ἀποδοῦναι, ἀνδρείου δὲ μὴ φοβηθῆναι τὰ ληθές εἰπεῖν¹¹⁵

Smatram da je obilježje pametnog i mudrog čovjeka znati vrijednost svake stvari, a pravednog čovjeka da dâ natrag ono što je dužan i sebi i drugima, a hrabrog čovjeka da ne bojeći se govori istinu.

Koliko li je samo bio ponosan na sebe što može sastaviti ovakvo djelo, još pod vodstvom i zaštitom Asklepija, kojemu je ovo djelo i omaž, kako sâm navodi. On mu se odužio zbog toga što mu je spasio život pišući *Svete govore*, slušajući upute boga i bilježeći sva njegova obraćanja kako njemu samome, tako i njemu bliskim ljudima. I Sopater, autor komentara na Aristidova djela, drži ovaj tekst pohvalnim govorom u čast boga:

ὕπερ τούτου ἀμείψασθαι τὴν εὐεργεσίαν βουλόμενος ἔγραψεν ἔξ λόγους τοὺς ἱεροὺς λεγομένους, ἐν οἷς μόνους τοὺς ὀνειρούς ἐξηγεῖται, οὓς ἰδὼν ἰάθη.¹¹⁶

Želeći se odužiti za njegovo dobročinstvo u pogledu toga, napisao je šest knjiga nazvanih svetima, u kojima izlaže samo snove, koje, kad ih je vidio, izliječio se.

Zaključak

Mnoga pitanja nameću djela Elija Aristida, ali i njegov život, koji je bio sve samo ne običan. Obilježila ga je bolest, radi koje je i završio u Asklepijevom svetištu, a ujedno i liječilištu u Pergamu. Ondje je osim fizičkog oporavka postigao i mentalni,

¹¹⁴ FIELDS 2008, 152.

¹¹⁵ Ael. Ar. Ars 56.1.12.2.2

¹¹⁶ Sopater, *Prolegomena* 738D u LENZ 1959, 112.

a to sve uz pomoć boga Asklepija, kako je bio uvjeren Aristid. Naime, bog je, odnosno vjerovanje u Asklepijeve moći odredilo njegov životni put. Po Asklepijevom nalogu Aristid je stigao u Pergam, gdje je boravio dvije godine, te taj period naziva *kathedra*, odnosno mirovanje. Za to vrijeme počeo se vraćati govorništvu, takođe po uputstvu Asklepija, a nakon napuštanja svetišta u potpunosti se posvetio retorici. Iako se Aristid svojim životom i opusom razlikovao od ostalih sofista svoga doba, ipak se može zaključiti da nije pogrešno ako ga se ubroji među njih. On sam se tome protivio, vjerujući da su sofisti nemoralni, a govorništvo im je tek sredstvo ka sticanju slave.

Još jedan izazov koji su *Govori* nametnuli jeste pitanje njihove kompozicije i kronologije. Kompozicija predstavlja pravu refleksiju karaktera svog autora, vlada potpuna konfuzija i neraspoređenost, pogotovo u prva tri govora, kada Aristid još nije bio potpuno siguran što namjerava s ovim poduhvatom postići. Kronologija je takođe narušena, gotovo da je nepostojeća. I kada je riječ o kronologiji sastavljanja *Svetih govora* i kada mislimo na kronologiju snova i događaja opisanih u *Govorima*, takođe vlada zbrka. Aristid je prvo napravio pauzu između pisanja prve knjige i ostalih pet, a kada je riječ o snovima i događajima, oni nisu uopće pisani kronološkim redom. Razlog tomu je što ih je Aristid odlučio objaviti nekoliko desetljeća nakon što mu se bog počeo ukazivati u snovima, a ujedno je bio i ostao bez svojih bilježaka iz realnog vremena, koje naziva *apographe*. Sve ovo pokazuje da ima još puno prostora za bavljenje ovim autorom, za izučavanje različitih žanrova kod nje-ga, kao i stila, a osobito mnogo materijala za interdisciplinarni pristup izučavanju pružaju njegovi *Sveti govori*. Konfuzija oko kompozicije i kronologije *Svetih govora* jedan je od elemenata zašto ih je teško klasificirati, no treba napomenuti da *Sveti govori* nipošto nisu jedino antičko literarno djelo koje se opire bezrezervnoj klasifikaciji. Takva djela – žanrovski hibridi, su primjera radi Ksenofontova *Kirupedija* i Lukijanove *Istinite priče*.

Ovo sve ukazuje na to da su *Sveti govori* zaista jedinstveno djelo u grčkoj, ali i svjetskoj književnosti, te da se lako mogu svrstati u razne žanrove, ako ne u potpunosti, onda barem nekim svojim karakteristikama. Izraelovič tvrdi da je ovo djelo *sui generis*, s čime se slažem jer mu zaista nema sličnog, k tome on isto tako tvrdi da ga se ne može katalogizirati u poznatu taksonomiju grčko-rimske književnosti.¹¹⁷ Sam Aristid ih je najvjerojatnije smatrao pohvalnim govorom Asklepiju, s obzirom na to koliko ga puta spominje u kontekstu spasitelja, a sebe opisuje kao dužnika.

Ovi govori iako su *sui generis*, nema razloga da im se ne posveti dublja i ozbiljnija analiza koja ukazuje na generičke paralele s nizom drugih antičkih književnih i neknjiževnih podvrsta. Zbog svoje osobitosti mogu se proučavati iz više uglova. Tako ih se na primjer može analizirati kao autobiografsko, religiozno ili pak epi-

¹¹⁷ ISRAELOWICH 2012, 17.

deiktičko djelo. Ovaj rad se ograničio na ove kategorije, no *Sveti govori* su bili i predmet analiza iz polja medicine i psihologije. Ne bi bila greška da ih se klasificira u jednu od ovih kategorija, ili pak u sve, jer doista imaju elemente koji bi opravdali bilo koji odabir. Najispravnije je ne ograničavati ih podjelama i grupiranjem, već ih promatrati kao jedinstveni tekst, koji pruža toliko mogućnosti za istraživanje, ne samo njihovog sadržaja već i strukture.

Bibliografija

Izvori

Elije Aristid, *Orationes*. Aristides ex recensione Guilielmi Dindorfii, Leipzig, Weidmann, 1829.

Elije Aristid, *Rhetores Graeci*, Vol. 2. ex recognitione Leonardi Spengel. Leonhard von Spengel, Leipzig, Teubner, 1854.

Filostrat, *Vitae Sophistarum*, Flavii Philostrati Opera. Philostratus the Athenian, Carl Ludwig Kayser, in aedibus B. G. Teubneri, Lipsiae, 1871.

LENZ 1959 = F. Lenz, *The Aristeides Prolegomena*, Leiden.

Sinesije, »De insomniis«, u: *On Prophecy, Dreams and Human Imagination: Synesius, De insomniis* (ur. Russell, D; Nesselrath, H. G.), Tübingen, 2014.

Literatura

ANDERSON 1986 = G. Anderson, *Philostratus. Biography and Belles Lettres in the Third Century*, Kent.

ANDERSON 1993 = G. Anderson, *The Second Sophistic*, London.

ARNOTT 1982 = W. Arnott, »Pastiche, pleasantry, prudish eroticism: the letters of 'Aristaenetos'«, u: *Later Greek Literature* (ur. Winkler, J., Williams, G.), 291–320, Cambridge.

BEHR 1968 = C. Behr, *Aelius Aristides and the Sacred Tales*, Amsterdam.

BOMPAIRE 1993 = J. Bompaigne, *Quatre styles d'autobiographie au IIe siècle après J.-C. : Aelius Aristide, Lucien, Marc-Aurèle, Galien*, u: *L'invention de l'autobiographie : d'Hésiode à Saint Augustin. Actes du deuxième colloque de l'Équipe de recherche sur l'hellénisme post-classique* (ur. Baslez, M; Hoffmann, P; Pernot, L.), 199–209, Paris.

BOULANGER 1923 = A. Boulanger, *Aelius Aristide et la sophistique dans la province d'Asie au IIe siècle de notre ère*, Paris.

BOWERSOCK 1969 = G. Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford.

- BOWIE 1970 = E. L. Bowie »Greeks and Their Past in the Second Sophistic«, *Past and Present* 46, 3–41.
- BRUNT 1994 = P. Brunt, »The Bubble of the Second Sophistic«, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 39, 25–52.
- CUDDON 2013 = J. Cuddon, *Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*, Oxford.
- DODDS 1965 = E. Dodds, *Pagan and Christian in an Age of Anxiety: Some Aspects of Religious Experience from Marcus Aurelius to Constantine*, Cambridge.
- DOWNIE 2013 = J. Downie, *At the Limits of Art: A Literary Study of Aelius Aristides' Hieroi Logoi*, Oxford.
- FESTUGIÈRE 1954 = A. Festugiere, *Personal religion among the Greeks*, Berkeley.
- FESTUGIÈRE 1969 = A. Festugière, »Sur les «Discours Sacrés» d'Aelius Aristide«, *Revue des Études Grecques* 82 (389–390), 117–153.
- FIELDS 2008 = D. Fields, »Aristides And Plutarch On Self-Praise«, u: *Aelius Aristides between Greece, Rome, and the Gods* (ur. Harris, W; Holmes, B.), 151–172, Leiden – Boston.
- GASCÓ / VERGER 1987 = F. Gascó & A. Verger, *Elio Aristides, Discursos I*, Madrid.
- HANNA 1965 = T. Hanna, »A Question: What Does One Mean by 'Religious Literature'?«, *Comparative Literature Studies*, 2(4), 375–385.
- HARRISON 2000 = S. Harrison, »Apuleius, Aelius Aristides and religious autobiography«, *Ancient narrative* 1, 245–259.
- HENRICHs 2003 = A. Henrichs, »'Hieroi Logoi' and 'Hierai Bibloi': The (Un)Written Margins of the Sacred in Ancient Greece«, *Harvard Studies in Classical Philology*, 101, 207–266.
- HORNBLOWER (ed.) 2012 = S. Hornblower, *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford.
- HORSTMANSHOFF 2004 = M. Horstmanshoff, »Aelius Aristides: A suitable case for treatment«, u: *Paideia: The World of the Second Sophistic*, Vol. 2 (ur. Borg, B), 277–290, Berlin.
- HUBBELL 1913 = H. Hubbell, *The Influence of Isocrates on Cicero, Dionysius and Aristides*, New Haven.
- ISRAELOWICH 2012 = I. Israelowich, *Society, Medicine and Religion in the Sacred Tales of Aelius Aristides*, Leiden.
- KIM 2010 = L. Kim, L., »The Literary Heritage as Language. Atticism and the Second Sophistic«, u: *A Companion to the Ancient Greek Language* (ur. Bakker, E.), 468–482. Malden.
- LAUWERS 2013 = J. Lauwers, »Systems of Sophistry and Philosophy: The Case of the Second Sophistic«, *Harvard Studies in Classical Philology* 107, 331–363.
- LEJEUNE 1975 = P. Lejeune, *Le pacte autobiographique*, Paris.
- MISCH 1950 = G. Misch, *A History of Autobiography in Antiquity*, London.
- PACK 1947 = R. Pack, »Two Sophists and Two Emperors«, *Classical Philology*, 42, 17–20.

- PEARCY 1988 = L. Percy, »Theme, dream and narrative: reading the Sacred Tales of Aelius Aristides«, *Transactions of the American Philological Association*, 118, 377–391.
- PERNOT 2005 = L. Pernot, *Rhetoric in Antiquity*, Washington.
- PETSALIS–DIOMIDIS 2006 = A. Petsalis—Diomidis, »Sacred writing, sacred reading: the function of Aelius Aristides' self presentation as author in the Sacred Tales«, u: *The Limits of Ancient Biography* (ur. McGing, B; Mossman, J.), 193–212, Swansea – Oakville.
- PETSALIS–DIOMIDIS 2010 = A. Petsalis–Diomidis, *Truly Beyond Wonders: Aelius Aristides and the Cult of Asklepios*, Oxford.
- QUATTROCELLI 2008 = L. Quattrocelli, »Aelius Aristides' Reception At Byzantium: The Case Of Arethas«, u: *Aelius Aristides between Greece, Rome, and the Gods* (ur. Harris, W; Holmes, B.), 279–293, Leiden – Boston.
- QUET 1993 = M. Quet, *Parler de soi pour louer son dieu : le cas d'Aelius Aristide* u: Baslez – Hoffmann – Pernot, 211–251, Paris
- RAWSON 1985 = E. Rawson, *Intellectual Life in the Late Roman Republic*. London.
- REARDON 1993 = B. Reardon, »L'autobiographie à l'époque de la Seconde Sophistique : quelques conclusions«, u : *L'invention de l'autobiographie : d'Hésiode à Saint Augustine. Actes du deuxième colloque de l'Équipe de recherche sur l'hellénisme post-classique* (ur. Baslez, M; Hoffmann, P; Pernot, L.), 279–284, Paris.
- SMITH (ed.) 1843 = W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, New York.
- SWAIN 1996 = S. Swain, *Hellenism and Empire: Language, Classicism, and Power in the Greek World*, Oxford.
- TRAPP 2017 = M. Trapp. Michael, *Orations, Volume I*, Cambridge – London.
- WEISS 1998 = C. Weiss, *Literary Turns: The Representation of Conversion in Aelius Aristides*.
- WHITMARSH 2001 = T. Whitmarsh, *Greek Literature and the Roman Empire*, Oxford.
- WILAMOWITZ 1900 = U. von Wilamowitz-Möllendorff, »Asianismus und Atticismus«, *Hermes* 30, 1–52.

Veronika Vasilić
Faculty of Philosophy
University of Belgrade
veronika.vasilic@gmail.com
ORCID: 0009-0005-2488-5485

Aelius Aristides and the *Sacred tales*: Problems of Classification

Abstract: The aim of this paper is to investigate various problems related to Aelius Aristides and his work *The Sacred Tales*. The first question concerns the classification of the author himself, raising the question of whether he is a sophist or a rhetorician. The second is classifying Aristides' most intimate work, the *Sacred Tales*. This classification is addressed by analyzing the composition and chronology of the Speeches. Finally, the *Sacred Tales* are analyzed as an autobiographical work, a religious text and a type of encomium, with all the inherent differences between them. The analysis established the existence of generic parallels with various other literary and non-literary subgenres. Since in ancient literature there was no consistent effort to classify all literary subgenres, modern definitions and nomenclature are applied.

Keywords: Aelius Aristides, *Sacred Tales*, classification, Second Sophistic, autobiography, religious literature, encomium.

Primljeno / Received: 25.04.2024
Izmenjeno / Revised: 16.05.2024
Prihvaćeno / Accepted: 17.07.2024

Етничка структура војске Антиоха III

Айсџиракџи: Последњих деценија расте интересовање за проучавање селеукидске војске, а посебно за ратовање Антиоха III, које је постало предмет изучавања како у историјским, тако и у научно-популарним круговима. Овај рад пружа детаљан приказ етничке структуре Антиохове мултиетничке армије истичући њену улогу као интегративни фактор Селеукидске монархије. Главна препрека у изради овакве анализе лежи у томе што су етними у наративним и епиграфским изворима (чији је број огроман, те овај чланак наводи само неколицину) успутно помињани, са изузетком Полибија, чије књиге које описују Антиоха углавном нису сачуване.

Кључне речи: Антиох III, етними, војска, Селеукиди.

Селеукидска монархија се непосредно пред сукоб са Римом, 192. године пре Христа, простирала на огромној територији од 3 885 000 km², испресецаној неприступачним планинама и негостољубивим пустињама. Реч је тада о највећој држави на свету. За разлику од Римског царства, које се за своју комуникацију ослањало на Средоземље, или од Птолемеида, који су користили моћну реку Нил као главно транзитно средство и чија је држава била заштићена од спољних напада морима и пустињама, Селеукидска монархија се током читавог свог постојања »борила« са рељефом. Попут својих претходника, моћних држава Блиског истока, била је изложена нападима номадских народа. Ипак је успела да се одржи на том простору два и по века (312–63. године пре Христа). Како су то приметиле Амели Курт и Сузан Шервин-Вајт, не треба тражити одговор на питање зашто је Селеукидска држава тако брзо нестала, већ како је успела да се одржи толико дуго.¹

Да би селеукидски владари очували контролу и власт над пространим и разнородним краљевством и пребродили опасности како од спољних напада, тако и од унутрашњих раздора, било је нужно да располажу значајном војном снагом. У циљу спречавања центрифугалних тенденција, Селеукиди су изградили читав низ војних колонија и успоставили систем гарнизона, а сама војска мултиетничког састава је постала један од интегративних фактора. Краљеви су се ослањали на огромне демографске ресурсе и били су у стању да

¹ SHERWIN-WHITE / KUHN 1993, 4–5.

на бојно поље изведу велики број војника. Примера ради, како је то приметио Џон Греинџер,² у бици код Рафије,³ 217. године пре Христа између Птоlemeја IV и Антиоха III, по броју војника селеукидска и птоlemeјска војска су могле да парирају војсци коју су Римљани регрутовали за битку код Кане само годину дана касније.⁴ Не треба губити из вида ни историјски контекст: битка код Рафије водила се за контролу над Коиле Сиријом,⁵ а битка код Кане, када је Ханибаловим победама и сама егзистенција Римске државе била доведена у питање. Јустин извештава да је пред своју Анабазу Антиох III прикупио 100 000 пешака и 20 000 коњаника. Иако Јустинове бројке нису поуздане и сигурно су заокружене навише,⁶ Апергис процењује да Антихова војска није могла да буде драстично мања.⁷ Ову динамику регрутовања је немогуће разумети без анализирања етничке структуре селеукидске војске.

Историчари су се и раније бавили етничком структуром селеукидских армија,⁸ као и етничком структуром војске Антиоха III,⁹ али увек са циљем да би преиспитивали начин дејствовања војске и њено наоружање или су приступали војсци као друштвеном феномену.¹⁰ Овај рад ће у фокусу имати искључиво етничку структуру.

Такође је важно дати сажет осврт на то шта се подразумева под термином етничка група.¹¹ Ентони Смит¹² закључује да у старом веку не постоје нације,

² GRAINGER 2015, 38.

³ За анализу битке код Рафије види BAR-KOCHVA 1976, 128–141; GRAINGER 2010, 214–216; DU PLESSIS 2022, 241–248; WRIGHTSON 2022, 12–32.

⁴ Према Полибијевом сведочењу, Plb. 3, 107, 113, 117, римска војска на бојном пољу код Кане је бројала 76 000 војника, изузимајући 10 000 који нису учествовали у бици већ су били стационирани у логору. Сличне бројке наводе и остали извори: Апијан 76 000, App. *Hist.* 17, Плутарх, *Plut. Fab. Max.* 14, рачунајући гарнизон у логору, 88 000, Ливије 87 200, Liv 22, 36; За свеобухватну анализу битке код Кане види: DALY 2002. Када је у питању битка код Рафије, није могуће одредити број војника који је чувао логор, но на бојном пољу се сукобило 68 000 Антихових војника и 100 слонова са 75 000 Птоlemeјевих војника и 73 слона, Plb. 5 63–65, 79.

⁵ За контролу ове територије вођено је девет Сиријских ратова између Селеукида и Птоlemeида. За њихов детаљан преглед види GRAINGER 2010.

⁶ BAR-KOCHVA 1976, 10.

⁷ Just. 41. 5; APERGHIS 2004, 193.

⁸ BAR-KOCHVA 1976, 48–54; SHERWIN-WHITE / KUHRT 1993, 53–59.

⁹ Најдетаљнији рад на ову тему, са посебним акцентом на наоружање трупа и начин њиховог дејствовања, јесте DU PLESSIS 2022, 3–235.

¹⁰ Марсел Лени у свом двотомном делу даје опширан и исцрпан преглед свих хеленистичких армија и њиховог положаја у друштву: статистике војски, војничких култова, светковина и такмичења, социјалног статуса, војних колонија, војничких удружења, LAUNEY 1949–1950.

¹¹ Проучавање етничких идентитета у антици дало је запажене резултате у последње три деценије и немогуће је овде понудити њихов исцрпан приказ. О етничком идентитету види: WOLFF 1998, HALL 2005, GRUEN 2006, CAPDETERY 2007, FRASER 2009, VLASSOPOULOS 2013, ANDRADE 2013, MORGAN 2020, GRUEN 2020.

¹² SMIT 2010, 37–86.

пре свега због недостатка самосвести, и да може бити речи само о етничким групама: »Етничка категорија је људска популација коју бар неки њени неприпадници доживљавају као засебну културну и историјску групацију, иако сама популација поседује мало самосвести«. ¹³ Са закључком овог знаменитог социолога слажу се и резултати истраживања историчара, те тако нпр. Џонатан Хол, ¹⁴ један од водећих светских стручњака за хеленски етнички идентитет, каже: » ... питање хеленског идентитета, а камоли како је он дефинисан, било је релативно ниско на списку самоспознајних приоритета. Припадност породици, локалној заједници и полису, потреба за опстанком и зарађивањем за живот, као и неопходност одбране од (грчких) суседа биле су бригае које су вероватно биле далеко важније од претпостављене хеленске припадности која је у свакодневном животу имала мали практични значај«. То свакако не значи да Хелени нису имали свест о посебности свог имена, ¹⁵ језика, ¹⁶ културе ¹⁷ и цивилизације. ¹⁸ Њихова самосвест достиже врхунац у доба грчко-персијских ратова ради борбе против заједничког непријатеља, али чак је и тада било заједница којима је локални идентитет био важнији, те су се, попут Тесалаци, ¹⁹ из прагматичних разлога предали Ксерксовој војсци. Хеленски идентитет се могао користити и као политичко оружје, како то показује Демостенова *Трећа Филипица*. ²⁰ Освајањем Александра Великог Грци долазе у додир са бројним народима Истока и њихова самосвест расте. Хеленизам је епоха освајања, оснивања нових градова, саживота бројних етничких заједница и стварања нових културних и политичких идентитета. У таквој клими грчка самосвест је јасно дошла до изражаја, те нпр. у Сирији под селеукидском влашћу, новопридошлица је морао да истакне своју грчку генеалогiju пре него што би му било дозвољено да приступи гимназијуму. ²¹ Неретко се дешавало да више етничких заједница буде посведочено на једном месту. За пример се може узети декрет Еумена II из 188. године пре Христа, којим град Тиријон

¹³ Превод С. Борђевић, SMIT 2010, 39. Смит прави разлику између етничких категорија и етничких заједница у зависности од степена самосвести који одређена етничка групација испољава, SMIT 2010, 39–40.

¹⁴ HALL 2005, 219.

¹⁵ Th. 1. 3.

¹⁶ Strab, 14, 2, 28; Становиште да су Грци своју етничку посебност заснивали искључиво на језику, које заступа Едвард Ансон, ANSON 2009, 6. прилично је поједностављивање ствари. Не сме се изгубити из вида да грчки идентитет није окамењена категорија, већ да зависи од историјског контекста и од перспективе посматрања, што је у својој монографији сјајно показао Фрејзер, FRASER 2009.

¹⁷ Th. 2. 41.

¹⁸ Arist. Pol. 1327b, 20–35.

¹⁹ Hdt. 7. 129; 9. 27.

²⁰ D. Phil. 3. 30–32.

²¹ MORGAN 2020, 30.

добија статус полиса. Након битке код Магнезије, Антиох III губи власт над градом. У том тренутку, Тиријон су настањивали Македонци, Грци, Фригијци и Гали.²² Полибије прави јасну разлику између Грка и варвара у које убраја Гале, Картагињане, Парћане... Термин варварин ређе везује за Римљане.²³

Етничка структура македонске фаланге

Срж селеукидске војске чинила је македонска фаланга. Ова формација је могла да се носи чак и са римским легијама, како је то показала Антихова битка код Термопила 191. године пре Христа.²⁴ За македонску фалангу су регрутовани готово искључиво грчки колонисти и њихови потомци, насељени по војним колонијама на читавој територији ове простране државе.²⁵

Под термином грчки колонисти обухваћени су и колонисти из Македоније. Наративни извори спомињу Македонце у селеукидској армији само онда када наглашавају да су трупе наоружане на македонски начин. Поједини историчари чак сматрају да је Македонац у државама Селеукида и Птолемида постао псеудоним.²⁶ Међутим, натписи указују на закључак да су колонисти из Македоније успели да очувају свој идентитет у појединим колонијама, као што су Акрас²⁷ или Тијатрија.²⁸

Приликом насељавања колониста, краљеви су водили рачуна да не наруше командну структуру војске, па су неретко насељавали читаве чете на челу са својим командантима.²⁹ Од заповедника се природно очекивало да редовно увежбавају своје трупе.³⁰ Долазило је и до мешовитих бракова, али су деца којима је отац био хеленског порекла сматрана за Грке и имала су право да наследе земљишни посед и уз њега, војну обавезу.³¹ Чак су и удовице имале право да наследе земљишни посед.³² Ове колоније су се одржале прилично дуго, те су тако у Парћанској држави у Сузи постојали земљишни поседи у вла-

²² JONES / RICL 1997, 1–30, ANDRADE 2013, 43.

²³ О Полибијевој употреби термина варварин види ECKSTEIN 1995, 119–25.

²⁴ Liv. 36. 18; App. Sur. 4. 19.

²⁵ Свеобухватан преглед селеукидских колонија: COHEN 1978; о регрутовању колониста, њиховом наоружању, удруживању у ратничке дружине и утицају у локалној политици: VIKERMAN 1938, 82. Сјајну анализу о односу староседелаца и колониста пружа Бријанов чланак: BRIANT, 1982.

²⁶ LAUNEY 1949, 321–322; UEBEL, 1968, 59 n.4.

²⁷ OGIS 268; CIG 3522.

²⁸ OGIS 211.

²⁹ BILLOWS 1994, 150–153.

³⁰ SEG 37, 107.

³¹ LAUNEY, 1949, 714; COHEN, 1978, 85–86; MARTINEZ-SEVE 2009, 136–37.

³² COHEN 1978, 51–52.

сништву грчко-македонских колониста, тј. потомака оних који су били насељени у доба Селукидске монархије.³³ Процењује се да су Селеукиди из грчких колонија могли да регрутују 47 000 пешака и 8 000–8 500 коњаника.³⁴ Нема сумње да је значајан део ових пешака чинио македонску фалангу. Ова пракса је оставила трага у натписима, како то нпр. сведочи уговор између Смирне и Магнезије.³⁵ Међутим, осим грчких колониста, припадници других етнија такође су служили у македонској фаланги. Бар Кохва констатује да у изворима не постоји никакав показатељ да је негрчко становништво служило у фаланги али и наглашава да се о овом питању није озбиљно расправљало због аналогичности са Птолемидама, из које следи да би наоружавање оријенталног становништва довело у опасност селеукидску власт.³⁶ Дакле, питање учествовања других етнија у македонској фаланги је и даље отворено.

Приликом прављења паралеле са Птолемидама, губи се из вида да су Селеукиди имали другачији однос према староседеоцима. Птолемиди су традиционално избегавали да у војску регрутују нехеленско становништво, док су Селеукиди настојали да интегришу нове војне родове и војнике различитог порекла у армију, попут катафракта из Партије, које је увео Антиох III.

Неколико фрагмената из Полибијевог описа битке код Рафије упућује на закључак да је негрчко становништво било наоружано на македонски начин и откривају о којим етнимима је реч:

παρὰ δὲ τοὺς ἰππεῖς ἐν μετώπῳ τοὺς Κρήτας ἔστησε: τοῦτοις δ' ἐξῆς ἔταξε τοὺς ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος μισθοφόρους: μετὰ δὲ τούτων καὶ τῶν εἰς τὸν Μακεδονικὸν τρόπον καθωπλισμένων τοὺς μετὰ Βυττάκου τοῦ Μακεδόνος ὄντας πεντακισχιλίους παρενέβαλε.³⁷

Поред коњице у равној линији поставио је Крићане, а затим плаћенике из Грчке и уз њих 5 000 под командом Битака Македонца, наоружаних на македонски начин.³⁸

Из текста није најјасније ко су 5 000 војника под Битаком, но Полибије на другом месту пружа одговор на то питање:

ἦσαν δ' αὐταὶ Δάαι μὲν καὶ Καρμάνιοι καὶ Κίλικες εἰς τὸν τῶν εὐζώνων τρόπον καθωπλισμένοι περὶ πεντακισχιλίους: τοῦτων δ' ἅμα τὴν ἐπιμέλειαν εἶχε καὶ τὴν ἡγεμονίαν Βύττακος ὁ Μακεδών.³⁹

³³ SEG 7,13; BAR-KOCHVA 1976, 21.

³⁴ BAR-KOCHVA 1976, 42–43.

³⁵ OGIS 229.

³⁶ BAR-KOCHVA 1976, 20–21; 56.

³⁷ Plb. 5, 82, 10.

³⁸ Сви преводи са грчког и латинског су ауторови.

³⁹ Plb. 5, 79, 3.

Њу⁴⁰ су најпре чинили 5 000 лако наоружаних Даја, Кармана и Киличана, које је водио Македонац Битак.

Одмах се примећује да постоји једно кључно неслагање у Полибијевим исказима: у једном је Битакова јединица од 5 000 људи наоружана на македонски начин и засебно наведена, одвојена од лако наоружаних трупа, чиме Полибије посебно наглашава разлику међу њима, а у другом Битак води 5 000 лако наоружаних војника. Ду Плесис је дао објашњење: Антиох је наоружао Даје, Киличане и Кармане сарисама у последњем тренутку како би ојачао сопствену фалангу, бројчано инфериорну египатској.⁴¹

Даје су били скитско племе које је обитавало на обалама Каспијског језера, северно од Хирканије.⁴² Херодот бележи да су се у време Кира Великог бавили сточарством.⁴³ У антици су стекли славу сјајних ратника као стрелци на коњима. По речима Амијана Марцелина, они су »најжешћи од свих ратника«. ⁴⁴ Дарије III их је регрутовао за битку код Гаугамеле, а затим су се налазили у војсци Александра Великог.⁴⁵ Чак их је и Вергилије поменуо у својој Енеиди.⁴⁶ С обзиром да су Даје потицали из крајева које 217. године пре Христа Антиох није контролисао, може се претпоставити да су у бици код Рафије били најмници.⁴⁷ Њих 1 200 су се као стрелци на коњима борили за Антиоха против Римљана у бици код Магнезије 190. године пре Христа.⁴⁸ Не знамо да ли је овај контингент код Магнезије био одред најмника, као што то тврде Грифит⁴⁹ и Бар-Кохва,⁵⁰ или су у питању трупе које је послао Арсак II, тада већ потчињен Антиоху.⁵¹

О Карманима немамо много података. Страбон их је описао као ратнички народ који највише поштује култ бога рата, кога овај антички географ поистовећује са Аресом. Страбон хвали њихову земљу и посебно њихово вино.

⁴⁰ Војска Антиоха III.

⁴¹ DU PLESSIS 2022, 135. Теза да је птолемејска фаланга бројала само 25 000 војника је неodrжива јер се заснива на претпоставци да је 45 000 птолемејских фалангиста морало одмах да прегазу 20 000 селеукидских, CARY 1932, 405; GRIFFITH 1935, 121–123.

⁴² Strab. II. 7. 1.

⁴³ Hdt. I. 125.

⁴⁴ Dahae confines sunt, acerrimi omnium bellatores, Amm. Marc. 22. 8. 21.

⁴⁵ Arr. Anab. 3. II. 3; 5. 12. 2; 5. 16. 4.

⁴⁶ Verg. Aen. 8, 728.

⁴⁷ Волбанк сматра да присуство ових најмника указује да Антиох још увек није изгубио контролу над Хирканијом, WALBANK 1957, 607; GRIFFITH 1935, 144; DU PLESSIS 2022, 134.

⁴⁸ Liv. 37. 40.

⁴⁹ GRIFFITH 1935, 167.

⁵⁰ BAR-KOCHVA 1976, 51.

⁵¹ DU PLESSIS 2022, 161.

Занимљиво је да наводи да су Кармани били у оскудици коња, те су ишли у бој на магарцима.⁵² То би значило да се војска Кармана састојала углавном од пешака јер су вероватно само имућни себи могли да приуште коња. Ови пешаци су за транспорт користили магарце. У бици код Рафије учествовали су на оба крила, и под командом Македонца Битака као пешадија, и Међанина Аспазијана као коњица.⁵³

Киличани су у том тренутку били под селеукидском влашћу. Киликија је била планинска и стратешки важна област, која је повезивала Анадолију и Сирију. Са Анадолијском висоравни је била повезана преко уског пролаза планине Турус, познатог у антици под именом Киликијске капије. Киличани су били чувени гусари, у чијем се заточеништву нашао чак и Јулије Цезар, и које Плутарх карактерише као »најкрвожеднијим међу људима«.⁵⁴ Поред тога што Полибијев текст сведочи о учешћу Киликијаца у бици код Рафије,⁵⁵ Ливије их спомиње и у бици код Магнезије.⁵⁶

Као што видимо, извори не бележе да су војници из ових етнија икада користили сарисе; штавише, Даје се искључиво јављају као коњаници. Са друге стране, судећи по Антиоховом поступку, Даје, Киличани и Кармани су већ умели да рукују сарисама. Војници македонске фаланге су морали да прођу ригорозну обуку како би одржали борбени поредак. И Птолемеиди су уложили доста времена да обуче Египћане и грчке најамнике да се боре у македонској фаланги.⁵⁷ Готово је незамисливо да је Антиох наоружао сарисама 5 000 потпуно необучених војника који су неким чудом успели да одрже бојни поредак македонске фаланге у борби. А чак и да је тако, поставља се питање зашто тако није наоружао читаву пешадију и зашто није наоружао све Кармане. Античке војске су са собом носиле велике количине војне опреме, што се најјасније види из примера Александрове војске. Приликом његовог похода у Индији, због влаге и киша оклопи војника су зарђали, те су појачања допремила чак 25 000 комплекта оклопа.⁵⁸ Узевши у обзир да је Александрово појачање које је допремило оклопе бројало само 12 000 војника, војска Антиоха III, чија је само македонска фаланга имала 30 000 војника, морала је имати више од 5 000 комплекта резервног наоружања. Уз то, тешко би било поверовати и да нико од 5 000 потпуно необучених војника није направио грешку која би пореметила бојни поредак. Антихова фаланга јесте брзо потиснута, али због бројчане

⁵² Strab. 15. 2. 14.

⁵³ Plb. 5. 79.

⁵⁴ ἐν ἀνθρώποις φονικωτάτοις, Plut. Caes. 2.1.

⁵⁵ Plb. 5. 79

⁵⁶ Liv. 37. 40.

⁵⁷ О припремама птолеmeidске војске пред битку код Рафије: Plb. 5. 63–65.

⁵⁸ Diod. 17. 95; NAWOTKA 2010, 318.

надмоћи непријатеља. Озбиљан отпор су били у стању да пружи само сребрни штитови – најелитнији војници, али су на крају одступили.⁵⁹

Дакле, једино могуће објашњење је да је ова мултиетничка јединица састављена од Даја, Киличана и Кармана већ увежбана да се бори као македонска фаланга, што објашњава и зашто су били под командом једног Македонца.⁶⁰

Елитни род македонске фаланге су били аргираспиди, *сребрни штитови*⁶¹ или како их је још Тит Ливије називао *краљева кохорџа*.⁶² Излажући састав војске Антиоха III пред битку код Рафије, Полибије пише:

ὕπὸ δὲ Θεόδοτον τὸν Αἰτωλὸν τὸν ποιησάμενον τὴν προδοσίαν ἦσαν ἐκ πάσης ἐκ-
λελεγμένοι τῆς βασιλείας, καθωπλισμένοι δ' εἰς τὸν Μακεδονικὸν τρόπον, ἄνδρες
μύριοι: τούτων οἱ πλείονες ἀργυράσπιδες.⁶³

Под командом Теодота Етолца, који је издао Птолемеја, налазило се 10 000 војника пробраних из свих делова краљевине и наоружаних на македонски начин, а већина их је имала сребрне штитове.

Дакле, Полибије опет не наводи експлицитно да су Грци широм краљевства бирани у сребрне штитове, већ су у питању војници из свих делова краљевине. Из ове је Полибијеве реченице сасвим могуће извући закључак да сребрне штитове нису чинили само Грци, већ је у питању етнички хетероген род војске. Аркадијски историчар једном приликом аргираспиде назива сиријским копљаницима,⁶⁴ а у два наврата чак и пелтастима.⁶⁵ У првом случају, како Волбанк то примећује,⁶⁶ ἐπίλεκτοι τῶν Συριακῶν се може односити не само на аргираспиде, већ и на неки посебан одред фаланге под командом Никарха и Теодота Хемиолија.⁶⁷ Сиријци се јављају и код Магнезије, али као коњица.⁶⁸ Полибије уз то помиње и Киресте, њих 6 000, који су се побунили против Антиоха,⁶⁹ за разлику од грчких колониста, чија оданост је била неупитна. У многим градовима је постојао и божански култ владара и његове породице, попут Антиохије у Персији.⁷⁰ Кирести су се побунили због недостатка новца, али се нису покорили ни када је новац стигао. Један од Антиохових заповедника је

⁵⁹ Plb. 5. 85.

⁶⁰ Plb. 5. 82.

⁶¹ ἀργυράσπιδες, Plb. 5. 79. 4; 30. 25. 3.

⁶² Regia cohors, Liv. 37. 3. 40.

⁶³ Plb. 5. 79. 4.

⁶⁴ ἐπίλεκτοι τῶν Συριακῶν, Plb. 5. 85. 10.

⁶⁵ Πελταστής, Plb. 10. 31. 13; 10. 49. 3.

⁶⁶ WALBANK 1957, 615.

⁶⁷ Plb. 5. 79. 5.

⁶⁸ Liv. 37. 40.

⁶⁹ Plb. 5. 50.

⁷⁰ OGIS 233.

угушио устанак. Већина Киреста је страдала у борби, а они који су преживели, предали су се.⁷¹ Кирести су Сиријци из Кирестике, планинске области северне Сирије. Било да се речи ἐπίλεκτοι τῶν Συριακῶν односе на аргираспиде или на неки други одред фаланге, оне су још један показатељ да је македонска фаланга била мултиетничког састава, што је била потпуна супротност у односу на политику коју су водили Птолемеиди. У другом случају, када аргираспиде назива пелтастима, Полибије користи »антигонидску терминологију« јер је у Македонији пелтаст престао да се односи на лако наоружаног пешака (род војске створен по угледу на Трачане), већ на елитну гарду.⁷² Ипак, Волбанк не искључује могућност да је реч о најамницима, но, како то Ду Плесис примећује, нема сумње да пелтасти нису лако наоружане трупе јер Полибије приликом Антиоховог преласка реке Арије у Бактрији поред коњице и лако наоружаних трупа посебно набраја и пелтасте.⁷³ Антигонидски и селеукидски пелтасти су имали и сличну улогу као ударна песница приликом освајања градова, задатак који лако оклопне трупе свакако не би биле у стању да испуне.⁷⁴ Бар-Кохва пелтасте које спомиње Апијан у бици код Термопила такође интерпретира као сребрне штитове.⁷⁵

Македонска фаланга, иако изузетно ефикасна бојна формација, имала је неколико слабости које је непријатељ могао да искористи. Како би се оне превазишле, прибегавало се регрутовању помоћних војних јединица и најамника.

Најамници Антиоха III

Селеукидска монархија је била најбогатија држава на Медитерану. Годишњи приход у III веку пре Христа је износио између 14 000 и 19 000 античких таланата сребра, тј. 364–500 тона. Пре битке код Магнезије, Антиохови приходи се процењују на 20 000 таланата. Толиким приходима нису располагали чак ни Птолемеиди, чије богатство је достигло готово митске размере. У III веку пре Христа имали су годишње у својим ризницама између 14 000 и 16 000 таланата. На западном Медитерану ниједна држава није могла да парира Се-

⁷¹ Plb. 5. 50.

⁷² WALBANK 1957, 590–591; BAR-KOCHVA 1976, 62–63; DU PLESSIS 2022, 49.

⁷³ Plb. 10. 49. 2.

⁷⁴ Plb. 5. 4. 8; 10. 49. 2.

⁷⁵ App. Syr. 4. 18, BAR-KOCHVA 1976, 161. Идентификовање пелтаста као сребрних штитова у бици код Термопила је доведено у питање, најпре тиме што Ливије, Liv. 36. 18, описујући готово идентичан војни поредак каже да су ту биле лако оклопљене трупе, а с обзиром на то што је Антиох располагао малом војском, тешко да је имао довољно фалангиста да их подели у две бојне линије, DU PLESSIS 2022, 258.

леукидима по богатству. Плиније Старији каже да је на врхунцу моћи Нова Картагина била у стању да оствари годишњи приход од 1 300 таланата,⁷⁶ док је Римска држава пре Помпејевог похода имала годишњи приход од 8 333 таланта. С обзиром на то што је у III веку пре Христа контролисала знатно мању територију, и њени приходи у доба Антиоха III су били скромнији.⁷⁷ Значајна финансијска средства су омогућила ангажовање великог броја плаћеника чије услуге нису биле јефтине, како сведочи натпис са уговором између Родоса и критског града Хијерапитне на ком су сачуване дневнице најамника⁷⁸ или плате најамничког гарнизона у Теосу.⁷⁹ Упркос новчаној оскудици на самом почетку Антиохове владавине,⁸⁰ краљева ризница се брзо напунила и Антиох је био у стању да плаћа велики број најамника.⁸¹

У хеленистичком свету постоје две врсте најамника, они који привремено служе владару у току рата и ангажовани су само за један војни поход и они који су у замену за редовну новчану накнаду или земљишни посед читаву своју каријеру провели у служби једне државе.⁸² Птолемиди и Селеукиди су имали довољно новца да упосле другу врсту најамника. Ипак, у случају нужде ангажовали су и најамнике у привремену службу, као што је Птолемеј IV учинио пред битку код Рафије.⁸³ И најамници су се, као и колонисти, удруживали у војничке дружине.⁸⁴

На боковима македонске фаланге често су се налазили Келти. Они су рано дошли у контакт са грчким светом.⁸⁵ Амели Курт и Сузан Шервин-Вајт сматрају да су Келти били најамници још у војсци Александра Великог.⁸⁶ На позив битинијског краља Никомеда прешли су са Балкана у Малу Азију 277. године пре Христа. Помогавши Никомеду да порази брата Зипоита II, три галска племена, Толистобоги, Тектосаги и Троками почињу да немилице пљачкају Малу Азију. Након што их је зауздао Антиох I, највероватније 275. године пре Христа, Гали су насељени у северну Фригију (данашњу Галатију), но судећи по почасном декрету посвећеном Ахају, пљачкања су настављена све до 268/7. године пре

⁷⁶ Plin. *HN*. 33. 97.

⁷⁷ За годишње приходе види APERGHIS 2004, 251, 259–260; FISHER-BOVIET 2014, 69, 75; DU PLESSIS 2022, 275.

⁷⁸ SIG 2. 581.

⁷⁹ SEG 26. 1306.

⁸⁰ Plb. 5. 50.

⁸¹ Већ у бици код Рафије, Антиох је могао да регрутује огроман број најамника, Plb. 5. 79.

⁸² CHANIOTIS 2005, 79.

⁸³ Plb. 5. 63–65.

⁸⁴ CHANIOTIS 2005, 95.

⁸⁵ О сусрету Александра Великог и Келта: Arr. *Anab.* 1. 4; Str. 7. 3.

⁸⁶ SHERWIN-WHITE / KUNRT 1993, 32.

Христа.⁸⁷ Келти у Малој Азији су наставили да одржавају контакт са Келтима у Галији, те је тако Хегесија, изасланик Лампсака у Масилију, преносио и поруке Толистобога.⁸⁸ Гали су постали веома цењени најамници. Извори често бележе да су Келти настојали да у жестоком јуришу разбију непријатељев бојни ред,⁸⁹ били су у стању да заузму снажну дефанзивну формацију збијених штитова,⁹⁰ а римски војсковођа Гнеј Манлије Вулсон је веома ценио њихову ратничку вештину:

Non me praeterit, milites, omnium quae Asiam colunt gentium Gallos fama belli praestare.⁹¹

Не губим из вида да су од свих народа који настанују Азију, Гали ненадмашни по ратничкој слави.

Антиох III им је намењивао улогу заштитника рањивих бокова македонске фаланге и у боју са Молоном,⁹² где су Гали Ригосаги били постројени поред грчких најамника.⁹³ Ливије и Апијан⁹⁴ бележе да су Гали штитили македонску фалангу и у бици код Магнезије.⁹⁵ Апијан наводи поименце сва три племена, а такође нас извештава да су Гали чинили и један одред коњице.⁹⁶

Најамници из Грчке су били честа појава на бојним пољима широм Медитерана. Штавише, одиграли су истакнуту улогу у оснивању Селеукидске монархије, када је Селеук I са 1 000 најамника које му је уступио Птолемеј I заузео Вавилон.⁹⁷ Упркос њиховом значају у селеукидској војној историји, о хеленским најамницима је сачувано мало података.⁹⁸ Антиох је првобитно против Молона послао војску под командом најамника Ахајца Ксенета, а затим је, када се он сукобио са узурпатором, на свом десном крилу поставио коњанике из Хеладе под командом Ардиса.⁹⁹ Готово сигурно је реч о најамничкој коњи-

⁸⁷ Worrle 1975, 59–88; Мајкл Ворли покушава да на основу натписа датује тзв. Слоновску битку Антиоха у 268/7. годину пре Христа. Међутим, сама битка није споменута у тексту натписа, те се Антихова победа над Галима традиционално датује у 275. годину пре Христа. Декрет највероватније указује на локални пљачкашки поход Келта, Grainger 2014, 140.

⁸⁸ OGIS 591.

⁸⁹ Plb. 5. 53; Liv. 38. 17; Caes. *BGal* 2. 19.

⁹⁰ Liv. 38. 22; Caes. *BGal* 1. 25.

⁹¹ Liv. 38. 17. 2.

⁹² О сукобу Антиоха са Молоном: Grainger 2015, 4–19; Du Plessis 2022, 239–241.

⁹³ Plb. 5. 53.

⁹⁴ Liv. 37. 40; App. *Syr* 6. 31.

⁹⁵ О бици код Магнезије: Bar-Kochva 1976, 163–173; Du Plessis 2022, 262–271; Wrightson, 2022, 115–131.

⁹⁶ App. *Syr* 6. 31.

⁹⁷ Diod. 19. 90; Griffith 1935, 132.

⁹⁸ Griffith 1935.

⁹⁹ Plb. 5. 53.

ци. Пред битку код Рафије регрутовао је 5 000 хеленских, лако наоружаних најамника под командом Тесалца Хиполоха.¹⁰⁰ Најамници под командом Хипербаса су се посебно истакли током опсаде града Сирикса у Хирканији.¹⁰¹ Варвари, видевши да не могу да одбране град од Антиоха, побили су Грке у њему, опљачкали их и кренули у бег, но Хипербас их је сустигао и поразио.

Посебно је занимљива појава Тарантинаца у Антиоховој војсци. Они су били у служби хеленистичких војски још од 316. године пре Христа.¹⁰² Били су саставни део војске Антигона Једнооког и његовог сина Деметрија.¹⁰³ Реч је о лако наоружаним коњаницима са копљима за бацање,¹⁰⁴ који су тада највероватније потицали из града Тарента. Најамници из Тарента су били присутни широм Медитерана. Временом Тарантинци су почели да означавају лако наоружане коњанике, без обзира на њихово порекло. Волбанк претпоставља да су у Антиоховој војсци били најамници.¹⁰⁵ Срећемо их како се боре на Антиоховом левом крилу у бици код Магнезије.¹⁰⁶ Полибије, критикујући античког историчара Зенона, бележи да су се Тарантинци под командом Антипатра борили и у бици код Паниона.¹⁰⁷ Не располажемо никаквим подацима о њиховом пореклу. Вероватно су у питању разнородни лако наоружани коњаници. Готово је незамисливо да је Тарент, који се од 209. године пре Христа налазио под управом римског претора,¹⁰⁸ био у стању да пошаље своје најамнике Антиоху за борбу против Римљана у бици код Магнезије.

Трачани који су учествовали у бици код Рафије су такође били плаћеници.¹⁰⁹ Теорију Бар-Кохве,¹¹⁰ по којој су у питању потомци колониста Александра Великог у Персиди, треба одбацити. Она превасходно почива на једном Полијеновом фрагменту¹¹¹ и на уверењу да је Ахеј својом побуном одсекао Антиоха од Тракије. Међутим, готово је немогуће да је Ахејева побуна херметички затворила простор Мале Азије, а чак и да се то десило, свакако су постојали и други путеви комуникације између Европе и Азије. Ахејева побуна није спречила ни најамнике из Хеладе да се појаве на бојишту код Рафије.

¹⁰⁰ Plb. 5. 79.

¹⁰¹ Plb. 10. 31.

¹⁰² GRIFFITH 1935, 246–250; BUGH 2019, 70–71.

¹⁰³ Diod. 19. 29.

¹⁰⁴ Arr. *Tact.* 4. 1–7.

¹⁰⁵ WALBANK 1957, 529.

¹⁰⁶ Liv. 37. 40.

¹⁰⁷ Plb. 16. 18.

¹⁰⁸ Plut. *Flam.* 1.

¹⁰⁹ Plb. 5. 79; GRIFFITH 1935, 144.

¹¹⁰ BAR-KOCHVA 1976, 50.

¹¹¹ Polyaeus, *Strat.* 7. 40.

Савезничке групе

Описујући војску селеукидских владара извори често наводе Крићане.¹¹² Они су били савезници династије Селеукида (συμμαχικός Κρήτας).¹¹³ Крићани су били саставни део војске Антиоха III, које је он приликом гушења Молоновог устанка 220. године пре Христа поставио на десно крило војске, између коњаника под командом Ардиса и Гала Ригосага.¹¹⁴ У бици код Рафије су се такође налазили на десном крилу, иза слонова, постројени као подршка за 4.000 коњаника и заштита за Битакове борце наоружане на македонски начин.¹¹⁵ Крићани су били присутни и у току Антиоховог рата против Римљана. Код Магнезије се јавља 1.500 лако наоружаних крићанских пешака.¹¹⁶ У бици на планини Лаб¹¹⁷ Крићани су под командом Рођанина Поликсенида имали важан задатак да као штитоноше пружају заштиту инжењерима који су пробијали пут за кретање тешких трупа на неповољном терену.¹¹⁸ Остаје отворено питање ко су Неокрићани. Грифит¹¹⁹ и Волбанк¹²⁰ предлажу да су у питању Крићани који нису следили традицију стрељаштва, већ су били наоружани за блиску борбу.

Етолци су, незадовољни стањем у Хелади након Другог македонског рата, позвали Антиоха и прогласили га ослободиоцем Грчке. Били су спремни да пруже Антиоху помоћ у бици код Термопила 191. године пре Христа.¹²¹ Њихов задатак је био да бране град Хераклеју и да онемогуће Римљане да опколе Антиохову војску служећи се планинским пролазима Теихон и Калидром. У одбрани Хераклеје постигли су значајан успех, али безуспешно су покушавали да зауставе римско напредовање планинским стазама и њихов напад на логор Антиохове војске.¹²²

Арабљани су такође били део Антиохове војске. У питању су савезници јер Полибије каже да су у току Четвртог сиријског рата арабљанска племена пришла Антиоху.¹²³ Код Рафије, били су распоређени као пешадија да би чували рањив бок фаланге.¹²⁴ Уз Међане, који су такође били распоређени као пеша-

¹¹² Plb. 5. 53; 5. 82; 10. 29; Liv. 37. 40.

¹¹³ Plb. 5. 53. 3.

¹¹⁴ Plb. 5. 53.

¹¹⁵ Plb. 5. 82.

¹¹⁶ Liv. 37. 40; App. Syr. 6. 31.

¹¹⁷ BAR-KOCHVA 1976, 142–145; DU PLESSIS 2022, 248–251.

¹¹⁸ Plb. 10. 29.

¹¹⁹ GRIFFITH 1935, 119.

¹²⁰ WALBANK 1957, 540.

¹²¹ За анализу битке: BAR-KOCHVA 1976, 158–162; DU PLESSIS 2022, 257–262.

¹²² Liv. 36. 18–19; App. Syr. 4. 18–19.

¹²³ Plb. 5. 71.

¹²⁴ Plb. 5. 82.

дија, имали су за задатак да се боре са грчким најамницима у птолемеидској служби. Ливије је забележио и њихово учешће у бици код Магнезије, где су се борили као стрелци на камилама.¹²⁵ Навео је и да су се служили мачем од 4 лакта (192 cm). Нема сумње да је Ливије претерао описујући њихову дужину. Двометарски мачеви су ушли у употребу тек у 16. веку, тзв. »велики мачеви.«¹²⁶

Кападочани који су се прикључили Антиоховој војсци у бици код Магнезије такође су били савезничке трупе. Њих је у помоћ послао Антиохов савезник Аријарат.¹²⁷

Било је и градова у Малој Азији који су склопили савез са Антиохом, попут Перинта.¹²⁸ Не знамо које етнониме Тит Ливије подразумева када спомиње 2.700 разнородних трупа у Антиоховој војсци код Магнезије, те је сасвим могуће да су малоазијски градови, као Антиохови савезници, чинили њихов део.¹²⁹ Узевши у обзир претрпљена ратна разарања, ови градови нису били у стању да пошаљу озбиљнију војну помоћ. О обиму разарања сведоче жалбе посланства неидентификованог малоазијског града Антиоу III.¹³⁰ Град је био уништен, а његово становништво је остало без имовине.

Староседеоци у Антиоховој војсци

И поред тога што су Грци у хеленистичкој монархији Селеукида водили главну реч у политичком аспект, оријентални елеменат никако није био занемарљив; штавише, био је веома заступљен како у културном и религијском животу, тако и у администрацији а посебно у војсци.¹³¹ Већ је говорено о Дајама, Сиријцима и Карманима.

Међани су важили за чувене ратнике и сама Медија је била веома важна област селеукидске државе, о чему сведочи Полибијев текст.¹³² Стога не изненађује што се Антиох често ослањао на њих. У бици код Рафије борили су се као пешаци против тешких грчких најамника, али нису били у стању да пруже отпор и брзо су натерани у бекство.¹³³ С обзиром на то што су најамници били

¹²⁵ Liv. 37. 40.

¹²⁶ JONES 2023. 189.

¹²⁷ Liv. 37. 40; App. Syr. 6. 31.

¹²⁸ MA 1999, document 35.

¹²⁹ Liv. 37. 40. 11: inde auxiliares mixti omnium generum, duo milia septingenti.

¹³⁰ SEG 37, 1003.

¹³¹ Курт и Шервин Вајт заузимају становиште да је оријентални елеменат био доминантнији у Селеукидској монархији од грчког, SHERWIN-WHITE / КУНТ 1993. За много умеренији став по том питању види APERGHIS 2004.

¹³² Plb. 5. 44–45.

¹³³ Plb. 5. 85.

наоружани на македонски начин, овакав исход није изненађујући. Ливије, говорећи о агеми, елитном одреду од 1 000 коњаника, указује на то да је потпуно била састављена од Међана. Уз њих спомиње и припаднике других племена настањених у Медији, али их не именује.¹³⁴

Кадузијанци су пореклом из Медије Атропатене. Плутарх их описује као ратоборан народ,¹³⁵ а Страбон каже да су и у првом веку пре Христа, у време похода Марка Антонија на Исток, били цењени као пешаци и изврсни бацачи копља.¹³⁶

Селеукиди су персијске војнике користили као посаду у утврђењима. О томе сведочи натпис из времена Селеука II, оца Антиоха III, који бележи присуство персијског одреда под заповедништвом у Магнезији.¹³⁷ И Персијанци у Антиоховој служби које Полибије спомиње сасвим сигурно су етнички Персијанци.¹³⁸ Селеукидска монархија је наследила многе тековине своје претходнице, државе Ахеменида.¹³⁹ Агријане је Бар-Кохва¹⁴⁰ идентификовао као етничке Персијанце који су наоружани агријанским оружјем, кратким копљем и луком. Са друге стране, Рицл у свом коментару Полибијевог текста¹⁴¹ не одбацује могућност да је реч о етничким Агријанима који су насељавали територију око Родопских планина и изворишта реке Стримон. Пратили су Александра на његовим освајањима често помажући хипаспистима у вршењу задатака. Борили су се као бацачи копља, праћкаши или стрелци.¹⁴² Нема сумње да је Бар-Кохва извео тачан закључак јер Полибије наводи Агријане и Персијанце као једну јединицу:

πρὸς δὲ τούτοις Ἀγριᾶνες καὶ Πέρσαι τοξόται καὶ σφενδονῆται δισχιλίοι. μετὰ δὲ τούτων χίλιοι Θράκες, ὧν ἡγεῖτο Μενέδημος Ἀλαβανδεύς.¹⁴³

Било је још стрелаца и праћкаша Агријана и Персијанаца, њих 2 000, као и 1 000 Трачана, сви под заповедништвом Менедема из Алабанде.

Волбанк наглашава да су се етнички Агријани борили само у армијама Антигонида.¹⁴⁴ Подређеност трачких најамника и Персијанаца истом заповед-

¹³⁴ Liv. 37. 40.

¹³⁵ Plut. Art. 24.

¹³⁶ Str. II. 13.

¹³⁷ OGIS 229, 105.

¹³⁸ Plb. 5. 79, BAR-KOCHVA 1976, 50; DU PLESSIS 2022, 138.

¹³⁹ О Ахеменидској држави: BRIANT 2002.

¹⁴⁰ BAR-KOCHVA 1976, 50.

¹⁴¹ Рицл 1988, 635. п. 135.

¹⁴² Arr. Anab. I. 14; 3. 13; 5.79.

¹⁴³ Plb. 5. 79. 6.

¹⁴⁴ WALBANK 1957, 608.

нику, Менедему из Алабанде, последица је начина њиховог наоружања, а не етничке сродности.

Апијан у Сирици, описујући битку код Магнезије, помиње да су коњицу чинили Мизијци и Еламћани.¹⁴⁵ Еламћанску коњицу наводи и Ливије, али уз то помиње и еламћанске стрелце, као и 2 500 мизијских луконоша.¹⁴⁶

Катафракти су били Антихова тешка коњица. С обзиром на то што у изворима немамо експлицитно наведену етничку припадност катафракта, можемо изнети само претпоставке. Једна је да су били парћанског порекла јер су Парћани важили за чувене коњанике. Њихови катафракти су се истакли у сукобима са Римљанима, нпр. у бици код Каре, 53. године пре Христа.¹⁴⁷ Другу тезу износи Бар-Кохва,¹⁴⁸ који сматра да су катафракти постали део грађанске војске селеукидске државе, што би значило да су били мултиетничког састава.

Катафракти су играли значајну улогу у биткама код Паниона¹⁴⁹ и Магнезије,¹⁵⁰ јављају се и у речима селеукидског изасланика који се 192. године пре Христа обраћа етолској скупштини.¹⁵¹ Антиоху су катафракти уз македонску фалангу након 200. године пре Христа постали главно оружје на бојном пољу. Апијан му чак и замера да се код Магнезије превише ослонио на катафракте уместо на фалангу.¹⁵² И речи Антиховог изасланика на скупштини Етолског савеза сведоче о снази Антихове коњице:

his equestribus copiis quamquam vel totius Europae exercitus in unum coacti obrui possent, adiciebat multiplices copias peditum, et nominibus quoque gentium vix fando auditis terrebat, Dahas Medos Elymaeosque et Cadusios appellans.¹⁵³

Када би била сабрана сва војска из Европе, била би прегажена његовом коњицом, помињао је бројне пешаке и застрашивао их је народима о којима се мало зна, попут Даја, Међана, Еламћана и Кадузијанаца.

У историографији се усталило мишљење да је Антиох катафракте увео након свог сукоба са Парћанима.¹⁵⁴ Парни су били скитско номадско племе које

¹⁴⁵ App. Syr. 6. 33.

¹⁴⁶ Liv. 37. 40.

¹⁴⁷ Plut, Crass. 27–30; Cas.Dio. 40. 12–30.

¹⁴⁸ BAR-KOCHVA 1976, 74.

¹⁴⁹ Plb. 16. 18; О бици код Паниона: BAR-KOCHVA 1976, 146–157; DU PLESSIS 2022, 253–257.

¹⁵⁰ App. Syr. 7. 33–34.

¹⁵¹ Liv. 35. 48.

¹⁵² App. Syr. 7. 32. Рајтсон, сасвим супротно од античког историчара, сматра да је недовољан број коњаника био разлог Антиховог неуспеха, WRIGHTSON, 2022, 6.

¹⁵³ Liv. 35. 48. 4.

¹⁵⁴ TARN 1930, 82–83; BAR-KOCHVA 1976, 74; MIELCZAREK 1993, 68; SIDNELL 2006, 144; DU PLESSIS 2022, 103.

је крајем владавине Антиоха II напало Партију, једну од сатрапија под селеукидском влашћу. У тренутку њиховог напада, сатрап Андрагора се одметнуо од централне власти. Парћани су убили сатрапа и уместо сатрапије консолидовали сопствену државу.¹⁵⁵

У бици код Магнезије спомиње се значајан број малоазијских етнонима, као што су Мизијци, Каријци, Киличани, Памфилци, Писиђани, Трали, Лиђани и Кападочани, о којима је већ било речи.¹⁵⁶ То свакако иде у прилог тези да су помоћне јединице у војскама Селеукидске монархије, попут војске у држави Ахеменида, биле прикупљане из области које су биле директно угрожене непријатељским нападом и да је само за одлучујуће битке, од којих је зависио опстанак монархије, сабирана војска са читаве њене територије.¹⁵⁷

Потребно је још једном напоменути да је Ливије мање прецизан од Полибија приликом описивања етничког састава, иако је као главни извор за рат Рима са Антиохом користио Полибија, те каже да је у бици код Магнезије било 2 700 разнородних војника.¹⁵⁸

Део тих разнородних трупа могли су да чине Јевреји, ако је Јосиф Флавије веродостојно пренео Антиохово писмо намењено Зеуксиду.¹⁵⁹ У том писму Антиох саопштава своју одлуку да пресели 2 000 јеврејских породица на територију Лидије и Фригије како би служили као посаде у тврђавама и смирили побуну у тим областима. Наложено је Зеуксиду да новопридошлим породицама обезбеди земљишне поседе на којима би се они скућили. Давање земљишног поседа за војну службу била је стандардна пракса Селеукидске монархије.¹⁶⁰

Описујући распоред војске пред битку код Магнезије, Тит Ливије наводи да је уз Крићане било распоређено 1 500 Трала.¹⁶¹ Грифит и Бар-Кохва их идентификују са илирским најамницима који су били у служби Филипа II.¹⁶² Са друге стране, Ду Плесис даје још једну интерпретацију, по којој они нису најамници.¹⁶³ Антиох је ове војнике регрутовао из града у Фригији, по имену Трал, који је након битке предат пергамском краљу Еумену II.¹⁶⁴ С обзиром на то

¹⁵⁵ MUSTI 2008, 214; OLBRYCHT 2021, 73–99, 103–179.

¹⁵⁶ Liv. 37. 40; App. Syr. 6. 31.

¹⁵⁷ BRIANT 1984, 65; SHERWIN-WHITE / KUHN 1993, 55.

¹⁵⁸ Liv. 37. 40. 11: inde auxiliares mixti omnium generum, duo milia septingenti.

¹⁵⁹ Jos. Ant. 12. 147–153.

¹⁶⁰ Бријан је урадио сјајну анализу оваквог начина регрутовања војске, додуше са посебним освртом на коњицу из источних сатрапија, BRIANT 1978.

¹⁶¹ Liv. 37. 40.

¹⁶² GRIFFITH 1935; BAR-KOCHVA 1976, 51.

¹⁶³ DU PLESSIS 2022, 164.

¹⁶⁴ О Тралу види одредницу у BRYCE 2009, 713.

што присуство Илира никада није забележено у Антиоховој војсци и да је сам град Трал географски био далеко ближи попришту битке од Илира, Ду Плесис је готово сигурно у праву.

Када је реч о Мизијцима, у изворима није најјасније ко је контролисао Мизију. Добро аргументовано решење је понудио Ален који сматра да се пергамски краљ задовољио само савезништвом са Антиохом III, не тражећи никакве територије као компензацију, те су све области под Ахејевом управом прешле у Антиохове руке.¹⁶⁵ Стога Мизијце не треба убрајати у Антиохове савезнике, већ поданике.

Антихова флота

Иако је Антиох располагао моћном морнарицом која је у Егејском мору под командом адмирала Поликсенида Рођанина била у стању да парира удруженој снази римске, пергамске и рођанске флоте,¹⁶⁶ о њеном етничком саставу не знамо готово ништа. Тит Ливије, најбољи извор за сукоб Антиоха и Рима, бележи само један етноним. Говорећи да Антиох располаже са 300 бродова, Ливије напомиње да су се његовој флоти прикључили и Кипрани.¹⁶⁷

Узевши у обзир традицију морепловства у Карији, можемо претпоставити да су и Каријци чинили део Антиохове флоте. Каријци су дали 70 бродова за Ксерксову флоту,¹⁶⁸ а из те области су и Птолемиди регрутовали трупе, о чему сведочи почасни натпис Антиелону Менандеровом, који је служио Птолемеја III или Антиоховог савременика Птолемеја IV.¹⁶⁹ Своју поморску традицију су наставили да негују дуго након Антиохове владавине, те је на надгробном споменику из I века пре Христа остало забележено како је Аполонија из Тимноса био страشان ратник, и на мору и на копну. Епитаф га поистовећује са Аресом, описује га као заштитника и наглашава да је у боју поразио многе Феничане.¹⁷⁰

Неизоставан етноним када се говори о флоти су Феничани. Моћни феничански бродови нису одиграли значајнију улогу у сукобу против Римљана, упркос томе што су били под командом Ханибала Барке. Феничанима је Ханибалово заповедништво било драже од заповедништва грчког војсковође јер је Ханибал пореклом из Картагине, града који је основан као колонија феничанског Тира.¹⁷¹ Након једног нерешеног окршаја са Рођанима, феничанска

¹⁶⁵ ALLEN 1983, 58–65.

¹⁶⁶ О сукобу Рима и Антиоха за контролу над Егејским морем види GRAINGER 2002, 247–306.

¹⁶⁷ Liv. 33. 19.

¹⁶⁸ Hdt. 7. 93.

¹⁶⁹ SGO 1, 09/07.

¹⁷⁰ SGO 1, 01/02.

¹⁷¹ GRAINGER 2015, 172.

флота је морала да се врати како би била спремна да одбије потенцијални птолемидски напад. Један хијероглифски документ открива да је птолемидска флота напала Арад у Сирији, искористивши прилику када је већи део феничанске флоте отпловио ка Егејском мору.¹⁷²

Осим феничанске и егејске, Селеукидска монархија је располагала још једном флотом у Персијском заливу. Наративни извори о њој не дају никакве податке, а грчки натписи су посведочили присуство грчких војника, попут једне посвете Сотела Атињанина и његових војника на острву Фаилака.¹⁷³

Закључак

У историографији се усталило мишљење да су грчки колонисти били основни извор за регрутовање селеукидске војске. Међутим, ако се пажљиво анализирају различите етничке групе које су служиле у војсци Антиоха III, долазимо до закључка да су границе селеукидске државе чувале и персијске, а не само грчке посаде. Уз грчке колонисте, оријентални народи као што су Даје, Кармани, Киличани и Сиријци служили су у редовима македонске фаланге без опасности подизања побуне огромних размера, каква је захватила Египат након битке код Рафије. Како је то показала победа код Паинона, Антиох се у својим тактикама подједнако ослањао и на македонску фалангу и на катафракте, који су такође могли бити мултиетничког састава. Штавише, Антиох се могао поуздати у верност оријенталног становништва до те мере да их је пресељавао у новоосвојене крајеве склоне одметању од централне власти како би својим присуством осигурали његову власт. Обале Антиохове државе бранила је и разновродна флота у којој су служили и Феничани и Грци.

Огромна финансијска средства којима је располагала селеукидска ризница омогућила су Антиоху ангажовање великог броја најамника различитог етничког порекла и различитог начина борбе. У складу са својом војном традицијом и наоружањем, многи најамници су нашли место у редовима Антиохове војске, попут нпр. Келта, који су имали задатак да чувају рањиве бокове македонске фаланге. Нажалост, изворни материјал не омогућава увек прецизну идентификацију етничког порекла најамника, као што је то случај са Тарантинцима или Антиоховим савезницима Неокрићанима.

Антиохова политика ослањања на савезнике није увек била успешна. Крићани су оправдали поверење које им је Антиох указао и играли су значајну улогу у готово свим биткама које је овај владар добио. Насупрот њима, Етолци код Термопила нису били у стању да се супротставе римској војсци, што је довело

¹⁷² DARESSY 1916/8, 175–179; GRAINGER 2002, 315–316, appendix 2.

¹⁷³ ROUECHE / SHERWIN-WHITE 1985, 1–35.

до Антиоховог пораза у боју. И сами извори којима располажемо су склони преувеличавању, о чему сведочи Ливијев опис Арабљанских огромних мачева од четири лакта.

Војска Антиоха III није била само средство којим је овај амбициозни владар повратио контролу над територијама својих предака, већ институција која је доприносила интеграцији његове државе. Антиох се није ослањао само на грчке колонисте и најамнике, већ је настојао да у редове своје армије уврсти разнородно староседелачко становништво. Резултати овог истраживања указују на то да је селеукидска војска, иако базирана на македонском моделу, еволуирала у мултиетничку формацију која је имала шире геополитичке последице на интеграцију различитих етничких група унутар Антиохове империје.

Библиографија

Наративни извори

- Appian. *Roman History*, Volume 2, translated by Brian McGing, Cambridge, MA, 1912.
- Arrian, *Tactica*, translated by R. Hercher, A. Eberhard, Leipzig, 1885.
- Arrian. *Anabasis of Alexander*, Volume 1: Books 1–4, translated by P. A. Brunt, Cambridge, MA, 1976.
- Arrian. *Anabasis of Alexander*, Volume II: Books 5–7, *Indica*, translated by P. A. Brunt, Cambridge, MA, 1983.
- Caesar. *The Gallic War*, translated by H. J. Edwards, Cambridge, MA, 1917.
- Dio Cassius. *Roman History*, Volume 3: Books 36–40, translated by E. Cary, H. B. Foster, Cambridge, MA, 1914.
- Diodorus Siculus. *Library of History*, Volume 8: Books 16.66–17, translated by C. B. Welles, Cambridge, MA, 1963.
- Josephus. *Jewish Antiquities*, Volume 5: Books 12–13, translated by R. Marcus, Cambridge, MA, 1943.
- Justin. *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, translated by J. C. Yardley, Atlanta, 1994.
- Livy *History of Rome*, Volume 10: Books 35–37, translated by J. C. Yardley, Cambridge, MA, 2018.
- Livy *History of Rome*, Volume 11: Books 38–40, translated by J. C. Yardley, Cambridge, MA, 2018.
- Plutarch. *Lives*, Volume 3: *Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus*, translated by B. Perrin. Cambridge, MA, 1916.
- Plutarch. *Lives*, Volume 10: *Agis and Cleomenes. Tiberius and Gaius Gracchus. Philopomen and Flaminius*, translated by B. Perrin, Cambridge, MA, 1921.
- Plutarch. *Lives*, Volume 11: *Aratus. Artaxerxes. Galba. Otho*, translated by B. Perrin, Cambridge, MA, 1926.
- Polyaenus, *Stratagems of War*, Volume 2, Books 6–8, translated by P. Krenz, E. L. Wheeler, Chicago, 1994.
- Polybius. *The Histories*, Volume 3: Books 5–8, translated by W. R. Paton, Cambridge, MA, 2011.
- Polybius. *The Histories*, Volume 4: Books 9–15, translated by W. R. Paton, Cambridge, MA, 2011.
- Polybius. *The Histories*, Volume 5: Books 16–27, translated by W. R. Paton, Cambridge, MA, 2012.
- Strabo. *Geography*, Volume 3: Books 6–7, translated by H. L. Jones, Cambridge, MA, 1924.
- Strabo. *Geography*, Volume 5: Books 10–12, translated by H. L. Jones, Cambridge, MA, 1928.

Strabo. *Geography, Volume 7: Books 15–16*, translated by H. L. Jones, Cambridge, MA, 1930.

Полибије, *Историје* I–II, прев. М. Рицл, Нови Сад, 1988.

Документарни извори

C. Roueché – S. M. Sherwin-White, “Some Aspects of the Seleucid Empire: the Greek Inscriptions from Failaka in the Persian Gulf”, *Chiron* 15, 1985, 1–39.

G. Daressy, “Un second exemplaire du decret de l'an XXIII de Ptolemee Epiphane”, *Recueil des Travaux*, 38, 1916–1918, 175–179.

M. Wörrle, “Antiochos I, Achaïos der Ältere und die Galater. Eine neue Inschrift in Denizli”, *Chiron* 5, 1975, 59–88.

Orientis Graeci Inscriptiones Selectae, yp. W. Dittenberger, Leipzig, 1903.

Steinepigramme aus dem Griechischen Osten, 1, yp. R. Merkelbach, J. Stauber, Stuttgart-Leipzig, 1998.

Supplementum Epigraphicum Graecum, 26, yp. H.W. Pleket, R.S. Stroud, Leiden, 1976/7.

Supplementum Epigraphicum Graecum, 7, yp. L. Robert, M. N. Tod, E. Ziebarth, Leiden, 1934.

Supplementum Epigraphicum Graecum, 37, yp. H.W. Pleket, R.S. Stroud, Leiden, 1987.

Sylloge Inscriptionum Graecarum, 2, yp. G. Dittenbergero, Leipzig, 1917.

Литература

ALLEN 1983 = R. E. Allen, *The Attalid kingdom, A Constitutional History*, Oxford.

ANDRADE 2013 = N. J. Andrade, *Syrian Identity in the Greco-Roman World*, New York.

ANSON 2009 = E. M. Anson, “Greek Ethnicity and the Greek Language”, *Glotta*, Bd. 85, 5–30.

APERGHIS 2004 = G. G. Aperghis, *The Seleukid Royal Economy*, Cambridge.

BAR-KOCHVA 1976 = B. Bar-Kochva, *The Seleucid Army, Organization and Tactics in the Great Campaigns*, Cambridge - New York - Melbourne - Madrid - Cape Town - Singapore - São Paulo - Delhi.

BIKERMAN 1938 = E. Bickerman, *Institutions des Seleucides*. Paris.

BILLOWS 1994 = R. A. Billows, *Kings and Colonists, Aspects of Macedonian Imperialism*, Leiden - New York - Köln.

BRIANT 1984 = P. Briant, *L'Asie centrale et les royaumes proche-orientaux du premier millénaire avant notre ère*, Paris.

BRIANT 2002 = P. Briant, *From Cyrus to Alexander, A History of the Persian Empire*, Winona Lake.

- BRIANT, 1978 = P. Briant, "Colonisation hellénistique et populations indigènes. La phase d'installation", *Klio* 60, 57–92.
- BRIANT, 1982 = P. Briant, "Renforts grecs dans les cités hellénistiques d'Orient", *Klio* 64, 263–280.
- BRYCE 2009 = T. Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*, London - New York.
- BUGH 2019 = G. Bugh, "Greek Cavalry in the Hellenistic World: Review and Reappraisal", y: *New Approaches to Greek and Roman Warfare*, yp. L. L. Brice, London, 65–80.
- CAPDETERY 2007 = L. Capdetery, *Le pouvoir séleucide Territoire, administration, finances d'un royaume hellénistique (312-129 avant J.-C.)*, Rennes.
- CARY 1932 = M. Cary, *A History of the Greek World from 323 to 146 BC*, London.
- CHANIOTIS 2018 = A. Chaniotis, *Age of Conquests*, Cambridge - Massachusetts.
- COHEN 1978 = G. M. Cohen, *The Seleucid Colonies. Studies in Founding, Administration and Organization*, Wiesbaden.
- DALY 2002 = G. Daly, *Cannae, The Experience of Battle in the Second Punic War*, London - New York.
- DU PLESSIS 2022 = J. C. du Plessis, *The Seleucid Army of Antiochus the Great, Weapons, Armor, and Tactics*, Yorkshire - Philadelphia.
- FISHER-BOVIET 2014 = C. Fisher-Boviet, *Army and Society in Ptolemaic Egypt*, New York.
- FRASER 2009 = P. M. Fraser, *Greek Ethnic Terminology*, Oxford - New York.
- GRAINGER 2002 = J. D. Grainger, *The Roman War of Antiochus the Great*, Leiden - Boston.
- GRAINGER 2010 = J. D. Grainger, *The Syrian Wars*, Leiden-Boston.
- GRAINGER 2015 = J. D. Grainger, *The Seleucid Empire of Antiochus III (223–187 BC)*, Yorkshire.
- GRIFFITH 1935 = G. T. Griffith, *The Mercenaries of the Hellenistic World*, New York - Toronto - Calcutta - Madras.
- GRUEN 2006 = E. S. Gruen, "Greeks and Non-Greeks" y: *The Cambridge Companion to the Hellenistic World*, yp. G. R. Bugh, New York, 295–315.
- GRUEN 2020 = E. S. Gruen, *Ethnicity in the Ancient World – Did it Matter?*, Berlin - Boston.
- HALL 2005 = J. Hall, *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*, Chicago - London.
- JONES 2023 = R. W. Jones, *A Cultural History of the Medieval Sword, Power, Piety and Play*, Woodbridge.
- LAUNEY 1950 = M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques*, 1–2, Paris.
- MA 1999 = J. Ma, *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor*, Oxford.

- MARTINEZ-SEVE 2009 = L. Martinez-Sève, "Les Grecs en Orient : portraits croisés" y: *Portraits de migrant, portraits de colons*, yp. P. Rouillard, Paris: Boccard, 129–40.
- MIELCZAREK 1993 = M. Mielczarek, *Studies on the History of Ancient and Medieval Art of Warfare*, Łódź.
- MOGAN 2020 = T. Morgan, "Society, Identity, and Ethnicity in the Hellenic World" y: *Ethnicity, Race, Religion, Identities and Ideologies in Early Jewish and Christian Texts, and in Modern Biblical Interpretations*, yp. K. M. Hockey, D. G. Horrell, London - New York, 23–45.
- MUSTI 2008, = D. Musti, "Syria and the East" y: *The Cambridge Ancient History, Volume 7, part 1*, yp. F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie, Cambridge, 175–221.
- NAWOTKA 2010 = K. Nawotka, *Alexander the Great*, Newcastle upon Tyne.
- OLBRYCHT 2021 = M. J. Olbrych, *Early Arsakid Parthia (250–165 BC) At the Crossroads of Iranian, Hellenistic and Central Asian History*, Leiden - Boston.
- SHERWIN-WHITE / KUHR 1993 = S. Sherwin-White, A. Kuhrt, *From Samarkhand to Sardis*, Berkley - Los Angeles.
- SIDNELL 2006 = P. Sidnell, *Warhorse, Cavalry in Ancient Warfare*, London-New York.
- SMIT 2010 = A. D. Smit, *Nacionalni Identiteti*, Beograd.
- TARN 1930 = W. W. Tarn, *Hellenistic Military and Naval Developments*, Cambridge.
- UEBEL, 1968 = F. Uebel, *Die Kleruchen Ägyptens unter den ersten sechs Ptolemäern*, Verlag - Berlin.
- VLASSOPOULOS 2013 = K. Vlassopoulos, *Greek and Barbarians*, New York.
- WALBANK 1957 = F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius I*, Oxford.
- WOOLF 1998 = G. Woolf, *Becoming Roman, The Origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge.
- WRIGHTSON, 2022 = G. Wrightson, *The Battles of Antiochus the Great*, Yorkshire.

Miloš Macan
Faculty of Philosophy
University of Belgrade
milosmacan67@gmail.com
ORCID: 0009-0005-5311-1550

The ethnic structure of Antiochus III's Army

Abstract: Recent decades have witnessed growing interest in studying the Seleucid army, particularly the campaigns of Antiochus III. The Seleucid Empire spanned a vast territory. Significant military strength was essential to maintain control over such a diverse kingdom and manage threats from external attacks and internal discord. The army itself, composed of numerous ethnicities, became an integrative factor. This study provides a detailed overview of Antiochus' multiethnic army. While previous works have touched on this topic, they primarily aimed to reassess military tactics, weaponry, or view the army as a social phenomenon. This study focuses exclusively on the ethnic composition, with the hope that this would enable a better understanding of both the structure of the Seleucid army and the dynamics of its recruitment. The main challenge in conducting such analysis lies in the fact that in the vast corpus of narrative and epigraphic sources (this article cites only a few) ethnic identities are often mentioned incidentally, except for Polybius, whose books covering Antiochus are mostly lost.

Keywords: Antiochus III, ethnicity, army, Seleucid dynasty.

Primljeno / Received: 15.08.2024
Prihvaćeno / Accepted: 10.09.2024

***Variae lectiones ad Isaeum* from the F573 SPbDA 375 manuscript from the National Library of Russia**

Abstract: The manuscript F573 SPbDA 375 from the National Library of Russia contains *Variae lectiones ad Isaeum* on the folia 6^r–8^r, written by a German philologist and palaeographer Christian Friedrich Matthaei, who worked as a professor in Moscow. This paper is a publication of its Greek text, documenting which sources Matthaei used.

Keywords: F573 SPbDA 375, Matthaei, Isaeus, Dionysius of Halicarnassus.

An 18th century manuscript which, according to one of its titles, contains *Variae lectiones ad Isaeum* is held at the National Library of Russia.¹ A brief look at the manuscript shows that it is a draft for the *apparatus criticus* and the publication of the text it contains.² As the manuscript is less known and rarely cited by the modern editors of Isaeus, it seems useful to examine it in more detail and publish the original Greek text. The Greek text that is found is not from Isaeus himself, but rather a *testimonium* from Dionysius of Halicarnassus, i.e. *Life of Isaeus* (*De Isaeo*). But since Dionysius cites Isaeus' speech *Pro Euphileto*, the manuscript F573 SPbDA 375 from the National Library of Russia was examined as a potential source for possible new readings in Isaeus or in *Testimonia de Isaeo*. Even though it does not bring new readings or conjectures, the manuscript was deemed worthy of publication for research and preservation purposes.

It is known that the manuscript, among several other similar manuscripts,³ are that of Christian Friedrich Matthaei (1744–1811), a distinguished professor and an expert in palaeography.⁴ Matthei was appointed Associate Professor at the University of Moscow in 1776,⁵ which gave him access to two major Moscow libraries that

¹ This makes a minor part of the manuscript. Many of the folia contain *Variae lectiones ad Lysiam*; for precise contents of the manuscript see below, p. 158. Also cf. RODOSKIJ 1894, 347.

² Some parts of the manuscript seem to be written quite effortlessly and the handwriting is hardly legible, while others are left half blank, presumably to be filled afterwards.

³ Mainly RNB F537 SPbDA 377 (*Libellus variarum lectionum e libris cum scriptis tum editis ad recensionem Sylburgianam, concinnatus maxime a Chr. Fr. Matthaei*) and 378 (*Variae lectiones et animadversiones ad libellum Dionysii Halicarnassei de Isaeo*); see RODOSKIJ 1894, 347f.

⁴ For more information about professor Matthaei see WES 1992, 70ff.

⁵ WES 1992, 71.

at the time held many ancient manuscripts (The Library of the Holy Synod '*Biblioteka Svyateishago Sinoda*' and the Library of Typography '*Biblioteka Sinodalnoi Tipografi*'). Matthaei 'dug himself into this goldmine as a true philologist' (Wes 1992, 72). Matthaei is mostly known for his work on Biblical texts (the manuscripts of the New Testament and Church Fathers).⁶ However, the manuscripts and editions which Matthaei used in his work on Isaeus (i.e. Dionysius of Halicarnassus) are not found in Russian libraries. In this paper, besides publishing his notes, I also document the sources he used (manuscripts and editions).

The manuscript is written *in quarto*, on a 17.5cm x 22cm paper. The size of the folia 2 and 3 is 9cm x 20cm. There are 17 numbered folia (five are unnumbered). Text is written mostly in black ink, with occasional words in cinnabar ink. Handwriting is mostly legible and not too decorative.

The content of the manuscript is the following:

ff. 1^r–2^r – *Variae lectiones ad Lysiam*.⁷

f. 2^v – blank

ff. 3^r–5^v – *Varietas lectionum in vita Lysiae e cod. Hel. et edit. Taylori*.

ff. 6^r–8^r – *Variae lectiones ad Isaeum*

f. 8^v – blank

5 folded and blank folia (not numerated, probably added)

f. 9^r – blank

f. 9^v – Notes about the editions (sigla) (e.g. T – Taylorium, R – Reiskium, etc.) and other notes such as: *Nam Plato dicit esse filium Cephali in vita Taylori Platonis Phaed.*

ff. 10^r–12^r – Continuation of *Variae lectiones ad Lysiam*

ff. 12^r–13^r – *Varietas ex oratione de pace*

ff. 13^v–14^v – *E Trapezitico*

f. 15^r – blank

f. 15^v – Continuation of *Variae lectiones ad Lysiam*

ff. 16^r–17^r – *Dionysii Halicarnasensis vita Lysiae ad editionem Taylori collata cum eodem codice Helmstadiensi*. – διονυσίου ἁλικαρνασέως περὶ λυσίου τοῦ ῥήτορος.⁸

f. 17^v – blank⁹

⁶ See: METZGER / EHRMAN, 2005, 167f.

⁷ Pagination of the folia starts at p. 82. For explanation see below, p. 161.

⁸ After this title letters are written very effortlessly.

⁹ A note in Russian at the bottom reads: *В сей рукописи семнадцать (17) листов. 28/V 1935; (i.e. „This manuscript has 17 folia.“).*

Folia 6^r–8^r : *Variae lectiones ad Isaeum*

f. 6^r

104

28. ἀκριβεστέρα τῆς Λυσίου | ἀκριβεστέρα τῆς τοῦ Λυσίου. *Bodl.*

39. χρώμασιν εἰργασμέναι | χρώμασι μὲν εἰργασμέναι. *Bodl.*

105

9. ἔστι δέ τις Ἰσαίου | ἔστι δὴ τις Ἰσαίου. *Bodl.*

10. καλὰ λεγόμενον | ἀγόμενον *Bodl.* in margine tamen καλαλεγόμενον.

13. χρήσιμος καὶ δίκαιος | καὶ omittit *Bodl.*

16. πρὸς τοὺς ἰδίους | πρὸς τοὺς οἰκίους. *Bodl.* voce ἰδίους supra posita.

20. πρὸς εἰς εὐπόρισα | προσεισευπόρησαν. *Bodl.*

39. ἰδία ἐστὶν εἰσβολή | ἰδία ἐστὶν ἡ εἰσβολή. *Bodl.*

44. χρήσιμος δικαίως | sic. *Bodl.*

45. ὑψηλοτέρα | ὑψηλότερά ἐστι. *Bodl.*

f. 6^v

106

4. ἄλλος Ἀθηναῖος | ἄλλος Ἀθηναίων. *Bodl.*

5. τὰ μετὰ ταῦτα ἐπιτίθεται | τὰ μὲν ταῦτα ἐπιτίθεται. *Bodl.*

10. καὶ ὧς ἄρα | καὶ τὸ, ὧς ἄρα. *Bodl.*

15. ὑπὸ τῶν ἰδίων | ἰδίων omittit *Bodl.*

15. ἀδελφῶν | in margine ἰσ. ἀδελφιδῶν vel ἀδελφιδουῖς. *Bodl.*

17. ἀλλ' οὐ τό γε | ἀλλ' οὕτω γε *Bodl.*

35. καλλιλογήσασθαι | in marg. ἰσ. καλλιλογισασθαι *Bodl.*

107

1. μὴ εὔρεμα | μὴ εὔρημα. *Bodl.*

6. τὰ σεαυτοῦ | τὰ σαυτοῦ. *Bodl.*

10. εἰσαγαγῶν | εἰσαγαγεῖ. *Bodl.*

13. ἡδέως | in marg. ἰσ. ἀηδές. *Bodl.*

16. οὐχ ἡγούμην | οὐχ ἡγησάμην. at in marg. οὐχ ἡγούμην *Bodl.*

20. τὸν μὲν Λυσίου νέον | γὰρ Λυσίου habet λόγον. *Bodl.*

24. ὁ μὲν γὰρ ἀρχῇ | ὁ μὲν γε ἀρχῇ. *Bodl.*

27. καὶ δόξῃ | καὶ δόξας. *Bodl.*

32. ἀνιαιρώτερον εἶναι | ἀνιαιρώτερον εἶναι λέγων πρὸς τ. *Bodl.*

32. μεθ' ὧν ἀνάγκη τῶν | μεθ' ὧν ἀνάγκη εἶναι τῶν τ. *Bodl.*

36. συνουσίας κοινὰς ποιεῖσθαι | κνὰς pro κοινὰς habet *Bodl.*

38. τῶν δικαίων | τῶν ἰδίων. *Vict.*¹⁰

f. 7^r

108

1. ἐγὼ διώκων | ἐγὼ μὲν διώκων. *Bodl.*

3. παρακούσασθαι | παρακρούσασθαι. *Bodl.*

8. εἰ μὲν εὖ τε τῷ λόγῳ | inter τε et τῷ cp. lacuna. *Bodl.*

11. οὐκ οὖν σοὶ | οὐκ οὖν σέ. *Bodl.*

13. οἴκοι μένειν βέλτιον | in marg. ἴσ. οἴκοι μένων βελτίων εἰ. *Bodl.*

23. ἀποδοῦναι φησὶν | ἀποδοῦναι φασίν. *Bodl.*

25. ἐν γὰρ δὴ τοῖς λόγοις τούτων | ἐν γὰρ δὴ τοῖς λόγοις τούτοις. *Bodl.*

45. | ἐρχιέον *Vict.*

109

1. ὅσα γ' οὖν | ὡς γοῦν. *Bodl.*

22. τὰ πραχθέντα | τὰ πράγματα. *Bodl.*

29. ἡ ἀλήθεια φέρει | ἡ ἀκρίβεια. *Bodl.*

33. μηδ' ἂν ἀληθεύῃ | μηδὲν ἂν ἀληθεύῃ. *Bodl.*

46. ἐρχιέας | ἀρχιέας. *Bodl.* | τοὺς ἀρχιερέας *Vict.*

f. 7^v

110

2. ὡς μὲν ἐγὼ δόξης | ὡς μὲν ἐγὼ δόξης *Bodl.* [at sic est in margine [..] ergo nullam varietatem video. Quid ergo [..] Scilicet non ad [...] sed Lipsiensem ubi est omissum τὸ μὲν]

5. εἰσποιοῖτο | εἰσεποιοῖτο. *Bodl.*

9. εἰσποιοῖτο | εἰσεποιοῖτο. *Bodl.*

27. πρὸς τούτοις ἂν τις | in marg. ἴσ. πῶς ἂν τις. *Bodl.*

31. αὐτὸν Ἀθηναῖον | in marg. ἴσ. αὐτὸν. *Bodl.*

32. ἄλλο τι | in marg. ἴσ. ἄλλοθεν. *Bodl.*

33. αὐτῷ | in marg. ἴσ. αὐτῷ. *Bodl.*

34. | ἥρως *Vict.*

34. τοῖς αὐτῶν | in marg. ἴσ. αὐτῶν *Bodl.*

38. ὑποδίκους ἡμᾶς | ἡμᾶς puto omittit *Bodl.* nam Huds. non satis diligenter notavit.

41. ἐκείνης τοῦτο | ἐκείνης ἄμεινον τοῦτο. *Bodl.*

42. υἱὸν γινώσκειν | υἱὸν ἐγίνωσκεν. *Bodl.* | ἐγίνωσκεν *Vict.*

¹⁰ Every *Vict.* is written in cinnabar ink.

111

7. μαρτυρίαν ὡς μὲν | μαρτυρίαν. ΜΑΡΤΥΡΙΑ ὡς μὲν. *Bodl.*
 20. ἵνα μή τις ἀγνοίᾳ δόξῃ π. ἀ. | ἵνα μή τις ἀγνοίᾳ με δόξῃ παραλιπεῖν αὐτούς. *Bodl.*
 21. τὸ ῥᾶστον ἡγούμενον | τὸ ῥᾶστον αἰρούμενον. *Bodl.* forte οὐ τὸ ῥᾶστον.
 f. 8^r 26. καὶ πανταχοῦ | καὶ πολλαχοῦ voce tamen πανταχοῦ supra posita. *Bodl.*
 29. ἐν ἀπάσαις ταῖς ιδέαις | ἐν ἀπάσαις μὲν ταῖς ιδέαις. *Bodl.*
 45. καὶ δεινὸς εὐρεῖν τε καὶ εἰπεῖν στρ. | καὶ δεινὸς εὐρεῖν τε καὶ εἰπεῖν στρογγύλως καὶ περιττῶς ὁ βούλεται. *Bodl.*

112

11. λέγων Αἰσχίνου | in marg. ἴσ. λέγω. *Bodl.*

As we see, for his collation Matthaei mostly used the manuscript abbreviated as ‘*Bodl.*’, that is, the Bodleianus (sc. *codex*), a 16th century manuscript, known today as MS. Auct. E. 2. 8 (part 3).¹¹ Previously known as Misc. 36, this codex arrived in the Bodleian library in five separate pieces.¹²

Besides Bodleian codex which Matthaei used for collation, pagination (104–112) and lineation (e.g. „28., 39., 9.“ etc.) that he uses reveal his source for the text in every first column. It is a first complete edition of Dionysius’ works published in 1586 by German scholar Friedrich Sylburg (Lat. Fridericus Sylburgius).¹³

Abbreviation ‘*Vict.*’ is written in cinnabar ink so as to be distinguished from ‘*Bodl.*’ It refers not to a manuscript *per se*, but rather an edition of a manuscript published in 1581 by Pietro Vettori (Lat. Petrus Victorius; hence the abbreviation *Vict.*).¹⁴ Vettori’s edition was based on a 10th century manuscript from Florence, i.e. BML (Biblioteca Medicea Laurenziana) Plut. 59.15, *de Isaeo* (ff. 78^r–92^v).¹⁵

¹¹ For more information about this manuscript see COXE 1969, 641f and SOSOWER 2006, 157–184.

¹² It was given by Sir Henry Savile in 1620.

¹³ Cf. USENER / RADERMACHER 1899, p. xxviii. I used a reprint by Moritz Georg Weidmann (Lat. Mauritius Georgius Weidmann) = Fridericus Sylburgius, Διονυσίου ἁλικαρνασέως τὰ εὐρισκόμενα, ἱστορικά τε καὶ ῥητορικά, συγγράμματα. Dionysii Halicarnassei scripta, quae extant, omnia, et historica, et rhetorica, Lipsiae, 1691. For manuscripts of Dionysius of Halicarnassus see: USENER / RADERMACHER 1899, vii–xlvi.

¹⁴ Vitae Isaei et Dinarchi, 1581, Lugundum; available at <https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb10150693> (Ἰσαῖος pp. 5–22) (last accessed on November 23, 2024.)

¹⁵ Available at: <https://tecabml.contentdm.oclc.org/digital/collection/plutei/id/902583> (last accessed on November 23, 2024.)

As we can see, the manuscript F573 SPbDA 375 from the National Library of Russia does not contain previously unknown readings or conjectures, but all of its sources are now traced.

Bibliography

- COXE 1696 = Bodleian Library. Quarto Catalogues. I. Greek Manuscripts by H. O. Coxe. Reprinted with corrections from the edition of 1853. pp. 641–42.
- METZGER / EHRMAN 2005 = B. Metzger & B. Ehrman, *The Text of the New Testament, its Transmission, Corruption, and Restoration*, Oxford, pp. 167–168.
- RODOSSKIJ 1894 = A. Rodosskij, *Opisanie 432-hъ rukopisej, prinadležaščyhъ S.-Peterburgskoj Duhovnoj Akademii i sostavl'ajuščyhъ eja pervoe po vremeni sobranie, S.-Peterburgъ*, p. 347 (in Russian).
- SOSOWER 2006 = M. Sosower, “Greek Manuscripts Acquired by Henry and Thomas Savile in Padua”, *Bodleian Library Record*, 19.2, pp. 157–184.
- USENER / RADERMACHER 1899 = H. Usener & L. Radermacher, *Dionysii Halicarnasei opuscula, volumen prius, Lipsiae*.
- WES 1992 = M. Wes, *Classics in Russia 1700–1855, Between Two Bronze Horsemen*, Brill, Leiden.

Manuscripts and Editions

- BML Plut. 59. 15 = Biblioteca Medicea Laurenziana, 10th cent; de Isaeo (ff. 78^r–92^v), available at <https://tecabml.contentdm.oclc.org/digital/collection/plutei/id/902583> (last accessed on November 23, 2024.)
- Pietro Vettori (Petrus Victorius), *Vitae Isaei et Dinarchi*, 1581, Lugundum, available at <https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb10150693> (Ἰσαῖος pp. 5–22) (last accessed on November 23, 2024.)

Димитрија Рашљић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду
dimitrija.rasljić@f.bg.ac.rs
orcid: 0000-0002-3407-5831

***Variae lectiones ad Isaеum* из рукописа Ф573 СПбДА 375 Руске националне библиотеке**

Айспиракѝ: Рукопис с краја 18. века, који се у Руској националној библиотеци чува под каталошком ознаком РНБ Ф573 СПбДА 375 (збирка Санктпетербуршке духовне академије), на листовима 6^т–8^т садржи *Variae lectiones ad Isaеum*. Аутор рукописа је Кристијан Фридрих Матеи, палеограф и приређивач критичких издања и професор класичне филологије у Москви. У овом раду даје се опис рукописа и грчки текст у њему који се тиче Исеја. Такође, документују се извори које је професор Матеи користио.

Кључне речи: Ф573 СПбДА 375, Матеи, Исеј, Дионисије Халикарнашанин.

Primljeno / Received: 30.10.2024
Prihvaćeno / Accepted: 22.11.2024

Miroslav Vujović
Faculty of Philosophy
University of Belgrade
mvujovic@f.bg.ac.rs
ORCID: 0009-0008-2695-3770

930.2:003.071=124'02(497.6))
COBISS.SR-ID 159084297

Jelena Cvijetić
Faculty of Philosophy
University of Belgrade
jcvijeti@f.bg.ac.rs
ORCID: 0000-0001-5065-5636

On one unpublished Roman inscription from Nevesinje*

Abstract: The paper presents Latin inscription discovered in Kifino Selo, near Nevesinje (Bosnia and Herzegovina). The monument — limestone funerary altar, dated to the third century, was erected for a prominent Roman citizen from the Publicii family, by his mother. It is worth mentioning that another inscription, also from the third century, was discovered in the immediate vicinity of the church, at the site of Drenovik. It is a dedication made by *Lollius Concessus*, a consular beneficiary from the *legio I Adiutrix*. Although no archaeological research has been conducted so far, considerable remains of ancient architectural constructions on the site of Drenovik, as well as the strategic position of the place where the inscriptions were found in Kifino Selo, may point to the existence of an unknown settlement near the important road connection, which led from *Narona* to Nevesinjsko Polje and northwest via Konjic to Sarajevsko Polje.

Keywords: Roman period, inscription, funerary altar, Kifino Selo, Drenovik.

The funerary altar was discovered in 2018, during the renovation, plastering and wall painting of the interior of the church of Sv. Trojica in Kifino Selo near Nevesinje (Bosnia and Herzegovina) (Fig. 1). It is built into the eastern wall, directly next to the apse, i.e., inside the altar area. As it was covered with a thick layer of mortar, the inscription was not visible. The monument represents the front part of a grave altar made of limestone. The surface of the stone is heavily damaged by cracks and erosion, especially in the right part of the inscription, where the letters are difficult to identify (Fig. 2). The monument has been probably exposed

* The research is part of the project at the University of Belgrade, Faculty of Philosophy supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (no. 451-03-66/2024-03/ 200163). We owe our gratitude to Mr Miroslav Marić and Mr Radoš Buha, from the Tourist Organization of Nevesinje, who drew our attention to the inscription from Kifino Selo.

to atmospheric influences for a long time before it was built into the wall of the church. Dimensions: height 74, width 40cm; inscription field; height 62, width 26 cm. Letter height 4–3cm.

We present the following reading:

D M
PVBLCIIIO
IVS []
DVMVIR Q []
INQVENNA
LICIO EQ RO
MANO V []
FVNCTO []
OR [] FIII AE
IVSTINA MA
TER CON []
VOTVM
SVVM.

D(is) M(anibus) / Publiciio (!) / Ius[tino?] / du(u)mvir(o) q[u]/inquenna/⁵licio
eq(uiti) RQ/mano V[---] / functo [o(mnibus) hon]/or[i(bus)?] fili(o?) Aē(lia?) /¹⁰
Iustina mā/ter con[tra?] / votum / suum.

The inscription informs us that the deceased was a respectable Roman citizen of the equestrian class, from the family of *Publicii*, to whom his mother, named *Aelia* (?) *Iustina*, erected the monument “*contra votrum suum*”.¹

Although it is not known in which municipality *Publicius* served or lived, it is clear that he held important positions during his lifetime. As a *quinquennal duumvir*, he was at the head of a Roman city in the province, as a one of the two magistrates who reconstituted the citizens’ list every five years.² What makes this inscription particularly interesting is precisely the information that he performed the function, in past tense. This is expressed by the form *quinquennialicio*,³ which

¹ The formula *contra votum suum* has not been hitherto attested on inscriptions from Dalmatia. The construction that is most often found on inscriptions from *Aquileia* expresses the pain of parents who, *contra votum suum*, erect a monument to their loved ones (*Aquileia*: AE 1987, 426, AE 1989, 324; MAZZOLENI 1982, 324, 325; Germany: NESSELHAUF / LIEB, 1959, 166, Nr. 117; EHMIG 2012, 201–215).

² One possibility is *Narona*, where the *nomen Publicius* is very widespread, and which was connected to Nevesinjsko polje by an important road; another possibility is the nearby municipium of *Diluntum* (see: BOJANOVSKI 1987, 63–174; BOJANOVSKI 1988; SERGEJEVSKI 1948, 43–61).

³ SALOMIES 2010, 219.

has not been hitherto attested on inscriptions from Dalmatia. This form (*Ilviro quinquennialicio*) is found on several monuments in Italy and the African provinces from the third and fourth centuries.⁴ Urban dignitaries of the equestrian class are also documented on several inscriptions from the province of Dalmatia, such as those from *Salona*, but also in the interior of the province, on honorary inscriptions from around Sarajevo and Komini near Pljevlja in Montenegro (*Municipium S...*).⁵ The formula *omnibus honoribus functus* is attested in a funerary inscriptions in Dalmatia, but the epitaphs of dignitaries in the province rarely provide an extensive cursus. It is also found in the honorific inscriptions in the province, such as the one from Glamoč (Bosnia and Herzegovina).⁶

His *nomen*, *Publicius*, is particularly well represented in *Narona* and *Salona* and its surroundings.⁷ Several members of the *Publicii* family known from *Narona* participated in the city administration or held clerical and other positions, such as *Publicius Nicephorus* (aedile), *Publicius Romanus* (decurion), *L. Publicius Diadumenus* (augustal), etc.⁸ It is interesting that the largest number of *Publicii* bear a Greek *cognomen*, such as *Nicephorus*, *Telesphorus*, *Paroclus*, *Asclepius*, *Trophimus* or *Eutychus*.⁹ On the other hand, the *cognomen* of the deceased on the Kifino Selo inscription, which is most likely *Iustinus* (as his mother), was recorded only on a few inscriptions in the province, mostly from *Salona*, and on one other inscription from Bosnia.¹⁰ This suggests that the birthplace of *Publicius Iustinus* might be *Narona* or *Salona*, where the *Publicii* are well represented.

Monuments such as this one occur in the territory of the Dalmatia province mainly within the *area maceria cincta* family tombs, also known as the Aquileian type. In the third century, they were especially numerous in the eastern/south-eastern part of the province, where members of the city councils and their families were mostly buried.¹¹

The palaeographic characteristics of the inscriptions from Kifino Selo indicate that the monument was most likely erected in the third century. A stronger cursive influence is noticeable in the letters F, L and N, with the letter L with a second

⁴ *Italia, Numidia, AE* 2000, 1718, *CIL* 8, 883, *ILS* 6816.

⁵ *ILJug* 678; *ILJug* 95; *ILJug* 1702, *AE* 1998, 1026.

⁶ *CIL* 3, 9941; *ILJug* 1806; *ILJug* 1655.

⁷ *ILJug* 2019; *ILJug* 1882, *AE* 2004, 1096; *ILJug* 1885; *CIL* 3, 1875; *CIL* 3, 8441 etc. See also ALFÖLDY 1969, 112, 113.

⁸ *ILJug* 1885; *CIL* 3, 8441; *CIL* 3, 14624, *ILJug* 1866.

⁹ ALFÖLDY 1969, 112, 113.

¹⁰ *Iustinus* — *Salona*: *CIL* 3, 2279; *ILJug* 2136; *ILJug* 2087; Rab: KURILIĆ 2006, 137, Nr. 2; Breza: *ILJug* 1586. *Iustina* — *Salona*: *CIL* 3, 8626, *CIL* 3, 2377; *ILJug* 2413; Cavtat: *CIL* 3, 8412; ALFÖLDY 1969, 225.

¹¹ СРЕЈОВИЋ 1975, 177–189; СЕРМАНОВИЋ 1990, 227–234; ЦЕРМАНОВИЋ КУЗМАНОВИЋ 1998; VASIĆ 1973; ЗОТОВИЋ 1995.

slash on the downward stroke being documented mainly in inscriptions from the end of the third and the beginning of the fourth century, and it also appears in Christian inscriptions in the neighbouring Upper Moesia.¹² Finally, the formula *contra votum suum* was recorded mostly on late imperial and Christian inscriptions, mainly in *Aquileia*.¹³ This formula has not been hitherto recorded on inscriptions from Dalmatia.¹⁴ The word *votum*, which was very often in religious use, appears in funerary inscriptions, mostly on grave-altars, with a meaning “vow” made to the *Manes*. The expression *contra votum* (especially in early Christian inscriptions)¹⁵ as well as *adversus vota*, implies a sense of regret for the unfortunate event, in this case an unexpected death and the erection of a tombstone, against the will of the dedicator. In other words, it “refers to the death that came against hopes and wishes in order to show the pain of the survivors”.¹⁶ In this particular case, it expresses a profound sorrow of a mother who had lost her beloved son.

It is noteworthy that another inscription, dated also to the third century, was discovered in the immediate vicinity of the church, at the site of Drenovik.¹⁷ It is a dedication made by *Lollius Concessus*, a consular beneficiary from the *legio I Adiutrix*, dedicated to *Iupiter Optimus Maximus*.¹⁸ The locality of Drenovik was already considered to be one of the Roman settlements on the important land communication (**Map 1**) that connected the Adriatic coast with the interior of the province and especially with the Sava and Danube valleys.¹⁹ Although no archaeological research has been conducted so far, a large concentration of construction rubble in the form of broken and processed stone, fragments of roof tiles, wall bricks and mortar, parts of altars and larger pieces of stone architectural elements (architrave, parapets, etc.) was recorded on the Drenovik site.²⁰ Significant remains of ancient architectural constructions as well as the strategic position of the place where the inscriptions

¹² PETROVIĆ 1974, 113, 115, 116.

¹³ MAZZOLENI 1982, 324, 325. See also: EHMIG 2012, KOVÁCS 2016.

¹⁴ This formula might be a part of one very fragmented inscription belonging to the late Roman sarcophagus from Manastirine (*Salona*), that was found at the end of nineteenth century, see: *ILJug* 2421, and also on one fragmented funerary inscription from *Aequum*; see: *CIL* 3, 9770.

¹⁵ KOVÁCS 2016, 132.

¹⁶ KOVÁCS 2016, 132; EHMIG 2012, 201–215. For funerary inscriptions ending in *votum* / *contra votum* from neighbouring Panonnia see: KOVÁCS 2016; *ILS* 9093. For *Moesia Superior*, see: *AE* 2007, 1214.

¹⁷ VUJOVIĆ 2020, 64–69.

¹⁸ The palaeographic features of the inscription correspond to the monuments of the third century, which also coincides with the period of presence of *legio I Adiutrix* consular beneficiaries in Dalmatia. This dating is also supported by stylistic similarities to the altars and tombstones from Salonitan territory, which exhibit a similar floral decoration within the triangular gable: *ILJug* 125, *CIL* 3, 8820.

¹⁹ VUJOVIĆ 2020, 68.

²⁰ Further evidence is another tombstone inscription (for certain *Aelius* and *Aelia Tata*), from neighboring Grabovica, and a coin of *Dyrrachium* discovered in Krgova; see PAŠALIĆ 1960, 61; *CIL* 3, 2766c = 8386=12755.

were found in Kifino Selo may point to the existence of an unknown settlement near the important road connection, which led from *Narona* to Nevesinjsko Polje²¹ and northwest via Konjic to Sarajevsko Polje.²²

²¹ Three milestones dated to the third century (236 and 244–249 AD), were found in Nevesinjsko Polje (Donja Bijenja and Udrežnje); see *CIL* 17, 4, 394; *AE* 1980, 681 = BOJANOVSKI 1978, 89, *ILJug* 1022, *CIL* 17, 4, 396; *AE* 1980, 680 = BOJANOVSKI 1978, 81, *CIL* 17, 4, 383.

²² PAŠALIĆ 1960, 60–74; BOJANOVSKI 1973, 137–187; BOJANOVSKI 1987, 66–108; BOJANOVSKI 1988, 106.

Bibliography

AE = *L'année épigraphique*

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*

ILJug = A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MXMII et MXMXL repertae et editae sunt*. Situla 25.

ILS = *Inscriptiones Latinae Selectae*

ALFÖLDY 1969 = G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia* (Beiträge zur Namenforschung, 4), Heidelberg.

BOJANOVSKI 1973 = I. Bojanovski, »Rimska cesta Narona – Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta«, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja* 10/8, 137–187.

BOJANOVSKI 1987 = I. Bojanovski, »Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, V, Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija«, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja* 25/23, 66–108.

BOJANOVSKI 1988 = I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo.

CERMANOVIĆ KUZMANOVIĆ 1990 = A. Cermanović Kuzmanović, »Grobница jedne ugledne porodice u Kolovratu kod Prijepolja«, *Arheološki vestnik* 41, 227–234.

EHMIG 2012 = U. Ehmig, »Adversus vota / contra votum«, *Epigraphica* 74, 201–215.

KOVÁCS 2016 = P. Kovács, »A new Roman Sarcophagus Komárom-Esztergom County«, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 67, 129–133.

MAZZOLENI 1982 = D. Mazzoleni, »L'epigrafia Cristiana ad Aquileia nel IV secolo«, *Antichità Altoadriatiche* 22, vol. 1., *Aquileia nel IV secolo*, 301–325.

NESSELHAUF / LIEB 1959 = H. Nesselhauf / H. Lieb, »Dritter Nachtrag zu CIL XIII Inschriften aus den germanischen Provinzen und dem Treverergebiet«, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 40, 120–229.

PAŠALIĆ 1960 = E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.

PETROVIĆ 1974 = P. Petrović, *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji*, Beograd.

SALOMIES 2010 = O. Salomies, »Aedilicus, Consularis, Duumviralis and Similar Titles in Latin Inscriptions«, *Arctos, Acta Philologica Fennica* 44, 205–229.

SERGEJEVSKI 1948 = D. Sergejevski, »Rimska cesta na Nevesinjskom polju«, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 3, 43–62.

VASIĆ 1973 = M. R. Vasić, *Rimski nadgrobni spomenici u rimskoj provinciji Dalmaciji od I do IV veka*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.

VUJOVIĆ 2020 = M. Vujović, »New beneficiary inscription from Nevesinje«, in: *Illyricum Romanum, Studiola in honorem Miloje Vasić*, eds. I. Popović and S. Petković, Belgrade, 64–69.

ЗОТОВИЋ 1995 = Р. Зотовић, *Римски надгробни споменици источної дела йровин-
ције Далмације* (Roman tombstones from the eastern part of the Roman provin-
ce of Dalmatia), Ужице.

СРЕЈОВИЋ 1975 = Д. Срејовић, »Гробнице Аурелије Максимине и Паконије Мон-
тане у Коминима«, *Зборник Народног музеја* 8, 177–189.

ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ 1998 = А. Цермановић-Кузмановић, *Комини–Muni-
cipium S..., некрополе / Komini–Municipium S..., cemeteries*, Beograd.

Miroslav Vujović
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu
mvujovic@f.bg.ac.rs
ORCID: 0009-0008-2695-3770

Jelena Cvijetić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu
jcvijeti@f.bg.ac.rs
ORCID: 0000-0001-5065-5636

O jednom neobjavljenom rimskom natpisu iz Nevesinja

Apstrakt: Predmet ovog rada je epigrafski spomenik iz Kifinog Sela kod Neve-
sinja, u istočnoj Hercegovini. Radi se o nadgrobnom oltaru od krečnjaka koji
je ugrađen unutar pravoslavne crkve Sv. Trojice. Spomenik je podigla žena po
imenu *Aelia(?) Iustina* za svog sina Publicija, kvinkvenalnog duumvira rimskog
grada čije ime nije naznačeno. Paleografske odlike natpisa ukazuju na to da
je spomenik iz Kifinog Sela najverovatnije nastao tokom 3. veka. Na lokalitetu
Drenovik, u blizini crkve u Kifinom Selu, otkriven je još jedan natpis iz trećeg
veka – žrtvenik konzularnog beneficijara po imenu *Lollius Concessus* iz *legio I
Adiutrix*. Iako ovde nisu vršena arheološka istraživanja, prilikom rekognoscira-
nja lokaliteta Drenovik uočeni su značajni ostaci antičkih građevina. To može
ukazivati na postojanje za sada nepoznatog rimskog naselja u blizini važnog
antičkog puta koji je iz Narone vodio kroz Nevesinjsko polje, i dalje, prema
severozapadu preko Konjica u Sarajevsko polje.

Кључне речи: Rimski period, natpis, nadgrobni oltar, Kifino Selo, Drenovik.

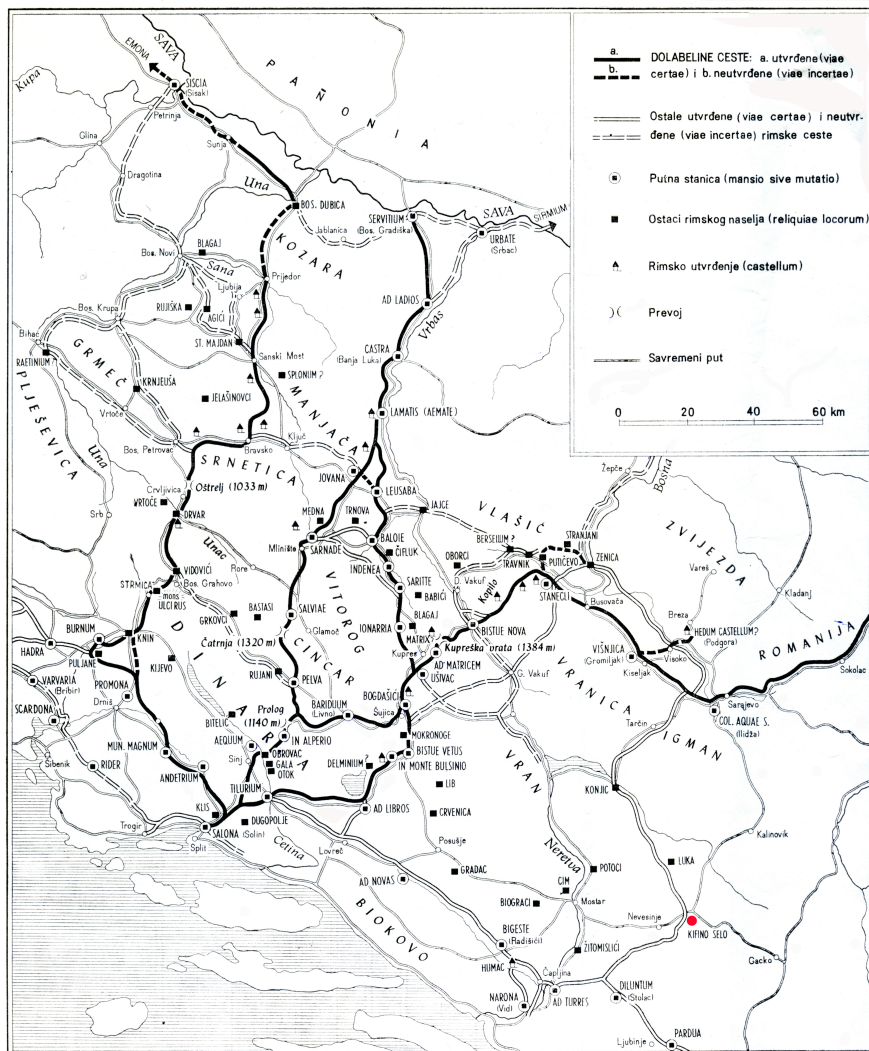
Fig. 1. St. Trojica Church at Kifino Selo by Nevesinje.

Fig. 2. Roman Inscription from St. Trojica Church at Kifino Selo.

Map. 1. Main land communications in Roman Dalmatia
(after Bojanovski 1974, drawing: P. Kurtović).

Cimmerians: A forgotten people of the ancient world

Abstract: The paper addresses the problem of the ethnicity of the ancient Cimmerians by reconsidering the scarce remnants of their language as attested in Greek, Assyrian and Neo-Babylonian sources. They include a single gloss *árgilla* 'underground house', which proved not to be genuine, three names of rulers, that can be best explained from Old Iranian, and the ethnic name itself, which is etymologically unclear, a fact that might reflect the ethnic (and linguistic) division of the Cimmerians reported by Herodotus into a ruling class (*basiléēs*), presumably a nomadic Iranian superstratum, and the common people (*dēmos*) as its (probably Indo-European) substratum.

Keywords: Cimmerians, ethnicity, language, social structure.

The first Greek mention of the Cimmerians is found in the Nekyia, the necromantic Book Eleven of the Odyssey; its poet places them into a mythical geography of the Otherworld, close to the entrance to Hades, beyond the stream of the earth-encircling river Oceanus, and describes their land, Κιμμερίων ἀνδρῶν δῆμος τε πόλις τε, as "wrapped in mist and cloud", a dark place where sun never shines, but "baneful night is spread over wretched mortals".¹ While attempting to retrace the path of Odysseus's wanderings, the ancient commentators of Homer opted for the Western Mediterranean and especially Magna Graecia. Consequently in the 4th century BC Ephorus localized the land of Cimmerians in Campania around the Lagus Avernus, a volcano crater lake which was considered to be one of the entrances to Hades.²

However, the Ionic colonisation of the north shore of the Black Sea, which started in the second half of 7th century BC, brought to the Greeks some knowledge of the real Cimmerians. A report on this topic is given by Herodotus in his description of Scythia (Hdt. 4.11–13), who drew information from both oral and written sources.³ He tells us that the Cimmerians were inhabitants of the North Pontic steppe before the nomadic Scythians invaded it. The imminent Scythian invasion provoked a social dispute between Cimmerian princes (βασιλῆες), who were for fighting against the invaders, and the common people (δῆμος), who preferred not

¹ *Od.* 11.13–19, transl. A. T. Murray.

² This arbitrary identification resulted in a Pseudo-Cimmerian gloss, see below.

³ Of the latter, he mentions the *Arimaspeia* of Aristaeas (4.13), a lost poem which is variously dated, from the mid 7th to the early 5th century BC.

to face the Scythians but to flee the country. Eventually, the princes chose to kill each other in a suicidal combat they chose themselves, whereas the commoners left for Asia, which resulted in renaming the land previously called Κιμμερίη (γη) ‘Cimmerian’ to Σκυθική ‘Scythia(n)’. The Homeric “land of the Cimmerians”, which is not the only, but the preferred reading of this line,⁴ seems to reflect an early stage of Greek acquaintance with the far north of Europe, that preceded not only the founding of the first colonies on the north shore of the Black Sea, but also the Scythian conquest. At that time the Greeks had only a vague notion in which a real ethnonym from this area, situated on the edge of their known world, was combined with some knowledge of phenomena occurring much more north (subarctic night), as well as with the inherited Indo-European concept of the otherworld, which was not necessarily imagined as situated beneath the surface of the earth.⁵

In Assyrian and Babylonian sources from the 8th–7th century BC the Cimmerians, whose name is spelled *Gimir*-, *Gamir*- or the like, are often reported as being engaged in military conflicts taking place over a wide area encompassing Transcaucasia, the Near East and Anatolia and involving the kingdoms of Assyria, Urartu, Media, and Lydia. After the Lydian king Alyattes defeated them around 600 BC (Hdt. 1.16), the Cimmerians disappear from historical records.

Taking for granted the information that the Scythian intrusion into the Cimmerian land in the 8th century BC caused a radical population change, archaeologists attributed to the Cimmerians a pre-Scythian culture of southern Russia and Ukraine called Chernaya Gora (ca. 900–750 BC), with its late phase called Novochoerkassk (9th–8th century BC). However, in the regions of Asia where the presence of the Cimmerians is later attested, artifacts of the Novochoerkassk type are

⁴ Vll. Κερβερέων Aristarch., Κερβερίων Crates, χειμερίων schol. ad *Od.* 11.114, cf. Κεμμέριοι: Κιμμέριοι *Etyim. Magn.* 513.50. These readings are to be considered secondary to Κιμμερίων and reflecting the tendency of Homeric scholarship to reinterpret non-transparent foreign names occurring in Homer as descriptive, *noms parlants*, i.e. suited to their contexts, through association with Greek words Κέρβερος ‘the many-headed dog of Hades’ (cf. *Ar. Ran.* 187 with schol.), χειμέριος ‘hibernal, stormy’, κέμμερος· ὁμίχλη ‘fog’ Hesych. (PAPE / BENSELER 661 s.v. Κιμμέριοι, 648 s.v. Κερβέριοι, 645 s.v. Κεμμέριοι). On the later confusion and a possible relation with the German tribal name *Cimbri* see below.

⁵ In Proto-Indo-European, the same root **ner*- provided the words for ‘below’ in Gk νέρθεν, ἔνερθεν, ἔνερποι, νέρτεροι ‘those below (of the dead, chthonic gods)’, Arm. *nerk*‘-), ‘north’ < *‘region where the sun is below [the earth]’ in Proto-Germanic **núrpra*- > *north*, Old Norse *norðr*, German *Nord(en)*, etc. and ‘left(-sided)’ < *‘on the left side of someone who turns to the east when praying’ in Italic, cf. Umbrian *nertru* ‘sinistro’, Oscan *nertrak* ‘a sinistra’. Here belongs also Skt. *naraka*- ‘hell’ as well as Balto-Slavic verbal root **ner*- ‘plunge, slip into’ (BEEKES 2010, 424). As it is described in the “Nekyia”, Odysseus’s visit to the otherworld was not a descent, *katabasis* in the proper sense, but rather a trip to the farthest north. It reminds us of Old Norse *Hel*, etymologically ‘a concealed (afterlife) place’ (IE **kel*- ‘to cover, conceal’), located in the *Niflheim* ‘Home of Mist’ (*nifl* ‘dark, gloomy’, cognate with Gk νεφέλη ‘cloud’), a realm of primordial ice and cold, which is in the Norse pagan cosmology both the farthest north of the Earth and the lowest part of the universe, cf. *Gylfaginning* 47: niðr ok norðr liggir Helvegr “down and north lies the road to Hel”.

completely lacking, whereas those of Early Scythian type have been found, which casts doubt on the credibility of Herodotus' account and generally on the ancient Greek tradition concerning the Cimmerians. The impossibility of differentiating archaeological traces of the Cimmerians from those of the Scythians, as well as the fact that in the Neo-Babylonian texts the Cimmerian name (*Gimirri*) is used to designate the Scythians both of Europe and of Central Asia (the Sakas), suggests that two peoples belonged to the same stock (TOKHTAS'EV 1992). We know, on the basis of glosses and proper names, that the Scythians spoke a dialect of Old Iranian (TOKHTAS'EV 1992). However, the remnants of the Cimmerian language are much more scarce than those of Scythian, which precludes any decisive conclusion about its affiliation.

Besides the ethnonym itself, which will be discussed at the end of this paper, our evidence about the language of the Cimmerians is limited to the names of their three rulers, and to a gloss, which is unfortunately not genuine.

“Cimmerian” ἀργίλλα ‘underground house’

In the legendary context of the Avernian location of Odysseus' katabasis an alleged Cimmerian gloss has arisen, noted by Strabo 5.4.5, where he cites the 4th century BC historian Ephorus.⁶

Ephorus, peopling this place with Kimmerii, tells us that they dwell in under-ground habitations, named by them Argillæ (ἐν καταγείοις οἰκίαις οἰκεῖν ὥς καλοῦσιν ἀργίλλας), and that these communicate with one another by means of certain subterranean passages; and that they conduct strangers through them to the oracle, which is built far below the surface of the earth. They live on the mines together with the profits accruing from the oracle, and grants made to them by the king [of the country]. It was a traditional custom for the servants of the oracle never to behold the sun, and only to quit their caverns at night. It was on this account that the poet said, “On them the Sun / Deigns not to look with his beam-darting eye” (*Odys. xi. 15*). At last, however, these men were exterminated by one of the kings, the oracle having deceived him; but [adds Ephorus] the oracle is still in existence, though removed to another place. Such were the myths related by our ancestors. But now that the wood surrounding the Avernus has been cut down by Agrippa, the lands built upon, and a subterranean passage cut from Avernus to Cumæ, all these appear fables. Perhaps Cocceius, who made this subterranean passage, wished to follow the practice of the Kimmerians we have already described, or fancied that it was natural to this place that its roads should be made under-ground.

Lacus Avernus is located in Campania near Cumæ (Cuma), the first Greek colony on the mainland of Italy, founded in the 8th century BC. In its neighbourhood subterranean structures cut into tuff rock are found, dated to 7th–5th c. BC, such as “Sybil's cave” and a tunnel complex near Baiae, within the area of the

⁶ The Geography of Strabo, London 1903 (transl. H. C. Hamilton and W. Falconer).

volcanically active Phlegraean fields, which may have inspired the Ephorus' report on the underground oracle and the buried habitations of its servants.⁷ In any case, the Campanian Cimmerians being a pure fiction, the word ἄργιλλα has no connection to the language of their North Pontic namesakes, but together with ἄργελλα 'sauna-like room or building', which is a Macedonian gloss in Suidas,⁸ most probably derives from Gk ἄργιλ(λ)ος 'white clay', as it has been envisaged already by Eustathius in his commentary on Dionysius Periegetes: he speculates that ἄργιλλαι might have been named after a clayey soil they were built of, the (white) clay being especially suitable for such a kind of buildings because of its impermeability.⁹ Presumably for the same reason it was used to build Macedonian vapour baths. Significantly enough, the Greek word for 'white clay' was borrowed into Latin as *argilla* 'clay' and it is possible, or even probable, that the borrowing took place in this very part of Magna Graecia, wherefrom the spread of Greek culture in Italy started, including the alphabet. Among other things, the region of Cumae and Puteoli was known for a fine-grained version of pumice called *pozzolan* or *pozzolanic ash*, used as an additive in cement and mixed with lime to form a light-weight, smooth, plaster-like concrete.¹⁰ Perhaps in the Cumaean Greek the word for 'white clay' specialized its meaning to 'pozzolan'. On the other hand, the hut-shaped pottery urns characteristic of the Villanovan culture may have contributed to the development of a local tradition about the subterranean clay houses and an oracle of the dead (νεκυομαντεῖον).

As for the underlying Greek designation of white clay, neither a convincing etymology nor even its Common Greek protoform have been established so far. Traditionally it is explained as a derivative from ἄργός 'white' < PIE **h₂rǵrǵ-* with a rare and unproductive *-l-* suffix. Beekes recently criticised this derivation and

⁷ The Hypogeum of Hal Saflieni on Malta, a Late Neolithic subterranean catacomb-like structure which apparently served as an oracle and a sanctuary devoted to the cult of the dead, indicates that such cults and beliefs were deeply rooted in the Western Mediterranean area. On the other hand, Ephorus' interpretation of the Nekyia may have been motivated by his local patriotism. Ephorus was a native of Aeolian Cuma, who celebrated his birthplace in an *Epichorios logos*, where he made Homer a Cymaean. Possibly he assumed a common ancestry of two homonymous cities in Aeolis and Campania, both of them founded as early Euboean colonies and named after Cuma in Euboea.

⁸ ἄργελλα· οἶκημα Μακεδονικόν, ὅπου θερμαίνοντες λούονται.

⁹ Eust. *ad D. P.* 1166: Τάχα δὲ καὶ αἱ ἄργιλλαι [sic!] τὰ ὑπόγαια οἰκήματα ἐκ τῆς τοιαύτης παρωνομάσθησαν λέξεως [sc. ἄργιλόεσσα], ὡς τῆς τοιαύτης γῆς μάλιστα εὐθέτως ἐχούσης διὰ τὴν στεγανότητα πρὸς κατεργασίαν τοιαύτης οἰκήσεως (Müller, GGM 2: 406 f.).

¹⁰ <https://en.wikipedia.org/wiki/Pumice>. After citing Ephorus, in the next section of the same chapter Strabo praises the artificially constructed harbours of Puteoli, "which were much facilitated by the facile nature of the sand (διὰ τὴν εὐφυΐαν τῆς ἄμμου), which contains much gypsum, and will cement and consolidate thoroughly. For mixing this sand with chalk-stones they construct moles in the sea, thus forming bays along the open coast, in which the largest transport ships may safely ride" (5.4.6, transl. Hamilton & Falconer). Cf. Vitruvius *De Arch.* 2.6.

dubbed not only ἄργιλλα and ἄργελλα, but also ἄργιλ(λ)ος “Pre-Greek”.¹¹ In our opinion, the final conclusion on this lexical family has not yet been reached, nor all possibilities of tracing a Greek derivation exhausted. A reconsideration must start with establishing the chronological relationship between the variants with the single -λ- and those with -λλ-. Lexicographers and etymologists so far treated both of them on equal terms, and even judged the latter to be a primary form, although the chronology of their attestations clearly suggests the opposite. For instance, the information provided by LSJ s.v. ἄργιλλος or ἄργιλος is vague or even misleading, with the -λλ- form chosen for the headword and the single -λ- one referred to as epigraphically attested.¹² A better judgement is given in Bailly s.v. ἄργιλος, ἀργιλώδης: “mieux que ἄργιλλος / ἀργιλλώδης”. A search in TLG gave us a more detailed picture, according to which ἀργιλ- largely prevails since the 5th century BC, whereas ἀργιλλ- does not occur before the Roman era, without ever having displaced the older form.¹³

We left aside the place names Ἄργιλος (πόλις), an Andrian colony at the mouth of Strymon in Bisaltia (Hdt. 2.12, 7.515, Thuc. 5.18.5, etc.) and Ἄργιλλος (λόφος), a mount in Egypt Ps.-Plu. *Fluv.* 16.3 (citing Sosthenes), because it is unclear whether these geographical objects have been thus named by the Greeks themselves after a clayey soil, or is a foreign denomination underlying (Thracian,¹⁴ Egyptian), only secondarily Hellenized. One way or another, the appearance of -λ- and -λλ- forms in these possible onomastic attestations fits the pattern derived here from the appellative ones, that we present in the chronological order:

5th c. BC ἀργιλωδέστερος Hdt. 2.12;

4th c. BC ἡ ἄργιλος Arist. *Pr.* 890a bis, *Mete.* p. 852^b 10 Bekker;

4th–3rd c. BC Thphr. *CP* 3.20.3, 6.3.2, ἀργιλώδης *HP* 3.18.5;

¹¹ BEEKES 125 s.v. ἄργελλα: “The interchanges ε/ι and λ/λλ clearly point to a substrate word”, id. 126 s.v. ἄργιλλος: “Given the meaning, a substrate word is quite possible, and connection with ἀργός, which means ‘brilliant white’ is semantically not evident”. By the way, he repeats, following Frisk l.c., Jokl’s derivation of Alb. Tosk. *ragal* m. ‘cabin’ from ἄργιλλα, ἄργελλα. In fact, this Albanian hapax registered by Jokl as *ragal’a e šenit* ‘dog cabin, kennel’ is a Slavism, from Common Slavic **rogъlъ* ‘corner’ > OSerb. *rogъlb* (1330), SCr *rōgalj*, *rōglja*, specialized to ‘dog corner’ (cf. OREL 365, RJA 14: 127).

¹² Acarn. = IG IX, 1², 2: 245, Thyrrheion, Akarnania: ἄργιλος μνᾶς πλέθρον παντᾶι., 3rd century BC.

¹³ In Modern Greek ‘clay’ is ἀργιλος m.

¹⁴ Aristotle fr. 611.75 cites a founding legend deriving the city name, which he spells Ἄργειλος, from a homonymous Thracian word meaning ‘mouse’; similarly, but spelled with -ι- Steph. Byz. s.v. Ἄργιλος. No convincing etymology of this Thracian gloss has been proposed and its authenticity is disputed, cf. DETSCHEW 1957, 22–23, VELKOVA 1986, 41–42. With regard to Thracian connections of the historical Cimmerians (see below), it would be tempting to derive ἄργιλλα < *ἄργιλ-ja from ἀργι(ε)λος ‘mouse’ in the original sense ‘mouse’s burrow, mousehole’, metaphorically used for underground human dwellings, but only if a real Cimmerian was once spoken in Campania, which is difficult to accept.

3rd c. BC ἄργιλος Mnasalcas, *AP* 7.194.1–2,¹⁵ ἄργιλώδης Euphorion of Chalcis frg. 11,¹⁶ ἄργιλος inscription from Thyrrheion (see above fn. 12);

1st c. BC–1st c. AD Strabo 13.1.67: γῆς ἀργιλώδους;

2nd c. AD ἡ ἄργιλος Opp. *H.* 4.658,¹⁷ ἄργιλος Hdn. *Partit.* 447, ἀργιλώδης id. 212;

2nd–3rd c. AD Gal. ἡ ἄργιλος XII 168,¹⁸ ἀργίλῃ dat. XII 438, XIX 90, ἀργιλώδης XVIIb 864, XII, 165, 166, ἀργιλώδης III 910;

4th–5th c. AD Orib. ἡ ἄργιλος: βώλους ἀργίλου ξηρὰς 5.4.1, ὁ ἄργιλος: ἀργίλῳ ὑγρῷ 7.21.3, ἀργιλώδης 9.11.6;¹⁹

5th–6th c. AD Hsch. ἄργιλος· ἡ σμηκτρὶς γῆ ἢ λευκόγειος, ἀργίλλῃ ψιλῇ· γῆ βλαστάνουσά τι, ἀργιλώδη acc. s.v. ἀργινόνεττα;

11th c. AD ἀργιλώδης Suidas s.v., ἀργιλώδης ibid.,²⁰

12th c. AD Schol. in Dionysium Periegetam 183 ἀργιλώδης (ἡ Λιβύη) GGM 2: 430.

Incomplete as they are, including only the text editions used for the TLG database without taking into consideration the variant readings of the manuscript tradition, the results of our search still seem to reflect a historical reality. Far from being “Pre-Greek”, the variants with -λλ- are Late Greek, secondary to those with -ιλ-. Consequently, the earliest evidence of -λλ- would be an indirect one, provided by the Latin loanword *argilla*, which is first attested c. 160 B.C. in Cato the Elder *Agr.* 40.2, but it is not sure that its geminated liquid reflects a Greek -λλ-.²¹ Even for Strabo’s excerpt from Ephorus, -λλ- is not confirmed, in view of the reading ἀργίλα in Eustathius;²² on the other hand, there was in Latin a single *l*-variant reflected in *Argilētum* (Varro, Livy, Cicero, etc.), the name of a street and residential area in ancient Rome.

The primary form *ἀργίλο- was a feminine *o*-stem, which may be explained not only by a semantic connection of the clay with the female personification of earth, but also by the composite structure of an original adjective *ἀργι-ιλφ-ο- ‘(of) white clay’, with the Caland form ἀργι- (cf. ἀργί-πους) of the adjective ἀργός ‘white’ < *ἀργρός determining the second member, presumably a thematicized ἰλφ-ο- from

¹⁵ Ἀκρίδα Δαμοκρίτου μελεσίπτερον ἄθε θανούσαν / ἀργιλος δολιχὰν ἀμφὶ κέλευθον ἔχει. Cf. Suid. s.v. Ἀργιλώδης.

¹⁶ Ὀριον οἶά τε μῆλον, ὃ τ’ ἀργιλώδεσιν ὄχθαις.

¹⁷ καὶ τότε ἀνήρ ἀργίλον ὁμοῦ πίειραν ἀείρας.

¹⁸ Referred is to the volumes and pages of Kühn’s edition.

¹⁹ In the second and third instance Oribasius (†403) cites Antyllus (2nd c. AD). The secondary masculine form but with single -λ- prevailed in Modern Greek, cf. above fn. 13.

²⁰ Ἀργιλώδης: ὁ ῥύπαρός. ἡ Ἀργιλώδης γῆ, λευκὴ καὶ καθαρά, citing the elegiac couplet of Mnasalcas, see above.

²¹ The geminated λλ may go back to a Latin adaptation of the Greek word, cf. Ernout/Meillet 46 s.v. *argilla*: “le double *l* a sans doute pour objet de noter le caractère palatal de la liquide (cf. *mille*, *stella*)”. In this case, -λλ- in Late Greek might be due to a retroactive influence of Latin *argilla*, but it is only a guess.

²² See above fn. 9.

ἰλύς f. (ī, ū), gen. ἰλύος ‘mud, slime’, here ‘clay’, which is the meaning of its closest cognate, Common Slavic **ilъ*, ‘silt, clay’, being an old *u*-stem as well.²³

Cimmerian ruler names

The ruler names as recorded in Akkadian cuneiform are *Teušpā*, *Sandakšatru* and *Tugdammī*, the latter recurring in Greek tradition as Λύδαμης.²⁴ They are largely assumed to be Iranian, although none of them is interpreted unambiguously. No exact matches in Old Iranian onomasticon are found, but several elements of the names in question – all of which appear to be compound – may be explained by (Indo-)Iranian rather than by any other language spoken at the time when and in the regions where the Cimmerians are referred to. The most obvious would be *-kšatru* = OIran *xšaθra-* ‘rule, kingship, estate’;²⁵ unfortunately, the reading is ambiguous and *-kurru* is also possible,²⁶ which on its part can be interpreted as Old Iranian word for ‘son’.²⁷ As to *Sanda-*, various interpretations have been put forward: as OIran (OPers) **santa-* ‘holy, increasing’;²⁸ as OIran (Avestan) *zantu-* ‘district’;²⁹ as OIran (Av) *sānda-* ‘satisfactory (?)’;³⁰ as Anatolian (Cilician) theonym *Sanda* (Greek Σάνδης, Σάνδων);³¹ as OIran **čand-* related to Old Indic *candrá-* ‘gleaming, light’;³² as an Iranian counterpart of OInd *śānta-* ‘appeased’.³³ In respect of *Tugdammī* opinions are divided between those who, in view of the dynastic name Λύδαμης in 5th century Caria,³⁴ suspect it to be of Anatolian origin,³⁵ and

²³ Gen. **ilu*, SCr. *ilov-ača* ‘clay’, etc., cf. recently DERKSEN 2008, 211 s.v. **jьlъ*, **jьlo* (better reconstructed by SNOJ 2003, 217 as Proto-Slavic **ilъ*). For the semantics cf. Gk πηλός ‘loam, mud, clay’.

²⁴ Callim. *Hymnus in Dianam* 252.

²⁵ JUSTI 1895, 500; HÜSING 1900, 565; MARQUART 1896, 236, 1905, 105 f.; MEYER 1909, 11; LEHMANN-HAUPT 1922: 423; VASMER 1923, 110; DIAKONOFF 1950, 266, 1981: 117; ABAEV 1965, 126; LOMA 2000, 342.

²⁶ Hüsing, Meyer l.c.; DIAKONOFF 1950, 268.

²⁷ HARMATTA 1996, 181. However, OIran **kuru-* ‘young, animal young, child’ is questionable, and for the PN OPers *Kuruš* ‘Cyrus’, OInd *Kuru-* the interpretation as **ku-ru-* ‘humiliator of the enemy (in verbal contest)’ proposed by Karl Hoffmann appears more plausible (cf. SCHMITT 2002, 59 f., 2006, 104).

²⁸ MARQUART (1896, 1905), Hüsing, Diakonoff (1981), Loma l.c. Sceptically Vasmer l.c.

²⁹ Lehmann-Haupt l.c.; refused by Vasmer, Diakonoff (1981) l.c.

³⁰ JUSTI l.c.: ‘gut geheissene Herrschaft führend, mit der man zufrieden ist’. According to KELLEN/PIRART 1990, 316 “mot d’origine et de sens inconnus”.

³¹ DIAKONOFF 1950 l.c., followed by Abaev l.c.; taken into consideration already by Meyer l.c., however as “hardly possible”.

³² Vasmer, Harmatta l.c. (the latter interprets *Sanda-kuru* as ‘splendid son’).

³³ Vasmer l.c. In this, as well as in the previous case, credible Iranian cognates are missing.

³⁴ Borne by a satrap, father of Artemisia, and by her grandson, tyrant of Halikarnassus, this obviously non-Greek name enjoyed subsequently some popularity in the Greek world (ZGUSTA 1964, 275). There was also a town Λύδαμοντ in Mysia.

³⁵ Hüsing, Lehmann-Haupt, Vasmer l.c.; DIAKONOFF 1950, 266, 1981, 117.

those who tried to explain it from Iranian, proposing various analyses: **Tukta-* ‘perfect’,³⁶ **Dugda-maiši-* ‘having dairy sheep’,³⁷ *Dugda-maya-* ‘giving happiness’,³⁸ **ġugā-dāmi-* ‘creating happiness (?)’,³⁹ **Tux-dama-* ‘daunting with force’.⁴⁰ The name *Teušpā* used to be considered the same as OPers *Čišpiš*, Greek *Τεισπης*, son of Achaemenus, the legendary founder of the Achaemenian dynasty;⁴¹ otherwise it has been etymologised as OIran **Tavāspa-* (< **tava-* + *aspa-*) ‘having strong horses’,⁴² *Taviš-paya-* ‘swelling with strength’,⁴³ **Tava-spā* ‘strongly repulsing (the enemies)’.⁴⁴

Of all these proposals, some can be rejected without much hesitation as ill-fitting with the written records (*Teušpā* = *Čišpiš*, °*aspa-*, °*paya-*, *Tugdammī*: °*maya-*, °*dama-*, *Sanda-* = *zantu*°). Of the rest, more probable (or less improbable) are those that operate with attested Old Iranian anthroponymic stems. From this point of view, the readings **Santa-xšaθra-* and **Dugda-maiši-*⁴⁵ are preferable, cf. for the *santa-* Av **Spəntō.xratu-*, **Spəntō-δata-*, for *xšaθra-* Av *Xvāxšaθra-*, OPers *Ṛta-xšaça-* ‘Artaxerxes’, etc., for *dugda-* Av *Duydō-uuā-* f.,⁴⁶ for *maēšī* Av *Dawrā-maēšī* m. By the same criterion, *Teušpā* is best analysed as a compound with verbal root *pā-* ‘to protect’ as its second element, cf., for instance, OIran PN **Kāra-pā* ‘protecting the army’.⁴⁷ In sum, three Cimmerian personal names give the impression of belonging to Old Iranian onomasticon and reflecting the worldview of the ancient Iranians (sacred kingdom,⁴⁸ pastoralism⁴⁹).

³⁶ JUSTI 1895, 328, referring to the Persian gloss *τυκτά: τέλειον* (Hdt. 9.110), which is interpreted by Hinz 1975, 238 as OPers **tuxta-* ‘accomplished duty (towards guests), meal’.

³⁷ Marquart, in a personal communication to Vasmer, cited by the latter (1923, 116); WITCZAK 1992, 54.

³⁸ Harmatta l.c.

³⁹ V. A. Livshits in DIAKONOFF 1981, 117, with reference to OI *duhā-* ‘luck, happiness’ and OIran **dāmi-*. The word *dāmi-* is Avestan and means ‘creator, founder’.

⁴⁰ ABAEV 1965, 126 who compares Oset. *tux-domæg* id. (-*æg* suffix of pt. praes. act. < **akas*). The anachronism of this comparison is stressed by DIAKONOFF 1981, 116.

⁴¹ JUSTI 1895, 152; MEYER 1909, 10; LEHMANN-HAUPT 1922, 423; explicitly refused by VASMER 1923, 110 and DIAKONOFF 1950, 266.

⁴² MARQUART 1905, 115 f., accepted by DIAKONOFF 1950, 266, ABAEV 1965, 126; rejected, because of the vocalism, by VASMER 1923, 110, DIAKONOFF 1981, 116.

⁴³ HARMATTA 1996, 181.

⁴⁴ DIAKONOFF 1981, 116 (with Livshits).

⁴⁵ Hence *Dugdāmī* by the way of hypocoristic shortening or phonetically with *š > h > ø* (thus WITCZAK 1992, 54, who assumes the same change in Scythian).

⁴⁶ Name of Zaratuštra’s mother. It goes back to Ilr **dhugdha-guā-* ‘having milk cows’ (MAYRHOFER 1979, 36 f.).

⁴⁷ Written in Elamite cuneiform *qa-ra-ab-ba* (Hinz 1975, 148). The first element remains unparalleled; an interpretation as **Dauš-pā-* ‘protecting with arms’ is both formally and semantically plausible, but no OIran name including **dauš-*, Av. *daoš-* ‘(upper) arm, shoulder’ is known to us.

⁴⁸ Cf. the Zoroastrian *Xšaθra* Vairya as one of the *Amaša Spənta*.

⁴⁹ The Asian Scythians, *Saka*, were known as shepherds, cf. *Σάκαι μηλονόμοι* ‘tending sheep’ in a fragment of Choerilus of Samos (5th century BC).

In 7th century BC Old Iranian was already divided into several dialects. Cimmerian **santa-* would reflect the development **čv > s* characteristic of Old Persian (*santa-* ‘holy’ in **Santāramati-* > Armenian *Sandāramat*), and probably also of Scythian,⁵⁰ as opposed to *sp* of Avestan and Median. On the other hand, *xšaθra-* bears witness to the preservation of Common Iranian cluster *θr*, which in Old Persian developed into *ç* (a sibilant or an affricate) but remained unchanged in other Old Iranian dialects – Avestan, Median and initially also in Scythian, where it eventually resulted in *(h)r*.⁵¹ Greek *λυγδα-* for *dugda-* points to the change of *d* into *l*, which is also observed in Scythian.⁵²

The name of the Cimmerians

Scarce as it is, our evidence suggests that the Cimmerians spoke an Old Iranian dialect akin to Scythian. The difficulties of distinguishing Cimmerian and Scythian archaeological remains from one another and the terminological non-differentiation between the Cimmerians and the Scythians in the Near Eastern sources imply a close relationship between two ethnic groups as well.⁵³ However, it may be true only of Cimmerian ruling class, called ‘princes’ (*βασιλέες*) by Herodotus, as opposed to the common people (*δῆμος*), if we assume a scenario often repeated in North Pontic area, i.e. nomads who came from the East and subjugated the already settled population. A compound ethnicity of the historical Cimmerians is suggested also by the fact that, unlike their ruler names, the name of the people itself, variously recorded (Greek *Κιμμέριοι*, Akkadian *Gimirri*, *Gamirra*, *Gamira*, *Gimirri*, *Gimirrai(u)*, Hebrew *Gmr*,⁵⁴ Old Armenian *Gamirk* ‘Cappadocia’),⁵⁵ has no plausible Iranian etymology⁵⁶ and consequently may be ascribed to an older ethnic layer. True, we do not know whether it was a self-designation of the people in question (autonym) or a name given to them by their neighbours (heteronym). The difference in the anlaut, Greek *κ-* vs. *g-* of Near Eastern records, is explained by a change within the (Proto-)Cimmerian itself or in the mouth of the Thracians,

⁵⁰ Cf. LOMA 2000, 342. Of middle Iranian languages, it is known to Khotan Saka (*aśśa-* ‘horse’ = OPers *asa-*, Av *aspa-*) and of the modern ones to Wakhi.

⁵¹ The same was the development in Parthian and Khotan Saka.

⁵² WITCZAK 1992, 52 f.; LOMA 2000, 342 f. Cf. MAYRHOFER 2006, 25.

⁵³ DIAKONOFF 1981, 132 ff. IVANTCHIK identifies the Cimmerians at the time of their invasions of Asia Minor with the bearers of the “Early Scythian” culture (2001, 339).

⁵⁴ Vocalised *Gōmār* in the Masoretic text, *Gāmer* in Septuaginta.

⁵⁵ DIAKONOFF 1981, 104 ff. He reads Akk *Gāmīr(r)a* with a long *a* because of the Armenian form (108).

⁵⁶ Pace DIAKONOFF 1981, 131 f., who, with Livshits, traces it back OIran **g(ā)m-ira* ‘having the faculty of going, being in movement’ and HARMATTA 1996, 181, who assumes OIran **Gaya-mira-* ‘union of clans’ (?).

who presumably mediated this name to the Greeks,⁵⁷ just as in the case of Greek Σκύθαι ‘Scythians’ < thrak. **Skupa-* < OIran. **Skuda-* (Assyr. *Ašguzai* / *Iškuzai*), with the substitution of a voiceless dental fricative for Old Iranian voiced one.⁵⁸ A similar consonant shift seems to underlie the Greek form of the river name Τάναϊς < **Danawi-*, cf. Av *dānu-* ‘river’, Russian *Don*.⁵⁹ This gave rise to the hypothesis that the genuine Cimmerian was a IE language characterised by a Lautverschiebung, either a sub-branch of Thracian⁶⁰ or identifiable with Proto-Armenian.⁶¹ However, in addition to the general probability that a variety of Indo-European was spoken in the early 1st millennium BC North Pontic area, no more can be said with certainty about the language of this people extinct some 2500 years ago.⁶² All we can is to pose questions, and the answers still lie enveloped in the deep „Cimmerian mists“.

Bibliography

АБАЕВ 1965 = В. И. Абаев, *Скифо-европейские изоглоссы. На стыке востока и запада*, Москва.

BEEKES 2010 = Beekes, Robert S. P. *Etymological Dictionary of Greek* I–II. Leiden.

DERKSEN 2008 = R. Derksen, *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*, Leiden / Boston.

⁵⁷ Thus DIAKONOFF 1981, 129 f. It is to be noted that the repeated attempts to establish a common Proto-Indo-European etymon connecting the name of Cimmerians with that of the Germanic (or Celtic) *Cimbri* as well as with the Balto-Slavic **se(m)bra-* ‘farmer’ depart from its Greek form, whose voiceless anlaut is probably secondary. As for the BSL term, it can be better explained from Old Iranian compound **sar-bra-* supposedly underlying Ossetic *særvæt* ‘pasture, meadow, meant for communal use’ and Pashto *sar’ay* ‘exchange of services, cooperation, e.g. two peasants lending each other their own single ox to make a pair for ploughing’ (LOMA 2018, 25–26, 39–40).

⁵⁸ Rendered by *z* in the 7th century BC Assyrian records (*Ašguzai*, *Iškuzai*) and subsequently changed to *l* in Scythian mouth, cf. *Skólotoi* as the self-designation of the Scythians in Hdt. and the names of their kings *Skýlēš*, *Scolo-pitus* (Loma 2000, 343), as well as the name of a left tributary of Dnieper *Vorskla*, Old Russian *Vorsklъ*, *Vǫrǫskla*, *Vorskola* < Scythian **Varu-skula-*, originally denomination of a tribe to be identified with Herodotus’ Βορυσθενέται Σκύθαι ‘Dnieper-Scythians’ (LOMA 2010, 13).

⁵⁹ SCHRAMM 1973, 166 ff.

⁶⁰ It is a question whether Thracian (and thrakoid) personal names occurring in the inscriptions of Greek colonies in the North Pontic area (cf. ZGUSTA 1955, 278–293) represent a Pre-Iranian substrate, or rather an adstrate.

⁶¹ SCHRAMM 1973, 204 ff.; HOLZER 1999. A detailed review of the latter book and Holzer’s “Temematic” hypothesis is given in Loma 1990. With all due reserve, one should consider the possibility that the Austrasian ethnonym *Khmer*, designating the autochthonous population of Cambodia, has something to do with the Cimmerians, given the fact that the name of their country undoubtedly reflects OInd *kamboja-*, name of a tribe in the northwestern India, assumed to be of an Iranian origin, in view of the Achaemenian dynastic name OPers *Kbujīy-* = Gk Καμβύσης, cf. MAYRHOFER 1979 [2]: 23.

⁶² The Tauri, ancient inhabitants of the southern part of the Crimea peninsula, who are supposed by some scholars to have been descendants of the Cimmerians, nevertheless bear a name explainable from Old Iranian: *Taura-*, a patronym from *Tura-* ‘quick’; the name of their eponymous ruler seems to have been calqued by the Greeks as *Thóas* (LOMA 2006, 114 f.).

- DIAKONOFF 1950 = И. М. Дьяконов, *История Мидии I*, Москва / Ленинград.
- DIAKONOFF 1981 = I. M. Diakonoff: The Cimmerians // *Monumentum Georg Morgenstierne I* (= *Acta Iranica* 21), Leiden, 103–140.
- FRISK = H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch I–II*, Heidelberg 1973.
- GGM = C. Müller, *Geographi Graeci minores* 1–2, Parisii 1855–1861.
- Gylfaginning = Snorri Sturluson, *Edda. Prologue and Gylfaginning*, ed. A. Faulkes, 2005², London.
- HARMATTA 1996 = J. Harmatta, Scythians, in: *UNESCO Collection of History of Humanity*, Vol. III: From the Seventh Century BC to the Seventh Century AD, 181 f.
- HOLZER 1989 = G. Holzer, *Entlehnungen aus einer bisher unbekannten indogermanischen Sprache im Urslavischen und Urbaltischen*, Wien.
- IVANTCHIK 2001 = A. Ivantchik, The current state of the Cimmerian problem, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 7: 307–340.
- ЛОМА 1990 = А. Лома, Позајмљенице из непознатог језика у прасловенском (приказ књиге Holzer 1989), *Јужнословенски филолоџ* 46: 87–122.
- ЛОМА 2000 = A. Loma, Skythische Lehnwörter im Slavischen. Versuch einer Problemstellung, *Studia etymologica Brunensia* 1: 333–350.
- ЛОМА 2006 = A. Loma: Osetisch *tulz* / *tolzæ* 'Eiche', *Die Sprache* 46: 112–117.
- ЛОМА 2010 = А. Лома, Из топонимији древней Скифии – в поисках страны будинов, *Вопросы ономастики* 8: 5–17.
- ЛОМА 2018 = А. Лома, Стрп. *себрь*, с.-х. заст. *с(р)ебар* у општесловенском и индоевропском контексту, *Зборник Мајице српске за славистику* 93: 9–46.
- LSJ = *A Greek-English Lexicon*, compiled by Henry George Liddel and Robert Scott, revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones. With a revised supplement, Oxford 1996.
- MARQUART 1896, 1905 = J. Marquart, *Untersuchungen zur Geschichte von Eran*, I Göttingen, II Leipzig.
- MAYRHOFFER 1979 = M. Mayrhofer, *Die altiranischen Namen* = *Iranisches Personennamenbuch*, Bd. I, Wien.
- MAYRHOFFER 2006 = M. Mayrhofer, *Einiges zu den Skythen, ihrer Sprache, ihrem Nachleben*, Wien.
- PAPE / BENSELER = Dr. W. Pape's Wörterbuch der griechischen Eigennamen, Dritte Auflage neu bearbeitet von Dr. Gustav Eduard Benseler, Braunschweig 1911.
- SCHMITT 2002 = R. Schmitt, *Die iranischen und Iranier-Namen in den Schriften Xenophons*, Wien.
- SCHMITT 2006 = R. Schmitt, *Iranische Anthroponyme in den erhaltenen Resten von Ktesias' Werk*, Wien.
- SCHRAMM 1973 = G. Schramm, *Nordpontische Ströme. Namenphilologische Zugänge zur Frühzeit des europäischen Ostens*, Göttingen.
- SNOJ = M. Snoj, *Slovenski etimološki slovar. Druga, pregledana i dopolnjena izdaja*, Ljubljana 2003.

- ТОКХТАС'ЕВ 1984 = С. Р. Тохтасьев, «Киммерийская топонимия, I», *Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология*, Москва: «Наука», 142–148.
- TLG = *Thesaurus Linguae Graecae: A Digital Library of Greek Literature*, University of California, Irvine.
- ТОКХТАС'ЕВ 1992 = S. R. Tokhtas'ev, "Cimmerians", *Encyclopædia Iranica* V 563–567.⁶³
- VASMER 1923 = M. Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven: I. Die Iranier im Südrußland* (Veröffentlichungen des baltischen und slavischen Instituts an der Universität Leipzig 3), reprinted in id.: *Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde I*, Berlin 1971.
- WITCZAK 1992 = К. Т. Витчак, Скифский язык – опыт описания, *Вопросы языкознания* 1992/5: 50–59.
- ZGUSTA 1955 = L. Zgusta, *Die Personennamen griechischer Städte der nördlicher Schwarzmeerküste*, Prag.

Александар Лома
Филозофски факултет
Универзитет у Београду
loma.aleksandar@gmail.com

Кимеријци: Заборављени народ Старог света

Ајсџиракѝ: Рад се бави питањем етничке припадности древних Кимеријаца, преиспитујући оскудне остатке њиховог језика посведочене у грчком, асирским и нововавилонским изворима. Ту спадају једна глоса, *árgilla* 'подземна кућа', која се показала неаутентичном, три владарска имена, која се најбоље тумаче из староиранског, и сам етним, који је етимолошки нејасан, што би могло одражавати етничку (и језичку) поделу Кимеријаца о којој говори Херодот – на владајући слој (*basiléés*), по свој прилици ирански номадски суперстрат, и обичан народ (*dêmos*) као његов (вероватно индоевропски) супстрат.

Кључне речи: Кимеријци, етничка припадност, језик, друштвена структура.

Primljeno / Received: 28.03.2024
Prihvaćeno / Accepted: 04.04.2024

⁶³ Available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/cimmerians-nomads> (accessed on 30 December 2012, last updated: October 20, 2011).

Jelena Vukojević
Faculty of Philosophy
University of Belgrade
jelena.vukojevic@f.bg.ac.rs
ORCID: 0000-0002-6454-2656

Workshops on digital epigraphy and storytelling within the project PROMETHEUS

The EU co-funded project *PROMETHEUS – Promoting Universal Values through Digital Epigraphy and Cultural Heritage* is a collaborative initiative involving educational and research institutions aimed at integrating successful digital epigraphy practices with teaching methodologies. The project's primary goal is to create a thematic digital collection of inscriptions from North Macedonia, Bulgaria, and Serbia which document various human values. This collection will also include additional digital resources and a storytelling platform that uses narrative elements to contextualize and present the contents of epigraphic monuments, making them more accessible and engaging for a broader, non-expert audience. The aim is to foster appreciation for the historical and cultural narratives preserved within these epigraphic monuments and the universal values they address.

The institutions involved in this project include Archaeological Museum of the Republic of North Macedonia, Sofia University “St. Kliment Ohridski” (The Department for Classical Studies), Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, University of Belgrade – Faculty of Philosophy (Classics department), and Ss. Cyril and Methodius University in Skopje – Faculty of Philosophy (Institute of Classical Studies).

In line with the project's objectives of enhancing the capacities of cultural, educational, and research institutions to use and develop digital and non-digital tools and resources to document, represent, and disseminate epigraphic heritage, the first training workshop, *Digital Tools for the Epigraphist*, took place online from April 15–19, 2024, via Zoom and YouTube. This workshop was designed for project members and external participants—including GLAM professionals, researchers, and students involved in managing and curating epigraphic heritage in the participating countries.

The training featured lectures and hands-on exercises led by PROMETHEUS project members Dimitar Iliev, Elina Boeva, Dragana Nikolić, and Christian Simeonov, alongside guest lecturers such as Anđelka Zečević (Mathematical Institute, SASA), Polina Yordanova (University of Helsinki), Nenad Jončić (National Museum of Serbia), Milica Ševkušić (Institute of Technical Sciences, SASA), Tsvetan Vasilev

(Sofia University “St. Kliment Ohridski”). Topics covered included EpiDoc, mark-up languages and XML, metadata encoding, front-end services, working with platforms like EFES and AJAX, GitHub, and digital repositories like Zotero and Zenodo. Additionally, participants were introduced to 3D imaging and other relevant digital tools. The workshop concluded with showcases of successful digital epigraphy projects in Serbia and Bulgaria, followed by a discussion that received overwhelmingly positive feedback from participants. Initially, 22 external participants registered, making it 37 official participants at the start of the workshop, but actual attendance exceeded expectations due to broader outreach, with attendees coming from countries such as North Macedonia, Bulgaria, Serbia, Montenegro, Romania, Poland, and India.

A second workshop, *Telling Tales from Stones: Digital Storytelling & Ancient Inscriptions*, took place on June 13–14, 2024, also via Zoom and YouTube. This workshop focused on integrating epigraphy as an educational tool, alongside the use of (digital) storytelling and other innovative resources, to engage audiences in recognizing the universal values documented in ancient inscriptions. During the workshop team members Elena Džukeska, Vojin Nedeljković, Dimitar Iliev, Ralitsa Ivanova, and Jelena Vukojević were joined by guest lecturers Jelena Anđelković Grašar (Institute of Archaeology, Belgrade) and Vasilka Dimitrovska (HAEMUS, Center for scientific research and promotion of culture, Skopje) and Jelena Savić (The Philological High School of Belgrade). The topics included interpreting ancient inscriptions, (digital) storytelling, interpretation and gamification as means of raising public awareness of cultural heritage, showcase of innovative and engaging workshops tailored for high school students, and the use of IT applications and virtual reality in epigraphy. At the beginning of the workshop, there were 42 participants, including project team members, mainly from Southeastern Europe. As with the previous workshop, this number increased due to the use of different online platforms.

This fusion of digital tools, storytelling, and ancient inscriptions sparked lively discussions and received enthusiastic responses from participants, including scholars from various disciplines, teachers, museum curators, and researchers. Building on workshop materials, the project team has launched the *Tutorial on Digital Epigraphy*, an essential resource offering up-to-date methods, practices, and tools for digital epigraphy¹ This tutorial, featuring video lectures, presentations, and practical exercises from the workshops, is designed as a training platform for using digital methods to research, document, and preserve epigraphic materials. The workshops aimed to demonstrate that digital epigraphy can be used as an educational tool, raising awareness of cultural heritage and ensuring the preservation of universal values attested in ancient inscriptions for future generations.

¹ Accessible at: <https://sites.google.com/view/prometheustutorial/home>

Collegium Carolivicanum: Карловачка летња школа старих језика и култура

Пета по реду латинска летња школа, одржана од 19. до 26. августа 2024. године, остала је доследна почетној концепцији — да се курсеви држе на латинском језику, и својој првобитној намени — да се средњошколцима, студентима и наставницима омогући да у слободнијим условима утврђују и проширују своја знања. Током протеклих година, међутим, Школа је проширила свој садржај и, у складу с тиме, модификовала и сâм назив.

Сада у оквиру курсева језика полазници имају прилику да осим латинског и класичног грчког слушају још и старозаветни хебрејски, класични кинески и старословенски језик. Такав садржај привлачи љубитеље филологије разних узраста и профила, као што их без сумње привлачи и сама метода рада, каква се не практикује у редовној настави. Док слушају објашњења на латинском, одговарају на питања и формулишу реченице, полазници неосетно утврђују и проширују вокабулар, а будући да су растерећени од оцењивања, слободније приступају активној примени стечених знања.

Додатну мотивацију за рад, нарочито онима млађег узраста, даје и то што се међу полазницима не повлаче старосне границе: сви равноправно учествују у учењу и задацима. Одраз оваквог односа је и одређивање термина за слободне активности, када полазници могу једни за друге (и за наставнике) организовати кратка предавања, презентације, разговоре и сл. на тему о којој сами имају нарочита знања.

Значајна новина у летњој школи, установљена пре три године, јесу такозвана вечерња предавања. Она се организују три до четири пута у току једне школе, и отворена су за јавност. Међу досадашњим темама нашли су се неки стари језици, попут готског, староперсијског, санскрита, староенглеског, затим нека актуелна наставна питања као што су латински изговорни стилови, али и сусрети старог и новог, рецимо у анализи употребе старих језика у савременим кинематографским остварењима.

Музичка и драмска секција дају посебан печат летњој школи. На њима полазници имају прилику да своје уметничке склоности и способности ближе увежу са језичким знањима и вештинама. Песме, рецитације, драмски комади,

уз резултате са језичких курсева, представљају се на завршној приредби. Та свечаност одржава се последње вечери школе и, као и вечерња предавања, отворена је за јавност.

Целокупан рад у школи прати се и документује фотографијама и звучним и визуелним записима. На Инстаграму, Фејсбуку и Јутјубу постоје странице *collegium.carolivicanum*, на којима сви заинтересовани могу пратити обавештења о предстојећим и текућим догађајима у школи, као и осврте на резултате и продукте рада.

Квалитет садржаја које летња школа нуди обезбеђује се учешћем врских зналаца, пре свега у области класичне филологије. Међу предавачима су многи наставници са Одељења за класичне науке, и други сарадници: проф. др Војин Недељковић, проф. др Орсат Лигорио, проф. др Горан Видовић, доц. др Ил Акад, Димитрија Рашљић, Вукашин Миљковић, Милица Јанковић, Јелена Вукојевић. Захваљујући њиховом ентузијазму и идејама, летња школа сваке године има да понуди нешто ново и другачије. На првим двома школама финансијске прилике су омогућиле да угостимо и неке стране предаваче, а то су били Јиржи Чепелак из Чешке, Димитар Драгнев из Бугарске и Наталија Самохвалова из Русије.

Полазници школе махом су из Србије, а већ три пута прикључили су нам се и гости из Северне Македоније и Бугарске.

Будући да је главни организатор летње школе Карловачка гимназија, примарно место њеног одржавања су Сремски Карловци. Курсеви језика одвијају се у просторијама саме гимназије, а остале активности у Еколошком центру Радуловачки, где су и смештени сви учесници. Целокупан амбијент осмишљен је у едукативне сврхе, те гради пријатну и стимулативну средину за рад.

Sadržaj – Contents

JOVAN CVJETIČANIN Civil war pollution in the <i>Epodes</i> and the <i>Odes</i> of Horace	7
МИРКО ОБРАДОВИЋ Лаида из Коринта – хетера и хероина	29
ŠIME DEMO Digitalne tehnologije i latinski jezik: izabrane teme	59
ЈЕЛЕНА ФЕМИЋ КАСАПИС Појам <i>ἑσχατος</i> код Хомера	83
VERONIKA VASILIC Elije Aristid i <i>Sveti govori</i> : problemi klasifikacije	107
МИЛОШ МАЦАН Етничка структура војске Антиоха III	131
DIMITRIJA RAŠLJIĆ <i>Variae lectiones ad Isaеum</i> from the F573 SPbDA 375 manuscript from the National Library of Russia	157
MIROSLAV VUJOVIĆ & JELENA CVIJETIĆ On one unpublished Roman inscription from Nevesinje	165
ALEKSANDAR LOMA Cimmerians: A forgotten people of the ancient world	177
JELENA VUKOJEVIĆ Workshops on digital epigraphy and storytelling within the project PROMETHEUS	191
ЈЕЛЕНА САВИЋ Collegium Carolivicanum: Карловачка летња школа старих језика и култура	195

